

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Bonde og landbrug

*Træk af
dansk
landbrugs
historie*

Einar Jensen

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab

Einar Jensen

Bonde og landbrug

- træk af dansk landbrugs historie

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab
Landhusholdningsselskabets Forlag 1981

BONDE OG LANDBRUG

I. udgave 1981

Copyright

Landhusholdningsselskabets

Forlag

AiO Tryk as, Odense

ISBN 87-7026-221-7

*Udgivet med støtte fra Carlsbergs
Mindelegat for brygger I. C. Jacobsen
samt Boel-fonden.*

*Bogens farveillustrationer er lån
fra Rasmus Christiansens akvarelsamling
Landbohistoriske billeder og gengives
med velvillig tilladelse fra
Landbrugets Informationskontor, Tune.*

Forord

Denne bog er ikke et videnskabeligt værk, men et forsøg på at fremdrage nogle betydningsfulde begivenheder og forløb i den danske bondestands historie og samle dem i en kort oversigt.

Første halvdel af bogen er søgt disponeret i historisk rækkefølge. Til dette afsnit har jeg fået værdifuld vejledning og hjælp af professor, dr. phil. Aksel Christensen.

Sidste del er, ud fra mine erfaringer med at gøre unge landmænd interesseret i baggrunden for deres nutidige situation, disponeret som emneafsnit.

De forskellige afsnit er gennemlæst og kommenteret af personer, der har været begivenhederne på nært hold. Jeg takker hermed alle for hjælp og vejledning.

Bogen er skrevet på opfordring af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab og Foreningen af danske Landbrugs-lærere.

Bogen er iøvrigt skrevet af min kone Nanna Bjelke Jensen og mig i fællesskab.

Hunderup, oktober 1981

Einar Jensen

Indhold

OLDTIDEN 7

Fra den første begyndelse til omkring 1050. 7

MIDDELALDEREN - 1050 til 1500 10

PERIODEN fra 1500 til 1750 13

Reformationen 13

Enevælden 15

Godsforhold 17

Bondebruget 17

Landsbyen og landsbyfællesskabet 18

Landsbyens liv 20

Husmænd, inderster, tjenestefolk 21

Værnepligten 22

Stavnsbåndet 23

Den økonomiske udvikling 24

Nye tanker bryder igennem 25

Reformarbejdet begynder 26

LANDBOREFORMERNE 29

Stavnsbåndets løsning 29

Hoveriafløsningen 30

Fællesdriftens ophævelse, udskiftning og udflytning 32

Fra fæste til selveje 35

Selvejerbruget og dets beskyttelse, Landbrugslovene af 1769 38

Skoleforhold 40

Overgang fra landsbyfællesskab til sognestyre 43

Udviklingen i begyndelsen af 1800-tallet 43

BØNDERNE VÅGNER, FYRRERNES LUFTNING, DE FOLKELIGE BEVÆGELSER 47

Den sociale vækkelse 47

Den religiøse vækkelse 49

Den nationale vækkelse 50

Den politiske vækkelse 51

Højskolebevægelsen 52

Den økonomiske vækkelse og driftsomlægningen 54

Andelsbevægelsen 55

DE LANDØKONOMISKE FORENINGER 57

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab 57

Landboforeningerne 58

Husmandsforeningerne 59

Sammenslutninger og samarbejde 61

Landbrugsraadet 61

Tolvmandsforeningerne 62

Det faglige arbejde 63

Kvægavlsforeningerne 63

Kontrolforeningerne 64

Konsulentarbejdet 65

Det erhvervspolitiske arbejde 66

Agrarforeningerne, L.S., L.F.O. og L.R.-80 67

ANDELSVIRKSOMHEDERNE 69

Mejeribruget 69

Andelsmejerierne 70

Svineproduktionen og andelsslagterierne 75

Æg og fjerkræ, D.A.Æ. 79

Grovvarehandelen 80

LANDBRUGSOPLYSNINGEN 85

De første landbrugsskoler 85

Landbohøjskolen 87

Landbrugsskolerne 88

Kursusarbejdet 92

Landbrugets oplysnings- og konferencevirksomhed 92

Landbo-forum 93

FINANSIERINGEN 94

Sparekasser og banker 94

Andelsbanken 95

Kreditforeningerne 97

LANDBOLOVGIVNING 99

Love om ejendomsforhold, landbrugsloven 99

Love om jord til husmænd 100

Love om beskatningsforhold 102

Love til fremme af produktionen 104

BONDEN I LITTERATUREN 107

OLDTIDEN

Fra den første bebyggelse til omkring 1050 e. Kr.

Den sidste is var næppe forsvundet, da de første mennesker kom hertil. Vilkårene var barske, koldt og fugtigt har her været for en halv snes tusind år siden, arktisk som nu langt imod nord. Det var primitive folk, som kom og slog sig ned ved fiskerige vandløb og søer eller nær ved kysterne. De levede af, hvad de fandt i naturen af smådyr og forhåndenværende planter og rødder, og som jægere strejfede de om i skove, som ændrede sig fra tundrabevoksning til fyrreskove for siden at blive til tætte egeskove.

Der gik nogle tusinde år. Det blev varmere og mere frodigt. Nye stammer af mennesker kom vel til. De har kunnet komme vandrende fra sydvest og sydøst over store strækninger, som nu er Vesterhavet og Østersøen. Slægtled fulgte slægtled, flere hundrede slægtled uden større ændringer i produktions- og livsmønster. Vi ved ikke ret meget om disse gamle forfædre, kun at de ikke var agerbrugere.

Omkring år 3.000 før Kristus opstod agerbrug og kvægavl. Egentlig er det jo logisk, at man kan bearbejde en plet jord og bestemme, hvilke planter man vil lade gro der. Når man sår énårige planters frø, ved man, hvor man kan høste, og når man holder styr på ko, får, ged og svin, er man mere sikker på at få kød og mælk på bordet og uld og skind til tøj og bolig.

Ændringen i livsformen har nok delvis sin årsag i, at jagtdyrene blev sjældnere. Den er muligvis også kulturlån udefra, men det vides ikke, om det var helt ny mennesker, der kom med en ny kultur og etablerede sig i bofaste samfundsformer og blev bønder, alt imens andre stadig var jægere og fiskere, eller om det var jægerfolket, der begyndte at dyrke jorden og holde husdyr. Efterhånden blev bønderne dog helt dominerende. Skove faldt for flintøkserne, og bosætningerne blev til små bondesamfund. Det var næppe store arealer, der blev taget ind, for det var strengt arbejde at rydde skov, især hvor egen dominerede fremfor ask

og lind, for egen var vanskelig at brænde. Sten skulle fjernes, og de vilde planter i deres naturlige miljø var det næsten umulige at bekæmpe med datidens simple redskaber.

I brændte lerkar og i brandtomter findes afstøbninger og levninger, som fortæller, at der har været dyrket primitive former af hvede og byg og efterhånden af hirse, havre og bønner. Oldtidsbonden har levet mere af grød og mælk end af kød.

Kvæg og får har været helt nødvendige for en tilfredsstillende ernæring. Dyr med drøvtyggerfordøjelse var i stand til at omsætte grove planter som græs og småbuske til mælk, hvoraf der kunne laves ost og smør, og til kød, der kunne ryges, saltet og gemmes. Svinene var renovationsvæsen. De levede af affald og af skovens frø. Uroksen er muligvis taget ind som husdyr her og der, men man regner med, at tamoksen er kommet hertil udefra.

Hesten er tilsyneladende først kommet til landet et par tusind år før vor tidsregnings begyndelse. Den var nok især overklassens dyr og mere brugt til ridning end til landbrugsarbejde, hvor okserne har udført det store slid. At heste dog har været brugt som trækdyr, viser fundet af solvognen i Trundholm mose.

Trundholm-vognen viser, ligesom de såkaldte helleristninger, at agerdyrkerne har været soltilbedere og frugtbarhedsdyrkere. Deres skæbne afhang af solens varme, lyset og nedbøren. Siden tilbad man tordenguden, der gav regn og med den grokraft.

Jordbehandlingen er foregået med simple gravestokke og hakker. Først i bronzealderen er trækdyr blevet spændt for noget, der kan kaldes en plov – et par naturformede, svære grene sat sammen på en sådan måde, at styrestangen gik gennem et hul i trækstangen og ned i jorden, hvor den kunne lave en fure. Vende jorden kunne den ikke, for den havde ingen muldfjæl.

Høstning er foregået ved brug af krumme

flintknive og ved ruskning. Tærskning er sket med stokke eller ved at lade dyrene træde kerne af aksene. Til formaling er brugt et par sten, en fast underliggende skålformet sten og en bevægelig oversten.

Ved at finde og følge gravlægningerne og bronzealderhøjene har man fundet, at disse bønder stadig har holdt sig til de mere sandede jorde og ved fjorde og vandløb. Lerjordene har været for uhåndterlige og de tætte skove for uryddelige.

Som agerdyrkere har man været knyttet til samme område over længere perioder, men der er sket flytninger, når frugtbarheden er pint ud af jorden ved dyrkning uden gødskning. Ny jord er taget i dyrkning ved afsvidning og rydning.

Klimaet skiftede, men der var altid brug for boliger og for opbevaringsrum. De allerældste boligformer kendes ikke, men da vore forfædre blev bønder, byggede de huse, hvoraf der er fundet rester. Disse huse bestod af vægge af opstabilede græstørv på et fundament af sten og med tag af tømmer, grene, strå eller græstørv. Senere er der brugt nedgravede stolper til rejsning og bæring af taget, og væggene er blevet lerklinede risfletninger – bindingsværk. Husene var lange og rummede både bøl og stald. Først i vikingetiden finder vi gårde med flere enkelthuse.

Fundene fortæller om længevarende bebyggelser i små landsbyer. Huse er brændt ned og bygget op igen enten på stedet eller flyttet til en anden plads inden for området.

Bronzealderen har været en god landbrugsperiode med lange, varme, måske for tørre somre og milde vintre. Korndyrkningen har været relativt stabil. Bønderne har fortsat haft flint og træ som det vigtigste redskabsmateriale.

Omkring 1500 f. Kr. har der været bebyggelser i alle dele af Danmark, men skovene dækkede endnu det meste af landet. Mosefund, hustomter og gravfund, især de iøjnefaldende bronzealderhøje, aftegner bebyggelsen. Højene med de rige gravfund fortæller også, at der er opstået en beundret og magtfuld overklasse.

En af bronzealderens fineste overleveringer, luren – i dag vort kvalitetsmærke for mejeriprodukter – har sandsynligvis været brugt ved store religiøse ceremonier.

Der har været et sammenhængende, velorganiseret samfund med en udbredt storhandel med fjerne, sydlige lande, hvorfra der importeredes bronze og guld samt smykker. Importvarerne er blevet nogenlunde jævnt geografisk fordelt, hvorimod betalingsmidlet, som især var rav, kun har været at finde på Østersøens og det sydlige Vesterhavs kyster. Muligvis har også lædervarer, voks og honning været eksportvarer.

Omkring 500–400 f. Kr. sker der store ændringer i Europa. Her i nord forringes klimaet alvorligt. Nye folkemængder, især keltiske stammer, strømmer ind østfra og bosætter sig i Mitteleuropa, hvorved de afskærer den tusind år gamle handelsvej mellem nord og syd. Guld og bronze kan ikke længere indføres. *Man begynder at bruge jern.* Det har været i brug parallelt med bronzen i visse egne af Europa og Lilleasien, og kelterne bragte jernvåben med.

Jernet er først kommet til Jylland, hvor det over nogle slægtled fortrængte bronzen. Myremalm var lettest tilgængelig i Jylland, hvor smeltegruber blev anlagt, måske af indvandrede håndværkere. Det danske smedehåndværk udviklede sig, og smeden blev en central figur i 2.000 år.

For landbruget blev klimaændringen nok af større betydning end selve det kulturskifte, der blev følgen af bronzealderens og handelens sammenbrud. Temperaturen sank adskillige grader. Det blev blæsende, regnfuldt og tåget. Klimaændringerne fremgår af lagene i de store mosedannelser. Det blev nødvendigt at have husdyrene i hus om vinteren og altså at samle forråd til dem. Ofte rådtede høsten i det regnrige, tidlige efterår. Det blev fattige tider, men forandringen indtrådte over en meget lang periode, så man har kunnet tilpasse sig.

Det har været forholdsvis let at skaffe sig jernredskaber, for jernet var at finde næsten i egen jord, og forarbejdningen var overkommelig. Segl og le blev almindelig udbredt, og man fik spader, hakker, river og økser af jern. Hjullet blev opfundet, eller det kom hertil med kelterne i form af flotte vogne, næppe landbrugsvogne. Plovene fik jernbeslag og muldfjæl, men de blev tunge og klodsede.

Historikeren *Erik Arup* fremsførte i sin tid den hypotese, at hjulploven har været årsag til landsbydannelsen og arbejdsfællesskabet, for

den var så tung og krævede så megen trækraft, at ingen enkelt bonde kunne skaffe den. Derfor skulle landsbyer være opstået som plovfællesskab.

Landsbydannelse er også sket på den måde, at en enkelt familie gennem flere slægtled har udviklet sig til et slægtssamfund. Landsbynavne med personnavne som forled peger i den retning. Der har dog været landbrug uden landsbyfællesskaber på Bornholm og i mange egne af Jylland, de såkaldte enestegårde.

I årene omkring Kristi fødsel er der igen opstået en nord-sydgående handel. Man kalder perioden den romerske jernalder. Der er importeret glas, sølv, sølvkedler og luksusforbrug. Der må igen være opstået en overklasse, som gav sig af med handel og havde et luksusforbrug. Klimaet er blevet bedre, og landbruget har fået bedre betingelser. Mere jord er kommet under plov.

Meget tyder på, at der er sket en betydelig befolkningsforøgelse i slutningen af den keltiske jernalder. Den er resulteret i store udvandring fra Jylland, vistnok især fra Thy og Himmerland. Store flokke er brudt op og draget sydpå. Kimbrene og Teutonerne er nået helt ned over Alperne, hvor de slog romerske hære og efterlod sig skræk og rædsel og et dårligt ry.

Disse udvandring kan være årsagen til, at visse agre og bopladser blev forladt og sprang i lyng.

Efter sin lange stormagtsperiode gik romerriket i 5. århundrede til grunde, og man taler om en germansk jernalder, hvor der igen er foregået store forskydninger, som nok også har berørt dansk område. Store slag er udkæmpet, våbenudstyr og skibe er ødelagt og ofret. Lidt af det er senere fundet igen. Folk som goter, angler og vandaler er husket fra denne dramatiske periode.

De første skriftlige beretninger om vore forfædre stammer fra udenlandske kilder. De går tilbage til den romerske jernalder. Men her i den germanske jernalder dukker de første runestene op med deres sparsomme beretninger. I de udenlandske beskrivelser finder vi navnet danerne, men herhjemme bruges det for første gang på Jellingstenene.

Man regner med, at landsbyer, hvis navne ender på -um, -ing, -løse og -lev stammer fra tiden før vikingetiden. Der har boet folk i sådanne bondesamfund i 2.000 år.

Vi ved ikke meget om *samfundformerne* fra den tid, men der må være opstået en høvdingeklasse, som holdt sammen på større landområder, og som har ejet jord og drevet jordbrug ved fæstebønder og trælle. Denne høvdingeklasse har haft magten gennem en lang periode i Danmarks historie. Det har været slægter, hvor rigdom og magt gik i arv, og det var dem, der tvang stammer og provinser sammen og dannede et sammenhængende rige. De drog på vikingetogter og røvede og plyndrede på fremmede kyster. Med hele armadaer af skibe drog de syd- og vestpå til Frisland, Frankeriget og England, hvor de optrådte med vildmænds brutalitet.

Men i nyere tid har forskere fundet ud af, at vikingerne har været andet og mere end pirater, således som de skildres i ældre historiske fremstillinger. De har også været kulturbærere.

Danmark blev en stor og udstrakt vikingemagt. Den satte sig spor i store dele af Nord-europa ved erobring og kolonisation.

Men landets hjemmевærende befolkning forblev bønder, som fortsatte rydning af krat og skov og opdyrkede stadig større dele af de hidtil udyrkede arealer og grundlagde nye landsbyer. Dertil har de nok benyttet de hjembragte trælle.

Der opstod i vikingetiden (800–1050) mange nye landsbyer. De kendes på endelserne -torp (-rup, -strup), -rød og -bølle. Torpbyerne er oftest navne på udflytterbyer, og mange af dem har mandsnavne som første led, hvilket lader os ane, at en mand har forladt den overbefolkede landsby og taget ny jord i dyrkning. Der oprettedes over 3.000 torpbyer i Danmark, dertil mange i England (Danelangen) og ikke få i Frankrig (Normandiet). Endelsen -rød henviser til, at det er landsbyer opstået i rydninger i skove. Endelsen er særlig brugt i Nordsjælland. Endelsen -bølle er afledt af ordene bo og bolsted, der betyder det, hvoraf en familie lever. Navne af den type er mest udbredt på Fyn og Langeland.

MIDDELALDEREN (1050 TIL 1500)

Det er ikke muligt at sætte årstal på den gamle bondehistorie. I nyere tid kan vi sætte årstal på love og forordninger. Vi har årstal på krigsudbrud og andre ulykker og på kongers og stormænds død. Men bondebruget og bondekulturen ændres kun over lange perioder, over slægters gang gennem århundreder. Ved middelalderens begyndelse har der været bønder i Danmark ca. 4.000 år. Gennem den lange periode har vilkårene skiftet for bønder på afgørende måde fra kulde til varme og igen til kulde og strenge vintre. Det har ændret plantevækst og dyreliv i skov, på mark og i vandløb.

Rugen er kommet til, andre planter er forsvundet og erstattet af nye. Betingelserne for husdyrhold er ændret. Indslag af nye folkeslag har bragt nye skikke, nye religiøse forestillinger, nye redskaber, nye ideer. Boligformer og levevis er ændret, værktøj, husgeråd og landbrugsredskaber ligeledes. De første håndværkere har markeret sig som en særlig gruppe. Ikke enhver kunne lave et hjul eller en brugbar plov. Jernets udsmeltnings og formning krævede specialister. Men langt størstedelen af befolkningen var jævne bønder.

Ældre historikere har oftest opfattet de danske bønder som overvejende selvejere og frie mænd helt op imod år 1.200. Opdyrkning, bosættelse og landsbyfællesskab var frie bønders værk, samfundet var demokratisk, ledet af selvstændige bønder. De ældre kongers magt var begrænset. Den måtte deles med en fri, jordejende bondestand, der havde møderet og mødepligt på herredstingene og endda på landstingene.

Nyere historikere har draget denne fremstilling i tvivl og ment, at der altid har været storbønder, som ved andres arbejdskraft – trælle eller frie – tog jord i dyrkning, beholdt ejendomsretten og gav jord og gård i fæste til deres folk, altså gjorde dem til fæstebønder straks ved etableringen af nye landsbyer.

Skal vi tro de middelalderlige historieskrivere (især Sakse), brugte datidens konger deres meste tid til krige – udadtil mod andre landes konger og fyrster, men også til tider mod hinanden. Bønderne havde pligt til at yde personlig krigstjeneste (ledingspligt) og til at yde kongen underhold ved besøg. Udgift til udrustning blev efterhånden til en ruinerende belastning,

Fig. 1. Pløjning med hjulard, 1500-tallet.

navnlig da man under Valdemarerne gik over til at kæmpe til hest.

Efter år 1.200 opstod herremændene. Ledingspligten ændredes til ledingsskat, og også andre skatter indførtes. Herremændene – den senere adel – fik skattefrihed og andre privilegier mod at gøre tjeneste som ryttere og bygge borge og forsvarsanlæg.

Bønderne opgav deres frihed og gav sig ind under herremændene med det resultat, at omkring år 1.500 var kun 10–20 pct. af jorden – varierende fra egn til egn – ejet af den egentlige bondebefolkning.

Kristendommen kom til landet i 800-tallet og blev almindeligt antaget og udbredt i de følgende to århundreder. Omkring år 1100 var der bygget ca. 800 kirker i hele landet, og i de næste 200 år opførtes over 2.000 stenkirker.

Fra begyndelsen havde kongerne en ledende stilling inden for kirken. De oprettede bispesæder og havde ofte en afgørende indflydelse på valget af biskopper, også ærkebiskopper. Ved siden af herremændene opstod en magtfuld kirkeorganisation, den gejstlige stand, og det kom efterhånden ofte til stridigheder om kongens ret til at gribe ind i kirkernes frie valgret. Det førte flere gange til voldsomme kampe imellem kongemagt og kirkemagt.

Klostervæsenet kom hertil sydfra. De ældste klostre var landklostre, hvis munke selv opdyrkede eller købte jord. Kirken havde store tiendeindtægter, nemlig en ti pct. bruttoafgift på alle landbrugsprodukter. Her i landet blev dog kun korntiende fuldt gennemført. Tiendeydelser blev fordelt i 3 lige store dele, én til præsten, én til kirken og én til biskoppen. Kirkens del kunne også bruges til fattigforsorgen. Visse munkeordener var særlig dygtige til landbrug, mejeribrug og havebrug. De blev foregangs-mænd, som ved deres eksempel fik betydning for landbrugets udvikling gennem middelalderen.

Både kirken, kongen og herremændene samlede på jord og magt. Den katolske kirke havde stor magt over sindene, og da gaver som gode gerninger kunne hjælpe sjælen i det hinsidige, modtog den hele godser fra de rige, men også små gaver fra de fattige.

Kronen var ikke længere landets største jordejer. Kongerne kom ofte i gæld, især under

krige, og måtte pantsætte jord for at skaffe sig likviditet ved lån hos kirke og adel.

Selvom der i den sidste del af middelalderen var tendens til nedlægning af bøndergårde og sammenlægning af jord omkring nyopførte ladegårde, især på kirkens og kronens godser, så blev den allermeste jord – over 90 pct. – dyrket af fæstebønder på bøndergårde. Jordejernes gårde og jorde lå mest som strøgods sammen med bøndernes og spredt over store områder.

Selvejerbønderne blev stadig færre, og skellet til fæstebønderne mindskedes. Disse gled ind under godsejernes beskyttelse (værn), og dette kunne udvikle sig til afhængighed (vornedskab) og til pligt til at overtage en gård og dyrke den. På den måde indskrænkedes bøndernes personlige frihed i forskellig grad. På Sjælland og Lolland-Falster blev bønderne vornede.

Vornedskabet begyndte som en frivillig aftale mellem en bonde og hans herremand om værn, men det udviklede sig til, at vornede bønder ikke måtte forlade det gods, de hørte til, uden tilladelse fra herremanden.

Efter år 1300 og især efter Den sorte Død i midten af 1300-tallet blev mange gårde øde og hele landsbyer nedlagt. Det faldende befolkningstal betød stærkt forringede indtægter for godsejerne, der måtte nedsætte landgildet for at få deres gårde besat.

Dronning Margrethe den Første var en stor godssamler for kronen og indførte fæstetvang på kronens godser sidst i 1300-tallet. Selvom vornedskabet aldrig blev indført uden for Sjælland og Lolland-Falster, fik herremændene overalt stor magt over bønderne. Fra omkring år 1500 kaldtes bondestanden *De ufries Stand* og det med rette.

Bønderne fandt sig dog ikke i alt. Der er mange fortællinger om bondeoprør, hvor bønderne i retfærdig harme bevæbnede sig med køller, leer, forke og gamle våben og gik løs på herremændene og deres folk og dræbte en del af dem. Det endte dog altid med, at bønderne blev nedkæmpet, mange blev henrettet og flere fik deres gårde og ejendele inddraget.

De usikre og urolige politiske forhold, de mange krige og fejder og den periodiske fattigdom førte med sig, at mange mennesker strejfede om og levede af ran og tiggeri.

Værst så det ud, da store dele af landet var pantsat, størstedelen til de holstenske grever Gerhard og Johan. Grev Gerhard pålagde indbyggerne store skatter og drog i 1340 med en stor hær op gennem Jylland. Da var det, Niels

Ebbesen fra Nørreriis greb ind i historiens gang ved i Randers den 1. april 1340 at dræbe grev Gerhard. Kong Valdemar fik i de følgende år bragt orden i landet og dets økonomi.

PERIODEN FRA 1500 TIL 1750

Reformationen

Omkring år 1500 skete der store forandringer på mange områder. I 1442 opdagede Columbus Amerika. Det fik vidtrækkende følger også for Danmark.

Spanien og Portugal udnyttede som de første den ny verdens rigdomme og hjembragte hele skibsladninger af guld og sølv. De blev senere som søfarere og handelsfolk overgået af England og Holland, der begge skabte sig store koloniriger, medens Hansestæderne her i Norden mistede deres dominerende magt.

Den store import af ædle metaller skabte inflation, men satte også gang i produktion, handel og omsætning. Desværre spildte Danmark og Sverige urimelig megen tid og kraft og mange menneskeliv på at bekrige hinanden. De nordiske rigers forening viste sig ikke holdbar. Dronning Margrethes Kalmarunion holdt ikke, men førte i mere end hundrede år til lange og hårde konflikter, der gang på gang udartede sig til blodige krige.

Kristian den Anden (1513–1523) prøvede at forbedre bøndernes kår, men havde jo også sit besvær med svenskerne. Da hans brutale fremfærd ved blodbadet i Stockholm førte til hans fordrivelse fra Sverige og til hans afsættelse i Danmark, blev alle hans bondevenlige reformer erklæret for ugyldige.

Krige og skatteudskrivninger fortsatte, og bondens kår forringedes. Den katolske kirke blev blandet ind i stridighederne, der førte til Grevens Fejde, religionskrig og borgerkrig på én gang.

Medens konge og biskoper stredtes om magten over kirken og om Luthers lære og Hans Tavsens virke kontra katolicismen, rejste bønderne i Nordjylland sig. Under den bondefødt skipper Clements førerskab drog de sydpå. Bondeoprøret bredte sig ned over Midtjylland. Herregårde blev plyndret og sat i brand, mange herremænd og svende blev dræbt. Det så alvorligt ud for adelen. Christian den Tredie nedkæmpede, hjulpet af den holstenske feltherre

Johan Rantzau, den oprørske bondehær. Skipper Clement og en del bønder blev henrettet, og mange, der havde været med i oprøret, fik deres gårde inddraget og blev herremændenes underdanige fæstere.

Christian den Tredie var modstander af den katolske kirke og gik ind for Martin Luthers protestantiske lære. Han fik følge af de verdslige rigsrådsmedlemmer og lod den 12. august 1536 samtlige biskoper fængsle og tvang dem til at give afkald på deres særettigheder.

Klostrene blev ophævet, og så godt som alt kirkegods blev inddraget og erklæret for kronegods. Kongen fik ret til kirkens tiendeindtægter og andre indtægter. Til gengæld skulle han som kirkens øverste myndighed vedligeholde kirkerne, udnævne og lønne præsterne og tage sig af fattigvæsenet.

Reformationen blev gennemført på en bestemt dato, men som al anden kulturudvikling skete skiftet langsomt. Den katolske lære havde dybe rødder ikke mindst i bondebefolkningen.

Reformationens umiddelbare resultat var, at ca. en trediedel af Danmarks jord skiftede ejer, nok den største jordreform i Danmarks historie.

Det var et magtskifte, der skete her. Kongen måtte ganske vist underskrive en håndfæstning, men hans stilling blev styrket og hans magt udvidet dels ved, at han overtog den katolske kirkes øvrighedsmagt og den religiøse, kulturelle ledelse, dels ved, at han blev ejer af kirkens gods, hvorefter kronen ejede mere end halvdelen af landets jordegods. Men kongen kom til at dele magten med herremændene i deres egenskab af rigsråder, og som lensmænd blev disse ledere af den lokale administration og bestyrere af krongodset.

Lensmænd havde der også været i middelalderen. De var efterfølgere af kongens betroede mænd, som tidligere var blevet kaldt bryder og jarler, siden ombudsmænd eller andet.

Først omkring år 1400 blev de kaldt lensmænd.

Der var tre former for lensoverdragelse:

Tjenestelen eller frie len, hvor lensmanden mod kongetjenesten fik hele indtægten af lenet (ofte en stor herregård med tilhørende bøndergods).

Afgiftslen, hvor lensmanden også nød indtægterne, men mod ydelse af en vis årlig afgift.

Regnskabslen, hvor lensmanden måtte aflægge regnskab for lenets indtægter og udgifter, indbetale overskudet til kongen og selv nøjes med en i reglen beskedent løn eller andel.

Da kongen eksproprierede alt kirkegodset, udvidede han antallet af len til ca. 300, men samlede dem igen til færre. I 1588 var der kun 70. Det formindskede kongens administrationsomkostninger. Samtidig blev de fleste gjort til regnskabslen.

Efter reformationen blev der en voldsom interesse for mageskifte og jordsamling. I den forbindelse forsvandt et stort antal bøndergårde, Kristian den Andens forordninger om bondebeskyttelse var jo sat ud af kraft.

Storgodsejerne fik fordel af den øgede inflation og handelens opblomstring. Fra 1550 til 1650 steg priserne på rug, byg og smør til det dobbelte og prisen på stude til det tredobbelte.

Årene efter reformationen blev en opgangstid og storhedstid for adelen. Mange herregårde blev bygget i tiden frem til 1650, og mange af disse solide, fæstningsagtige slotte står endnu som monumenter over denne storhedstid.

Det dyrkede areal udvidedes ved rydning af skov og opdyrkning af almindelig jord. Der blev anlagt nye ladegårde, ja hele herregårde; og hovedgårdene blev større. Bøndergårde og hele landsbyer blev lagt ind under hovedgårdsdriften.

Bønderne havde ikke meget at sælge. Der var kun et lille kornareal til hver gård, 10–15 tdr. udsæd slog til. Foldudbyttet var kun 3–4, og heraf skulle svares tiende, landgilde, skatte-korn. Den ene fold skulle bruges til ny udsæd, noget gik til foder til trækdyr, og familien skulle også have korn for at leve, både rug og byg.

Historikerne er uenige om, hvorvidt udviklingen efter 1500 var til skade eller til gavn for bønderne. Den forløb jo noget forskelligt fra

egn til egn. Der er stor forskel på jysk, fynsk, sjællandsk og bornholmsk landbrugshistorie. Men overalt kom meget hovedgårdsjord ud af dyrkningsfællesskabet. Danmark fik herregårdsmarker og stordrift, og bønderne fik mere hovarbejde.

Der har været stor forskel på, hvor mange hovdage der var pålagt den enkelte gård, afhængigt af antal gårde under godset og jordarealets størrelse, også af afstanden fra landsby til hovmark.

Bønderne skulle medbringe heste, vogne og redskaber. Der var i begyndelsen af perioden visse bespisningsregler, men den skik holdt op, så de måtte også holde sig selv med kost; dog har hestene nok altid fået deres foder på hovmarken.

Foruden avlingshøvet har bønderne været pålagt arbejde med hovedgårdens opbygning og vedligehold, rydning af buske, stubbe og sten, skæring af tørv, hjemkørsel, hegning og brænde hugning.

Til disse tilsyneladende vilkårlige arbejdsydelse kom et betydeligt offentligt hoveri, som kongen krævede: anlæg af kongeveje, som bønderne iøvrigt ikke selv måtte køre på, og kørsel for kongen. Kongen havde altid på sine rejser et følge og en oppakning, der kunne kræve indtil flere hundrede bøndervogne, og ofte var det lange rejser, bønderne måtte udføre. De, der boede nær kongejellene og i nærheden af provinsens kongeslotte, var mest belastede af denne »ægttjeneste«.

Hovbyrden var som nævnt forskellig. Historikeren Fridlev Skrubbeltrang skriver, at hovbønderne kunne inddeles i tre grupper:

- 1) ugedagstjenere, der udførte alt arbejde på hovedgården med ét eller flere hovbud, mænd, én, to eller tre dage om ugen, men ikke betalte skat.
- 2) fæstere i fjerntliggende gårde, der ikke ydede hovarbejde, men i stedet betalte fra 4 til 10 rigsdaler årligt, »arbejdspenge« og
- 3) nærmere boende fæstere, der gjorde forårs- og høstarbejde på bestemte tildelte stykker hovedgårdsjord, hvorved de stort set slap for at betale arbejdspenge. Men forholdene var mere komplicerede, end denne inddeling giver plads til.

Foruden landgilden, der var afstemt efter gårdens størrelse og bonitet, betalte fæsterne »herlighedsafgifter« svarende til, hvad fordel de havde af landsbyfællede (græsgange), skove, fiskevande o.s.v. Landgilden blev betalt med »hartkorn« (rug og byg), men også med havre, smør og penge. Disse landgilder var lokalt bestemt og kunne i særlige tilfælde nyforhandles.

Ved fæsteoverdragelser betaltes »stedsmål«, indfæstningsydelse. De var små, når der var mange fæsteledige gårde efter misvækst, stormflod, sandflugt, brandskade, kvægst, krigsplyndring o.s.v. Men de blev sat højt, når de økonomiske forhold var gode. Der var indbygget en vis social imødekommenhed i systemet.

Når en fæster overtog en gård, blev der udfærdiget fæstebrev, som indeholdt regler om bygnings vedligehold, jordens frugtbarhed og kulturtilstand, om ydelser, landgilde, hovpligt o.s.v. Blev gården overdraget til en søn, var der aftale om aftægtsforhold. Der er eksempler på, at en fæster har fået 2–3 års fritagelse for ydelser, hvis gården var i dårlig stand. Der er også eksempler på, at en fæster har fået »overlevelsesfinansiering« fra herskabet, ja måske endda af ridefogden personlig.

Fæste på livstid blev nok det almindeligste i 1500-tallet, og ofte fulgte søn efter far, og ikke sjældent gik sønnen ind, før faderen døde, så der var to generationer på gården.

Enkers stilling blev forbedret i 1550, hvor Christian den Tredie udstedte en forordning om, at enker kunne blive på gården, når de gik ind på at overholde den afdøde mands fæsteplifter. Hvis de giftede sig igen, skulle de betale ny indfæstning. Også fæsteforholdene var forskellige egnsvis og gennem årene.

Bønderne havde næppe megen kontakt med godsejeren selv. Ridefogden var kontaktperson. Der var mange slags ridefogder, men gennemgående var de nok bedre end deres eftermæle i den historiske overlevering. Ridefogden var ikke kun en mand, der red rundt på en hest med en pisk i hånden.

Ifølge en ridefogedinstruks fra et krongods i Frederiksborg len pålægges der i 1645 en ridefoged følgende pligter: Han skal ved retten forfølge sager, der angår kongen, og straffe dem, der har forset sig. Kongens bønder skal være ham hørige og lydige, og han til gengæld holde enhver af dem ved lov, skel og ret og forsvare dem, så de af ingen bliver besværede til upligt. Med fæstebøndernes sønner skal han have opsig, så de ikke forlader kronens gods. Han må endvidere have indsigt med, at fæstegårdene ikke bliver øde. Han skal sørge for, at soldater ikke besværer bønderne ved at kræve mere til deres underhold, end de har ret til, at bønder ikke bliver besværet med rejser uden særlig kongelig befaling.

Viste en bonde ulydighed, eller var han så forarmet, at han ikke kunne udføre, hvad der blev befale, skulle fogden ikke udsætte ham for korporlig revselse, men lade ham tiltale på tinge af lensmanden. Ridefogden skulle efter en fæsters død holde skifte, så enhver skete ham sin ret, såvel arvinger som kreditorer skulle have deres. Han skulle føre tilsyn med skovene og lade dem taksere, når der var olden, senere skulle han »ind-brænde« svin og holde register på disse. Fogden skulle føre tilsyn med lenets kirker og sammen med provsten overvåge, at regnskaber og alt var i overensstemmelse med, hvad kongen havde forordnet.

Enevælden 1660(61) til 1848(49)

Under Svenskekrigene (1657–60) døjede befolkningen, bønder og købstadsfolk, meget ondt i form af indkvarteringer med udsugning og plyndring. En jysk herredsfoged indførte i sin dagbog en karakteristik af de tre krigsår: »Første år, som var 1657, da var svenskens folk landet mægtigt, og de beskattede dem (bøn-

derne) med penge- og proviantskatter. Item havde af svenske haft stor indkvartering af tropper og udplyndring af dem. Andet år var brandenborgere, polakker og kejserens folk her; samme år havde de også alle stor indkvartering af dem, så de fortærede det meste af det korn, de havde, og en stor hob af deres kreatu-

rer. Tredie år, 1659, var der så stor plyndring af brandenborgerne og polakkerne, så de frarøvede og fraplyndrede dem deres fæmon, kreaturer og korn, klæder og alt, hvad de kom over, så beboerne i langsommelig tid hverken kunne være ved hus eller hjem og fik så godt som hverken avlet eller sået samme år.»

Det synes, som om Danmarks forbundsfæller har hærget værre end svenskerne.

Natten mellem den 10. og 11. februar 1659 stormede svenskerne København, men angrebet blev slået tilbage. Kongen havde vundet borgerne og gejstligheden for sig ved at blive i København under belejringen og erklære, at han »ville dø i sin rede«.

Den 10. september 1660 mødtes stænderne i København – adel, borgerlige og gejstlige. Men bønderne, rigets største stand, var ikke repræsenteret, de havde forlængst mistet al politisk indflydelse. Trods adelens modstand tilbød borgerne og gejstligheden den 10. oktober kongen arveregeringen. *Ved arvehyldningen den 18. oktober 1660 og ved underskriften af enevolds-arveregeringsakten efter nytår 1661 indførtes enevælden i Danmark.*

Det blev ikke alene en ændring af magten, men også en ændring inden for administrationen. Lensvæsenet blev ophævet og afløst af kongelige amter. Den enevældige konge udnævnte en helt ny adel, som skulle kaste glans over hans person og have råd til et liv i luksus. Der blev oprettet grevskaber, som skulle have godssamlinger på mindst 2.500 tdr. hartkorn, og baronier, som skulle være på mindst 1.000 tdr. h. Det blev udelelige stamhuse, godssamlinger bestående af flere herregårde med bøndergods. Men de havde »hjemfaldsret«, det vil sige, at besidderne ikke kunne blive ejere, kun brugere. Var der ingen mandlige arvinger, skulle godset tilfalde kronen. De ny besiddere blev tiende- og skattefri.

Nogle af de ny godsejere var folk, der havde givet kongen lån til at føre krig for. Kongen ejede omkring år 1700 omtrent halvdelen af Danmarks jord, men meget var pantsat og blev under Frederik den Tredie overdraget til kreditorerne, som ofte var udenlandske, ikke ade-

lige, rigmænd. Andet blev »udlånt« til den ny adel, noget blev solgt.

Men når kongen på den måde skilte sig af med sine aktiver, forsvandt også hans løbende indtægter. Der måtte findes ny. Det blev til ny skatter og forhøjede toldafgifter.

I 1664 påbegyndtes udarbejdelsen af et helt nyt skattegrundlag efter den gamle hartkornsansættelse. Alle godsejere blev pålagt at indsende deres jordbøger, så man i den ny central-administration kunne se, hvor meget der var pålignet de enkelte gårde i årlig landgildedydelse.

Denne *matrikulering* blev færdig i løbet af tre år. Men den afslørede store forskelle i ydelserne, og da enevældens overordnede princip var, at alle borgere skulle behandles ens og give lige store bidrag til landets genrejsning, var sådanne åbenlyse forskelle uacceptable. Der blev derfor i de følgende 20 år foretaget en omfattende kvalitetsbedømmelse af al landets jord ud fra dens dyrkningsværdi. Enge og græsarealers værdi blev »skyldsat« ud fra det antal »høveder«, der kunne leve af græsset. Man beregnede den kapitaliserede værdi af skov, tørve-mose, fiskevand, færgerettigheder, bropenge, mølleri og tienderrettigheder.

Denne grundige og omfattende matrikulering blev færdig i 1688. Den kom til – med få reguleringer – at danne grundlag for ejendomsbeskatningen helt op til vor tid. Den har givet historieforskerne mange detaljerede oplysninger om landbrugsforhold, om godser, bøndergårde, landsbyer, fæsteforhold, privilegier o.s.v.

Den samlede hartkornsansættelse efter 1688-matrikuleringen var:

Ager og engs	hartkorn	375.000 tdr.
Skovskylds	hartkorn	5.000 tdr.
Mølleskylds	hartkorn	5.000 tdr.
Fiskeris	hartkorn	16 tdr.
Færge- og broskylds	hartkorn	84 tdr.
Kongetiendes	hartkorn	36.000 tdr.
Kirketiendes	hartkorn	38.000 tdr.

I alt 459.100 tdr.

-RyCHR-

Godsforholdene

Fra denne omfattende registrering ved man, at der i 1688 var 731 hovedgårde. De havde tilsammen 9 pct. af landets hartkorn og 7 pct. af det dyrkede areal som hovedgårdsjord. Det vil sige, at det meste af deres tilhørende var fæstegårde.

Efter enevældens indførelse skete der store ændringer. Den gamle adel mistede sin indflydelse og magt bortset fra nogle få slægter, der blev optaget i greve- og friherrestanden. I 1720 var kun 37 af de sjællandske godser i den gamle adels eje, på Fyn kun 55. I Jylland kom reduktionen senere. Nogle blev vel direkte »udrenset«, fordi de havde svigtet under krigen mod svenskerne, andre uddøde og atter andre kom i så store økonomiske vanskeligheder, at de måtte sælge til den ny godsejerstand, som i begyndelsen ikke var nogen stand, men en broget flok af rige købmænd, ærgerrige embedsmænd, ridefogder og bondesønner. Mange forskellige borgerligt fødte fik eller tog chancer.

Mange af disse ny godsejere viste sig som eksemplariske fremskridtslandmænd, andre

som det modsatte. Men de havde ét til fælles, ønsket om at få samlet mindst 200 tdr. hartkorn, for så blev deres gods en skattefri sædegård. De mindre gårde kaldtes ukomplette hovedgårde, de kunne ikke opnå privilegier, og deres ejere var mindre estimerede.

Mange bøndergårde var lagt øde ved Svenskekrigenes ophør 1660, plyndrede, nedbrændte, forladte. De blev nu inddraget under godserne. I tre nordsjællandske herreder var der oprindeligt 325 gårde. En opgørelse omkring 1660 fortæller, at af disse var 40 helt øde, 32 delvis øde, 24 havde mistet den ene længe. En anden undersøgelse fortæller, at på Fyn var hver tredje gård lagt øde, på Langeland halvdelen.

De ny godsejere havde også sans for storhed i boligforholdene. Efter den store jordsamling kom en byggeperiode. I slutningen af 1600-tallet og ind i 1700-tallet byggedes mange af landets største herregårde, og store parker blev anlagt.

Bondebruget

For bønderne var det hårde tider efter 1660. Meget var ødelagt, husdyr var slagtet, udsæd fjernet eller spist, og landbrugspriserne var nærmest nedadgående. Til den elendighed kom ekstra skatter og et vilkårligt hoveri.

Men trods alle vanskeligheder blev mange øde gårde ret hurtigt genopbygget, mere jord blev taget i dyrkning, og husdyrbestanden øgedes igen.

De ny godsejere havde stort set fået deres jordarealer samlet og taget ud af driftsfællesskabet. Men bondegårdsjorden blev drevet som før, og høstudbyttet var næppe mere end 3-4 fold. Også husdyrproduktionen var ringe.

Hoveriet var den hårdeste belastning. De mange hovedgørde gjorde det vanskeligt at få egne gårde passet, navnlig på øerne tyngede avlingshoveriet på de stadig større herregårds-

marker hårdt. Jo tættere herregårdene lå, desto værre var forholdene, de var således langt bedre i Jylland, hvor et stort antal fæstebønder var så godt som hovfri, og hvor det var muligt at betale sig fra hoveripligten med penge. Det samme gjaldt flere steder landgildeydelsen.

Korntiende blev stadig udtaget i marken efter høst, og bønderne skulle vente med indkørslen til det blev tiendetageren belejligt at komme, og de skulle selv køre deres korn til modtagerne, herregård, kirke og præst. De kom også af med halmen. Derfor måtte de holde færre husdyr, og deres marker fik mindre gødning end godsjord og præstegårdsjord.

Skatterne blev efterhånden en meget tung byrde. Hartkornskatten var omkring 1660 3 rigsdaler pr. td.h. Derudover blev der lagt en

folkeskat på alle voksne personer. Den blev pålignet efter rang og stand. En godsejer skulle betale 8 mark pr. medlem af husstanden, præst, degn og ridefoged 4 mark og bonden 1 mark.

Ifølge matrikuleringen var der i 1688 ca. 60.000 gårde. Af disse var kun ca. 1.000 i selveje, nemlig 782 i Jylland og 247 på øerne.

På Bornholm var næsten alle selvejere. For-skene er uenige om tallene, for der var flere ejerformer. I nogle egne, især på Fyn og Samsø, ejede bønderne selv bygningerne, men var ikke jordejere. Nogle steder hævdede bønderne at være selvejere uden at kunne bevise det.

Af gårdbrugerne var altså knap 2 pct. selvejerbønder. Disse skulle også yde hoveri, men kun til kronen. En paragraf i Danske Lov siger, at de kun skulle yde en fjerdedel af fæstebøndernes hoveri. Men da dette ikke var fastlagt, blev også selvejerbøndernes hoveri temmelig flydende.

Der var dog visse indarbejdede regler og traditioner for hoveriet, så bønderne havde en vis norm, og gik ridefogden ud over den, blev der protester og retssager ud af det. Det er sandsynligt, at kongens og universitetets bønder gennemgående blev afkrævet mindre hovarbejde end godsejernes ugedagsbønder.

Landsbyen og landsbyfællesskabet

Det har ikke været muligt at beregne, hvor meget jord der var i dyrkning i middelalderen, men arealet øgedes med befolkningstallet til omkring år 1300. Der opstod mange ny landsbyer fra år 1000 til omkring år 1200, hvor de mange torpbyer blev anlagt. Professor Johs. Steenstrup har beregnet størrelsen på landsbyer af forskellig alder. Byer med endelserne -løse og -else har omtrent 100 tdr.h., -lev og -inge har 70-90 tdr.h., torpbyerne 30-60 og rydningsbyerne 30-50 tdr.h. Det vil sige, at der har været fra ca. 20 gårde i hver landsby ned til nogle ganske få.

Der har været ret faste planer for en landsbys indretning, for gårdenes placering og markernes indretning. I de fleste landsbyer kan man genkende én af følgende tre typer.

1) *Rundbyen* findes især på frugtbar jord på øerne og i det sydøstlige Jylland. Det er gennemgående store byer, hvor gårdene omslutter en i reglen aflang byplads. Det omsluttede areal har ofte en betydelig størrelse, så der er god plads mellem bygningerne.

2) *Langbyen* har to rækker gårde beliggende på begge sider af en lang smal byplads. Undertiden ligger de to gårdrækker på hver sin side af et vandløb med et vadested eller en bro. Kvinderne kan hente vand i åen, og husdyrene kan drikke. Langbyen er almindeligt udbredt over hele landet, dog er der flest på Fyn og i det sydlige Jylland.

3) *Terrænbyen* består af en enkelt række gårde langs en eng, mose, å eller fjordbred eller på en bakkeskråning. Nedenfor gårdrækken ligger græsningsenge, ovenfor en langstrakt byplads, og på den anden side af den strækker agrene sig over et stigende terræn. Den byform findes næsten udelukkende i Vestjylland.

Der findes naturligvis landsbyformer, der afviger fra disse tre former, præget af vejføringer og særlige terrænforhold. I visse byer er der sket tilbygninger og ændringer i forbindelse med gårddeleliger og opdyrkning af overdrev, og der er bygget huse i forskellige retninger.

Selvom jordfordeling og udflytning omkring 1800 medførte betydelige ændringer i det gamle landsbymønster, er dette dog genkendeligt i mange landsbyer endnu, og de gamle bykort viser, at mange markskel og bygrænser har været fastsat for flere hundrede år siden. Særlige marknavne er i brug endnu og fortæller ofte om, hvad marken har været brugt til. Mange forskelle i dialekter, klædedragt, traditioner og livsmønstre har deres oprindelse i disse tidligt trukne grænser.

Fælles for alle byplaner var, at de rummede en større eller mindre byplads, hvortil alle havde adgang. Den kaldtes *forten* eller *forta* og var fælleseje. Herfra udgik fællesveje, her var samlingssted for byens kreaturer, når de skulle drives til eller kom fra de fælles græsgange, her var vandingsstedet for dyrene vinteren igen-

nem. Og her var samlingspladsen for bymændene, *bystævnet*, *grandestævnet*. Her samledes de, fæstebønder og selvejere, når oldermændene kaldte, her traf de beslutninger om fællesdriftens problemer.

Landsbyens jord var bytoften og bymarken. *Bytoften* var særeje. Den var den enkelte gårds selveje og har sandsynligvis været den først opdyrkede del af landsbyens jord. Her havde hver familie sin æblegård og humlehave, sin grøntsags- og blomsterhave, og hver især kunne bruge jorden efter eget ønske.

Loven sagde: »Toft er agers moder« eller: »Toft er ejendommens hoved«. Toftens størrelse var bestemmende for, hvor store agre gården havde ret til i bymarken, for antal af kvæg på fælleden og svin i skoven, og til en vis grad for størrelsen af skatter, afgifter og alle byrder. Hvis en gård blev delt eller udstykket, skulle toften også deles. I solskiftede byer var tofternes indbyrdes beliggenhed bestemmende for agrenes beliggenhed i byvangen.

Bymarken var delt op i *vange*, de igen i *åse* og *agre*. Vangenes antal afhang af, hvilket sædskifte man brugte. På den gode jord blev trevangsbruget almindeligt. Her benyttedes jorden til korn to år i træk, først rug siden byg, hvorefter den »hvilede«, lå med græs – ukrudt – i et år. Man taler der om rugvang, byvang og fælled.

På visse egne havde man 4–5 vange og dyrkede korn 3–4 år efter hinanden. I store dele af Jylland havde man græsmarksbrug, hvor bymarken var delt op i 10–15 vange, hvoraf halvdelen lå med græs i 4–5 år. På egne med store arealer af eng og mose som vigtigste produktionsgrundlag havde man alsædbrug, det vil sige en vang, der altid blev dyrket korn i. Det er sandsynligvis den oprindelige driftsform.

Antallet af åse inden for vangene var bestemt af jordens beskaffenhed og af, hvor ofte der var taget ny jord i dyrkning, idet et nyt stykke jord blev til en selvstændig ås. I trevangsbrugets område kunne der være fra 10 helt op til 30–40 åse i hver vang. En gård kunne have jord 100 forskellige steder i bymarken. Hver ås var delt i mindst lige så mange agre, som der var gårde i byen, og agrenes bredde stod altså i nøje forhold til toftens størrelse.

Da de enkelte agre blev dyrket i fællesskab, var de ikke indhegnet, kun markeret ved en

smal, upløjet strimmel – en ren eller balk. Disse blev efterhånden til furer eller små grøfter, fordi hver mand hele tiden furede op i midten for at undgå at miste noget til naboen. Det gav de karakteristiske højryggede agre, som endnu er synlige i genskabte skove og heder eller i græstæpper over nedlagte landsbymarker f.eks. Eremitagesletten. Grøfterne havde den fordel, at afledning af vand blev bedre.

I tidens løb kunne agrenes bredde forskydes, så en opmåling og justering blev nødvendig. Dertil brugtes reb, og man kaldte denne kontrollering eller nyfordeling for rebning.

Det er indlysende, at driftsformerne har været forskellige fra egn til egn, og at de har ændret sig gennem de mange år, der her er tale om.

Uden for bymarkerne lå *overdrevene*. De var opstået på almindingsjord, som ingen ejede, men som pr. definition tilhørte kongen. I mange tilfælde er almindingsjord nok blot taget i brug til græsning, hvorved bønderne har fået hævd, skik og brug.

Overdrevene var af meget forskellig størrelse. På jyske hedeegne kunne de være store vidder, på øerne var de oftest mindre og bevokset med skov, som dog forsvandt ved rovdrift. De brugtes til fælles græsning af landsbyens husdyr. På *bystævnet* blev det bestemt, hvor mange dyr hver enkelt gård måtte sætte ud. Overdrevene blev »høvedlagt« eller »græsjævnet«. Der var særlige takster for dyr efter alder og størrelse, så man kom frem til visse enheder. Hvor det kneb med at blive enige om høvedlægningen, gik det galt, for så slog man for mange dyr ud.

Fællesgræsningen medførte fare for spredning af sygdom, kvægpest, mund- og klovsyge og andre epidemiske sygdomme. De kunne kun imødegås ved drift gennem »nyild«, ild frembragt ved hurtig drejning af en stok i et bjælkehul så længe, at man kunne tænde bål med gløder derfra. Bålet blev lagt i en hulvej, og dyrene blev drevet igennem.

På fællesgræsningen gik byhingst, bytyr, byvædder og byorne og sørgede for drægtighed og bestandenes fornyelse. Avlsarbejde i moderne betydning kunne der ikke blive tale om.

Det gik hårdt ud over skovene, når svinene rodede i jorden og ødelagde træernes rødder og åd frøene, så kun få kom i spiring, og når

dyrene åd de spæde spirer og barken af træerne.

Men der blev drevet rovdrift på skovene og så på anden måde. Bønderne havde ret til indenfor visse grænser at hente tømmer til bygninger, træ til brændsel og grene til hegning, men de tiltog sig ret til mere. Konger ødelagde de store egeskove ved at hugge træerne og bruge dem til skibsbyggeri. Adel og borger byggede imponerende bindingsværksbygninger af egetømmer.

Oprindeligt har bønderne vel haft ubegrænset brugsret til skovene, har kunnet hente tørv i moserne, sand og ler, hvor det fandtes, skære tækkerør og fange fisk i vandløbene.

Jagtretten blev taget fra bønderne, da de blev fæstere, fiskeriet blev inddelt og fastlagt ligesom brugsretten til skovene. Skovtyve og

krybskytter blev straffet meget hårdt.

I Skånske Lov er det præciseret, hvad man må tage i anden mands skov, f.eks. må der »tages så mange nødder, som en mand kan bide eller bære hjem i sin hat eller handske, men i sin barm eller kappe må ingen fjerne nødder, agern eller bog«. Den bestemmelse gælder vist endnu.

Udvidelse af landbrugsareal og oprettelse af landsbyer skete altså gennem århundreder på den måde, at almindeskov forsvandt, så der blev græssletter i stedet. De blev opdyrket og bebygget, der opstod rydningsbyer.

Da almindingen tilhørte kronen, blev rydningsmændene automatisk kronens fæstebønder. Også herregårde, klostre, kirker og bispesæder udvidede deres besiddelser i form af fæstegårde på tidligere skovarealer.

Landsbyens liv

Landsbyfællesskab og driftssamarbejde krævede tilpasningsevne og leveregler. Vedtægter, aftaler og sædvaner blev tidligt nedskrevet. Det var oldermændens sag at indkalde til bystævne, til grandelag. Han kendte sin bylov eller vedtægt og dertil skik og brug og sædvanebestemmelser. Men da de færreste kunne læse og skrive, støttede man sig desuden til mærker på »byens kæp« eller »stok«.

Regler for opførsel og aftaler om gensidighed er sikkert opstået i oldtiden og bragt videre fra slægtled til slægtled. De er derefter blevet redigeret og nedskrevet, ligesom landstingenes retssædvaner redigeredes og nedskreves som landskabslove i Valdemartiden.

På bystævnet havde hver mand sin bestemte plads, sin bestemte sten. Oldermændene valgtes af bymændene og var fællesskabets højeste myndighed. Sædvanligvis blev han valgt for et år ad gangen.

Når foråret nærmede sig, indkaldte han bymændene for at der kunne træffes aftale om de forskellige arbejders begyndelse: gødningsudbringelse, pløjning, harvning, såning, dyrenes udbinding o.s.v.

På andre bystævner tog man beslutning om somrens arbejde, høstet, tørvegravning, grøfte-

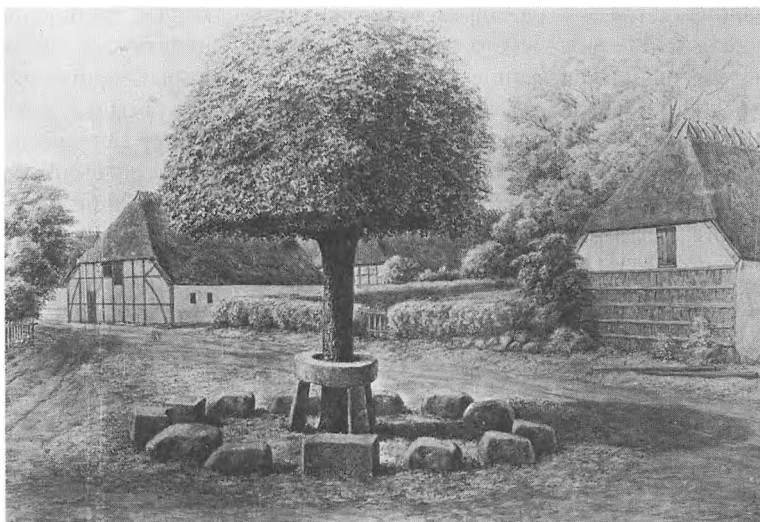
gravning og senere om høstning, »ævrets opgivelse«, stenrydning, hegning, om alle de mange gøremål, som skulle udføres i fællesskab.

Jævnligt måtte oldermændene sammenkalde til drøftelse af lovovertrædelser og til beslutning om bøder og straf. Når en mand overtrådte »viderne«, skulle han bøde enten med penge eller naturalier. Blev bøden ikke betalt med det samme, blev den afmærket på »byens kæp« eller »under bjælken«. Hver gård havde sit afsnit og mærke. Bøderne blev så indkrævet ved en eller anden festlig lejlighed, oftest i form af øl og brændevin.

Herremændene forsøgte ofte at forhindre disse drikkegilder og bødebetalning i form af brændevin. Nogle steder blev det forbudt eller aftalt i fæstevilkårene.

Man har læst og hørt så meget om den fortrukne bonde, om ufrihed, fattigdom og tyranni, at det er vanskeligt at forestille sig, at der kan have været fest og glæde i det miljø. Det har der i følge mange pålidelige overleveringer været. Det trælsomme liv har ikke bare været gråt i gråt. Der var i landsbyfællesskabet mange gilder og fester, som kastede glans over den hårde hverdag og glemsel over ufriheden. Man holdt nytårsfest, fastelavnsridning, møjgilde,

Fig. 2. Bystævne, Davinde, Fyn.

majfest, midsommerfest, høstgilde, tærsegilde og mange flere, foruden store familiefester som bryllup – ofte i dagevis – barnedåb og begravelsesgilde.

Landsbyfællesskabet har sikkert givet et fast sammentømret samfund, hvor fællesfølelse og hjælpsomhed var stor – og var et krav, ingen kunne holde sig udenfor.

Husmænd, inderster, tjenestefolk

Vi må gå ud fra, at landsbybefolkningen i landbrugets ældste tid levede i en form for fælles familieøkonomi, antagelig i et patriarkalsk system. Husfaderen har fordelt dagens og årets gerning. Siden middelalderen har der udviklet sig en solid kerne af det, vi nu kalder gårdmænd. Nok opgav man selvejet og blev fæstebønder, men i det sociale system blev gårdbrugerne ved med at være de toneangivende og ledende. De var grandelaget.

I perioder med forøgelse af folketallet blev nogen til overs. I middelalderen kunne man så oftest tage ny jord i dyrkning og bygge flere gårde. Men det blev siden vanskeligere, og tiloversblevne i landsbyerne måtte tage til takke med et hus at bo i eller friste tilværelsen som inderster hos gårdmændene og leve af, hvad der var at få – græs til en ko; et par får, muligvis et svin i skoven og lidt fjerkræ derhjemme – lidt lønnet arbejde af og til, hvor lønnen var naturalier eller penge.

Man kaldte dem gadehusmænd, skovhusmænd, vangerøgttere. Husene var små og lå mere tilfældigt end gårdene, dels på den fælles byjord, dels på en bestemt gårds jord, som de så tilhørte.

Hvor mange husmænd der var i tidlig tid, vides ikke, men ved matrikuleringen i 1688 er optalt ca. 13.000 huse med lidt jord, hvortil kommer et ukendt antal uden jord. Det var jo kun jordbrug, der blev skyldsat, matrikuleret. Samtidig var der som nævnt ca. 60.000 gårde og ca. 800 godser.

Mange af husmændene var håndværkere. Der var hjulmænd, bødkere, teglbrændere, pottemagere, vadmelsvævere, skræddere, skomagere og altså skov- og vangevogtere. Nogle af håndværkerne havde lidt jord, andre ikke. De fik normalt en del af deres frembringelser betalt i naturalier. En bestemt dag om året afholdtes der en fest, vel ofte et drikkegilde, når der skulle betales »smedekorn« o.s.v. Nogle af

håndværkerne »gik på omgang« f.eks. skomagere, skræddere og vævere, og de fik så kosten på den måde. Det samme blev vangevogtere og byhyrder henvist til.

På godserne havde man udover hovbønderne visse faste medarbejdere som røgttere, tærskere, kuske, havearbejdere, skovløbere og i mindre udstrækning regulære landarbejdere på løn og måske bolig. Det kunne hænde, de var lønnet af hovbønderne, som så slap med mindre hovarbejde.

Giftede inderster var normalt daglejere, ugifte var oftest tyende (tjenestekarle og -piger) på halv- eller helårsfæste hos bønderne, hvorfra de gik på hoveri. Omkring 1700 har der nok været en karl på hver gård i gennemsnit, i alt 70-80.000 tjenestekarle har man beregnet; mange af dem har været voksne eller halvvoksne sønner fra gårdmandshjem.

De jordløse husmænd var hovfri, men de kunne under vornedskabet og senere under stavnsbåndet blive tvunget til at tage gård i fæste og dermed blive hovbønder. Hvis husmændene sad i fæstehus på godset, blev huslejen normalt betalt ved pligtarbejde på visse dage i travle perioder.

Der var forpligtende tradition for, at man gav plads til husmandens dyr i fællederne og på overdrevne. Det følte gårdmændene ofte som snylteri. Men værre var det, at mange af disse

svagere medmennesker ofte blev presset ned under eksistensgrænsen af misvækst, arbejdsløshed, sygdom og invaliditet, og så var de henvist til tiggeri, sult og nød. Der var dog nok så megen humanisme i fællesskabet, at alle følte sig forpligtet til at hjælpe efter fattig evne.

I sådanne tider kunne værdige, trængende opnå tiggertegn, mens andre blev landstrygere, og man drev staklerne bort. De invalide kørtes ofte fra sognegrænse til sognegrænse. Men tyveri og røveri var ret sjældne nødløsninger, for galgen var ikke kræsen.

En godsejer skrev, at »husmænd var en større plage for gårdmændene end mus og rotter«. Men han havde selv været med til at skabe denne plage. I perioden efter 1660, hvor herremændene inddrog jord fra øde eller ledige gårde, blev de tomme bygninger befolket af husmænd eller tjenestefolk. Antallet af sociale tabere kunne i perioder være meget stort. Det indberettes, at der var to-tre gange så mange husmænd, som der var gårdmænd. Storgodserne fik hermed mulighed for at erstatte hovbønder med daglejere og tjenestefolk, men den blev længe kun udnyttet i ringe omfang.

Denne ændring i samfunds- og produktionsmønstret blev en del af diskussionen om hove-riafløsning og om at gennemføre landboreformerne.

Værnepligten

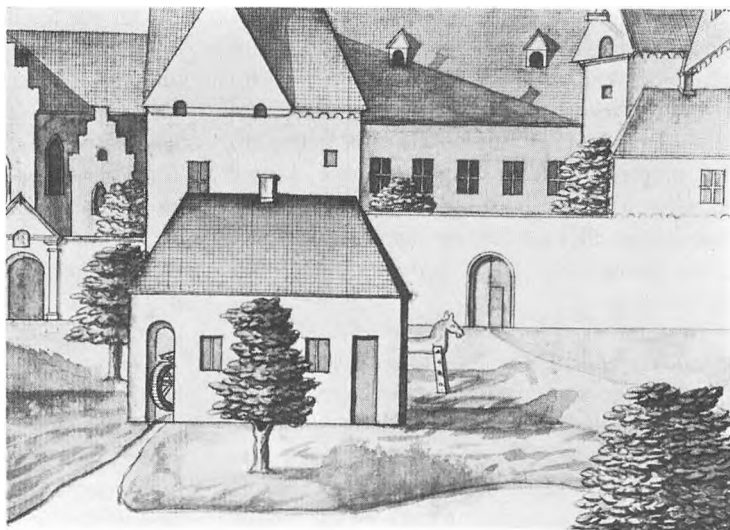
Efter Svenskekrigene og den ny forfatning 1660 omorganiseredes det militære system. Indtil da havde det været overladt til adelen, som havde opnået privilegier, skattefrihed og ret til at lægge byrder på deres bønder imod at forsvare land og rige.

Frederik den Tredie inddelte landet i lægder på 60 tdr. hartkorn, hvorfra der skulle udskrives én mand. Hans efterfølger Christian den Femte oprettede et rytteri på sine krongodser, hvor bønderne kunne fritages for de fleste afgifter imod at gøre tjeneste som ryttere. Det blev ændret. Der blev ansat professionelle, lønnede ryttersoldater, som derefter blev tvangsindkvarterede, én mand i hver lægd. Det

blev en betydelig belastning, når landsbybønderne skulle skaffe sådan en rytter mad, bolig, udstyr, hestefoder og en del kontanter.

En særlig milits på ca. 15.000 mand blev udskrevet på de godser, som ikke hørte til ryttergodserne. På krongodserne skulle amtmændene udskrive soldater, godserne skulle selv gøre det. I praksis blev det i begge tilfælde ridefogderne, som jo kendte bønderkarlene. Værnepligten kunne misbruges som straf eller give anledning til »handler«. En godsejer kunne se sin fordel i at fritage en dygtig ung mand fra tjenesten, hvis han ville tage en gård i fæste. Man formoder, at mange fæstebondesønner på den måde slap fri for soldaterbyrden, så den især

Fig. 3. Træhest, Dronninglund Slot.

kom til at hvile på husmandssønner og tjenestekarle.

Udskrivningen betød, at ca. hver fjerde gård skulle stille en soldat, som gennem 6–8 år skulle møde nogle timer hveranden søndag til eksersits og til nogle dages øvelser på visse tider af året. Tjenesten var frygtet, sproget var normalt tysk, og behandlingen var brutal. Bønderkarlene rømte derfor fra tjeneste og hjemstavn, hvor det var muligt. Det var vanskeligst under vornedskabet på Sjælland og Lolland-Falster.

Der var altså tale om en diskriminering af bondestanden. Det fremgår af beskrivelser, at borgerskabet, som havde en vis medfølelse med de unge bondesønner, i 1660 foreslog, at

vornedskabet burde ophæves. Forslaget blev imødegået med, at mange gårde var øde, og de skulle besættes med unge bønder. Det var ikke muligt, når disse kunne flygte fra en skæbne som fæstebonde.

Vornedskabet virkede dog mindre og mindre i praksis. Modstanden imod det blev stadig større, og i 1702 blev det ophævet, efter at det havde været i kraft i omkring 300 år – øst for Storebælt.

Begrundelsen for ophævelsen var, »at alle kongens undersåtter kan nyde lige frihed og have des mere lyst, mod og hjerte til at være arbejdsomme, flittige, vindskibelige, ja til at vove livet for konge og fædreland«.

Stavnsbåndet

Det var nok i høj grad en folkestemning, der fik kong Frederik den Fjerde til at ophæve vornedskabet. Men godsejerne skulle jo stadig udskrive unge bønder til forsvaret, til landmilitisen, og der blev fremsat forslag om at genindføre vornedskabet. Det lod sig dog ikke gøre, det havde været for afskrækkende. De landdele, hvor der hidtil havde været frihed, skulle ikke have en sådan ordning. Derfor fik alle efter landmilitisens ophævelse i 1730 noget andet,

stavnsbåndet. Den 4. februar 1733 udstedtes en forordning om, at alle karle, husmænd og inderster skulle indføres i en lægdsrulle, og ingen bondekarl mellem 18 og 36 år måtte forlade sit fødegods, hvis han ikke havde aftjent sin værnepligt.

I begyndelsen skulle der udskrives én mand pr. 60 tdr.h., og tjenestetiden blev fastsat til 8 år. I 1741 blev lægden formindsket til 32 tdr.h., altså det udskrevne mandskab næsten fordob-

let, og tjenestetiden blev forlænget til 12 år. Stavnsbindingen blev i 1742 udvidet til at omfatte aldersklasserne fra 9 til 40 år og i 1764 fra 4 til 40 år. Militsen blev samtidig suppleret med fæstetvang. Hvis en ung bonde efter tjenestetiden nægtede at tage en gård i fæste, kunne godsejeren tvinge ham ind i hæren igen som landsknægt eller garder, og ingen bonde måtte nedsætte sig på et andet gods undtagen efter opnået fripas.

Bestemmelserne kunne ikke fuldtud efterleves eller overholdes. Rømning blev almindelig, de unge søgte anden beskæftigelse. Den hollandske flåde fristede med gode løntilbud. Mange tog sydpå. En del tog efter mere eller mindre åbne aftaler arbejde i byerne eller på andre godser. Lønningerne i byerne var relativt høje, så de unge kunne ved flid og sparsommelighed tjene kontante penge nok til at købe fripas eller til at betale indfæstning på en gård. Fik man en gård i fæste, skulle man ikke gøre soldatertjeneste.

Det var trods alt vigtigere for godsejerne at få landbruget passet end at have dygtige unge i militsen, så mange var til at forhandle med. Det var også let for enkesønner at få fripas. Ældre fæstebønder kunne træffe aftale med deres herskab om tidligt at overdrage gården til en søn eller svigersøn. En sådan aftale omfattede normalt bestemmelser om aftægtsyndelse til forældrene. En tidlig overdragelse kunne således være til fordel for alle tre parter, godsejer, forældre og unge.

Der var også eksempler på individuelle aftaler om fæsteforhold. Godsejerne havde ret og magt til tvangsfæste, men var nok mere interesseret i at opnå fornuftige, frivillige ordninger, hvor man kunne snakke sig til rette om indfæstning og fæstevilkår.

Men stavnsbåndet var en kendsgerning. Det var et uanstændigt tvangsmiddel kun rettet imod bondestanden. Velmenende mennesker gik straks ind for dets ophævelse, men det blev ved magt i 55 år til 1788.

Den økonomiske udvikling omkring 1700

Der var dårlige økonomiske vilkår for landbrugsproduktionen et langt stykke ind i 1700-tallet. Europas lande var behersket af et ønske om at få en positiv handelsbalance; man ønskede at eksportere varer imod betaling i penge, helst i ædelt metal. Ideen var fransk. Men det er klart, at når alle lande godtog princippet, gik eksporten af landbrugsvarer i stå.

Holland, der havde været det bedste marked for stude, pålagde i 1724 en så høj indførselstold, at eksport blev umulig. Det ramte hårdt i Vestjylland, hvor græsfedning havde større betydning end kornproduktion. Eksporten til Tyskland gik stærkt tilbage, hvilket nok også skyldtes kvægepest, som huserede gang på gang i årene fra 1660 til 1750 og igen i 1814.

Omkring 1730 indtrådte der en forbedring i landbrugets forhold. Kapitelstaksten for rug steg fra 4,68 kr. pr. tønne i 1731/35 til 7,16 kr. i 1751/60, byg fra 4,- kr. til 5,24, havre fra 2,16 kr. til 3,41 kr. pr. td. – i gennemsnit knap .50 pct.

Det betød mest for godsejerne, der fik en hel del af bøndernes korn som tiende og landgilde, og hvis egen kornproduktion var stigen. Godsejerne var tidens foregangsmænd, de var anden og tredje generation af de forretningsmæssigt indstillede indvandrede eller borgerligt fødte godsejere fra enevældens første tiår. Det var driftige, godsejende embedsmænd, der administrerede meget af jorden omkring 1730. Mange havde forsøgt at producere sig ud af krisen ved at presse bønderne til at yde mere, ved rydning af sten og krat, ved grøstegravning og mergling og ved at pløje græsmarkerne op og dyrke mere korn.

Udskiftning af hovedgårdsjord fra landsbyfællesskabet fortsatte. Nogle bøndergårde gik med i den proces. Af matriklen kan man læse, at nogle hovedgårde fik fordoblet det dyrkede areal omkring 1700-tallets midte.

Man ændrede også driftsform, forlod trevangsbruget og gik over til det mere produktive koppelbrug, sædskifte med indlagt brak-

mark – altså effektiv ukrudtsbekæmpelse og en bedre kultivering af jorden.

Godsejerne fik så gode kår, at de begyndte at bruge flere lønnede medhjælpere og specialarbejdere, men avlingshoveriet blev trods alt mere belastende alene på grund af den større jordbehandling og kornproduktion. Kornet skulle jo køres ind, tærskes, renses og køres til nærmeste købstad på bøndernes skrøbelige vogne ad usle veje og med elendige, små, magre heste.

Hoveriet blev efterhånden så belastende, at godsejerne selv kunne se, at det var nødvendigt med ændringer på det område. Det var misbrug af kræfter, der kunne have været brugt mere produktivt. Dertil kom, at der var forskel på, hvad hver enkelt gård skulle yde. Nogle var af forskellige grunde blevet helt fri, og andre fik derfor mere pligtarbejde. Forskellene var så store, at nogle bønder måtte lønne ekstra mandskab for at opfylde pligten, og de måtte holde flere heste, end de hovfri bønder havde nodig. Der skulle en ændring til.

Historikeren *Thorkild Kjærgaard* skriver i sin bog *Konjunktur og Afgifter*, at der nok blandt historieskrivere har været en tendens til at tegne et for mørkt billede af bøndernes kår i 1700-årene. Hoveriet havde den positive side, at bønderne lærte nye landbrugssystemer, bedre jordbehandling, bedre sædskifte, nye redskaber og nye planter at kende. Nogle bønder tog ved lære og fik bedre resultater af egne landbrug. De fik efterhånden også selv gavn af konjunkturstigningen. Der er også beretninger

om jordgriske bønder, der tog for meget af skove, heder, enge og overdrev for at øge korndyrkningen. Også på bøndergårdene blev marksten fjernet og sat op i stendiger, krat blev fjernet, og der blev også på gårdene gennemført afvanding ved hjælp af grøfter.

Mergling begyndte i århundredets midte, især i Vestjylland. Fæstebønderne ændrede også driftsform, gik over til koppelbrug og tog ny afgrøder f.eks. kløver i dyrkning.

Thorkild Kjærgaard fortsætter: »Der skete væsentlige udvidelser og forbedringer på bygningerne på bøndergårdene, bruttobeløbene i gårdmandsboerne steg, og levestandarden, målt med kostens kvalitet, har formentlig været udmærket rundt om på gårdene. Også i gårdmandsfamiliernes livsstil synes der at kunne konstateres væsentlige forandringer. Indboet blev rigere, og klædedragten forbedredes.

Endelig synes den sociale respekt for gårdmanden at være tiltaget op gennem århundredet. Ret tidligt blev han inddraget i lokaladministrationen på skole- og fattigvæsensområdet, og efterhånden forsvandt den ringeagt for bønder, som der findes spor af endnu hos Holberg. Det gav plads for en opvurdering af bonden, som foreløbig kulminerede i reformatidens gårdmandsvenlige litteratur. Der mangler heller ikke vidnesbyrd om, at gårdmændenes selvtægtelse var betydelig. De var hverken bange for at gå til domstolene eller klage til konge og regering og veg end ikke tilbage for at sende deputationer til København for at opsøge kronprinsen«.

Nye tanker bryder igennem

Omkring 1750 begynder flere europæiske filosoffer og nationaløkonomer at sprede tvivl om såvel den menneskelige trivsel som de økonomiske teorier i det enevældige system. Enevoldsfyrsten skulle være som en fader for sine børn. Han skulle lægge alle planer og påtage sig alle besværligheder ud fra en grænseløs kærlighed til folket, som så til gengæld skulle elske ham og rette sig efter hans befalinger til punkt og prikke. Fyrsten sagde vi om sig selv og staten. »Vi alene vide«, »Vi er skabt for vort

folks skyld«. Princippet var »alt for staten, alt ved staten«.

Reaktionen imod dette samfundssyn kom især fra de franske skribenter Rousseau og Voltaire, som omkring 1700-tallets midte skrev filosofiske afhandlinger og satiriske skuespil rettet imod det enevældige system og for den menneskelige frihed. De understregede naturens fornuftige indretning og menneskenes medførte ædle karakter og godhed.

Især Rousseaus skrifter blev læst i Dan-

mark. Flere af enevældens højere embedsmænd var stærkt påvirket af hans tanker f.eks. kronprinsens lærer Reverdil, der ligesom Rousseau var Schweizer, og professor O. C. Oeder, der udgav Betænkning om, hvorledes Frihed og Ejendom kan forskaffes Bondestanden. Der bredte sig i tiden en stor tro på menneskene og deres evne til af natur at handle fornuftigt og rigtigt.

Den franske økonomiske lære, der er blevet kaldt fysiokratismen, hævdede, at landbrug var det eneste produktive erhverv; og hvis man gav bønderne frihed, ville de blive flittige, hæderlige og stræbsomme, og deraf ville velstand og glæde gro. Den ny lære fremhævede, at »Statens vel beror på borgernes lyksalighed«.

Mange indflydelsesrige mænd blev optaget af disse tanker, og ny interesse for ændringer i samfundsstrukturen spirede frem.

Reformationsarbejdet begynder

På kong Frederik den Femtes fødselsdag i 1755 udstedtes en opfordring til alle og enhver om at udarbejde og indsende forslag til hofmarschal A. G. Moltke angående »alle sager, der kan være tjenlige til opretholdelse af landets flor«.

Der kom mange forslag, også om bondens forhold, men de fleste var rettet til godsejerne, forslag om nye dyrkningsformer, nye redskaber og afgrøder, om mælkens behandling, husdyrholdets forbedring og om madlavning og husflid. Altså forslag til forbedringer under det bestående system. Men der kom også forslag om forandringer af forholdet mellem herremænd og bonde, skrappe indlæg imod herremænd, som havde »tiltaget sig en lovstridig myndighed over bondestanden«.

Det er nok karakteristisk, at mange velformulerende skribenter anså det for givet, at forbedringerne skulle komme ved, at den pr. definition kærlige enevoldskonge nok skulle ordne forholdene til bøndernes gavn og landets flor, når bare han blev opmærksom på forholdene.

Det kom også i nogen grad til at holde stik. De reformivrige yngre embedsmænd og gods ejere oplyste kongen – og flere konger gennem årene – om fejl og misbrug og kom med forslag og nedsatte kommissioner. Forståelse blev skabt, og reformarbejdet gik i gang.

Frederik den Femte forærede i 1746 hofmarschal, grev A. G. Moltke Bregentved med flere godser, og der gik han omgående i gang med udskiftningsreformer og driftsændringer. Han fik kongen til at nedsætte *Den første Landbokommission* i 1757.

Udenrigsminister Hartvig Ernst Bernstorff

lod 1765–67 sin brodersøn A. P. Bernstorff og sin godsforvalter Torkel Baden gennemføre en udskiftning og udflytning af sine bøndergårde, fritog bønderne for hoveri og gav dem gårdene i arvefæste. Eksemplerne smittede, og mange reformer kom så småt i gang.

I 1767 blev Christian den Syvende konge, kun 17 år gammel. Han nedsatte en *landbokommission*, der især skulle beskæftige sig med bondestandens frigørelse. Den unge, uligevægtige konge støttede sig især til sin ven og lærer E. S. F. Reverdil, der var stærkt optaget af stavnsbåndsløsning og hoverifastsættelse. Reverdil kom kort efter i unåde og måtte forlade landet. Generalprokurør Henrik Stampe overtog føringen i kommissionen.

I 1768 omdannedes kommissionen til et nyt ministerium kaldet generallandvæsenskollegiet med grev Moltke som chef. Året efter omdannedes dette kollegium til en *ny landbokommission*, hvor professor Oeder blev den drivende kraft. Han fik vedtaget en betydningsfuld forordning om begrænsning af hoveriydelserne. Dertil fik han god hjælp i et par år af kongens livlæge Struense.

Kongen havde på en udenlandsrejse truffet den tyske læge Struense og var blevet indtaget i ham. Enevældens ledergruppe fandt, at det nok var en god ide at lade kongen ansætte denne læge som sin hjælp og støtte, idet han kunne virke dæmpende på kongens temperament, så han ikke for tydeligt afslørede sin spirende sindssyge og sine laster.

Struense blev også kongens kabinetssekretær og fik en meget stor indflydelse på denne. Han tiltog sig i 1771 i kongens navn stor magt

over udviklingen og udsendte en strøm af bekendtgørelser om frisdede, sociale og økonomiske reformer, som, hvis de var blevet gennemført, havde ændret en betydelig del af samfundssystemet. Blandt godsejerne rejste der sig en massiv modstand imod Struense og i januar 1772 blev han styrtet og senere henrettet.

Hovedmanden i sammensværgelsen mod Struense, Ove Høegh-Guldberg, blev den ny regeringsleder, og han erklærede omgående de fleste af Struenses reformer for ugyldige og fastslog vedrørende hoveriet, at bønderne fortsat skulle yde hoveri »som var enhver egns skik og brug«.

Der blev nu i en halv snes år en betydelig afdæmpning i bondereformarbejdet. Guldberg anså det for samfundsfarligt at give efter for de stærke krav om bondefrigørelse, men gik stærkt ind for udskiftningssagen. Der kom i hans periode flere vigtige forandringer vedrørende de forhold. Guldbergs negative holdning til tidens frihedsrørelser hang nok en del sammen med, at disse især blev fremført af tyske og franske embedsmænd, som var kommet til Danmark under det enevældige system og var blevet kongens fortrolige rådgivere, og det var tyskorienterede, yngre godsejere, der gik så energisk ind for reformernes gennemførelse og viste praktiske resultater på egne godser.

Grev Moltke, Bregentved, var født i Mecklenborg, og både den ældre og yngre Bernstorff ejede, samtidig med at de besad høje stillinger i dansk politisk administration, godser i Nordtyskland. Reventlowerne havde rødder i Tyskland og var delvis tysk uddannede. Guldberg var konservativ og dansk af fødsel og sind. De fremmedes tanker og sprog var ham imod. På hans foranledning blev der i 1776 vedtaget en lov om indfødsret, som gjorde det vanskeligt for andre end danske, holstenske og norske borgere at få embeder her i landet. Dansk blev indført som kommandosprog i hæren og som undervisningssprog i de lærde skoler. Men med bondereformerne gik det langsomt.

Hvor man var begyndt at gennemføre bondefrigørelsen, viste der sig gode resultater både økonomisk og menneskeligt, så kravet om løsning af stavnsbåndet og godsejerafhængigheden tog til i styrke.

Der var da også en voksende utilfredshed

med Guldbergs styre og med den gamle enke-dronning Juliane Maries indflydelse. Ved et statskup 1784 blev de begge sat fra styret, og den kun 16-årige kronprins Frederik tog magten som regent i det nyoprettede statsråd.

Den betydeligste mand i statsrådet var A. P. Bernstorff. Han var i 1784 49 år og havde gode erfaringer som tidligere finansminister og udenrigsminister, men havde under Guldberg været fordrevet til sine godser i Holsten og Meklenborg. Nu blev han den aktive leder af reformarbejdet. Det havde han også erfaringer i, for han havde deltaget aktivt i reformerne på sin farbror J. H. E. Bernstorffs godser nord for København, også ved indførelse af ny driftsformer.

Et andet meget betydningsfuldt medlem af statsrådet var professor, generalprokurør Henrik Stampe. Han var da en ældre mand, 71 år, og havde i mange år været meget aktiv i kommissionsarbejdet, hvor beskyttelse og bevarelse af bondebruget havde optaget ham stærkt. Han blev i første omgang leder af statsrådet, altså statsminister.

Straks efter regeringsskiftet i 1784 nedsattes den *Lille Landbokommission*, der især skulle stille forslag om reformer på de nordsjællandske krongodser. Kommissionen bestod kun af fire medlemmer, heriblandt de to brødre Reventlow. Efter kort tids arbejde fremsatte kommissionen forslag om hoveriets og naturaltjendens afskaffelse, om forbedring af husmændenes kår og om en forbedring af skoleforholdene. Kommissionens arbejde fik stor betydning for regeringens fortsatte reformarbejde.

I 1786 tog Chr. Reventlow initiativet til nedsættelse af den *Store Landbokommission*, som blev på 16 medlemmer, og han var selv den stærke mand i den. Chr. Reventlow var en intelligent, veluddannet og handlekraftig mand, på det tidspunkt 36 år og ejer af godset Christianssæde, hvor han var i gang med store driftsforbedringer, jordfordeling, udflytning, husmandsreformer og nye aftaler om landgildeydelse.

Den norske jurist Chr. Colbjørnsen blev kommissionens sekretær. Han var bondeven, agitator, folketaler og skribent og troede på menneskenes evne til at realisere sig selv, når bare de fik friheden. På den baggrund blev han en førende person i reformarbejdet.

Ved den Store Landbokkommissions nedsættelse 1786 har der altså gennem ca. 30 år været arbejdet på mange fronter og i flere kommissioner for at ændre landbrugsforholdene, bondestandens og husmændenes kår. Faktisk var en ændring af hele Danmarks sociale og økonomiske system i gang. På lokalt plan og ved

direkte forhandlinger gennemførtes mange ændringer i forholdene mellem herremænd og bonde og i landsbyforholdene, men det var kun tilløb. De store reformer strakte sig ind i 1800-tallet, hvor der kom en afmatning og en pause, hvorefter arbejdet blev fortsat. Men derom senere.

LANDBOREFORMERNE

Stavnsbåndets løsning

Loven af 1733 om, at ingen ung mand af bondestanden måtte forlade sit fødegods uden tilfaldelse, og at han skulle være pligtig at tage gård i fæste, følte nok af de fleste som et umenneskeligt overgreb, og som omtalt blev systemet efterhånden gennemhullet ved aftaler og »handler«, så der blev grelle eksempler på forskelsbehandling. Stemningen var imod, og der blev stillet krav om, at der skulle findes en løsning. Adskillige herremænd var positive over for en omlægning af udskrivningssystemet.

Den Store Landbokommission tog i 1786 fat på at finde ud af, hvordan det kunne lade sig

gøre. Det gav splid i kommissionen, hvor militærets repræsentanter påstod, at stavnsbindingen var en militær ordning, som var kommissionen uvedkommende. Men et flertal med Reventlow og Colbjørnsen i spidsen hævdede, at kommissionen ikke alene havde ret, men også pligt til at arbejde for en ophævelse.

I 1788 blev der i kommissionen flertal for at sende en henvendelse til kongen og regeringen om, at nu skulle stavnsbindingen bringes til ophør. To regeringsmedlemmer trak sig tilbage i protest; men kronprinsen underskrev forordningen den 20. juni 1788, og dermed var stavnsbåndet løst. Alle under 14 år og over 36

Ki Christian Din.
 Hørende, af Guds Naade, Konge
 til Danmark og Norge, da Nidderne
 og Gotland, Grevling, rids, Blomberg, Grevling
 Oermarken, Grevlingmarken og Oermarken, givne
 alle rettigheder, at de Bondestanden underføde
 den den kongelege Indtægter, og
 Mahane Oermarken saavel i Grevling til Grevling
 Mahane, som den almindelige Indtægt, for
 almindelige Lønner paa den almindelige
 Mahane Oermarken Indtægt, Mod og
 Indtægt, Indtægt, Indtægt, Indtægt, Indtægt
 alle givne af den Indtægt, og for den
 almindelige gængsige Indtægt af Grevling
 Kongelige Indtægt, and al almindelige
 Indtægt af Grevling Indtægt, Indtægt, Indtægt
 Indtægt af Grevling Indtægt, Indtægt, Indtægt

Indtægt af Grevling Indtægt, Indtægt, Indtægt
 Indtægt af Grevling Indtægt, Indtægt, Indtægt
 Indtægt af Grevling Indtægt, Indtægt, Indtægt

Under Vor Kongelige Naade og Grevling
 Christian Rex

Indtægt af Grevling

Indtægt af Grevling

Indtægt af Grevling Indtægt, Indtægt, Indtægt
 Indtægt af Grevling Indtægt, Indtægt, Indtægt

Fig. 4. Første og sidste side af forordningen om stavnsbåndets løsning.

skulle straks være frie borgere. Gradvist blev alle det; de sidste 1. januar 1800.

Men det var kun bindingen til fødegodset, der var løst. Militærpligten lå stadig kun på de unge bønder. Der blev nu oprettet militære lægdsruller og særlige udskrivningssessioner. Karlene måtte flytte, hvorhen de ville, men hvis de flyttede til et andet amt, skulle de give meddelelse herom.

Der var blandt reformvennerne stor glæde over stavnsbåndets ophævelse og blandt bønder og alle, der var blevet optaget af bøndernes frigørelse. Takken herfor rettede sig især imod kronprinsen og hans fornuftige rådgivere. Den taknemlighed fik sit monument i form af Frihedsstøtten på Vesterbro i København.

Grundstenen til den blev lagt på 2-årsdagen for kronprinsens bryllup, 31. juli 1792, men støtten blev først rejst i 1797.

Inskriptionen er forfattet af digteren Th. Thårup og lyder således:

Kongen Bød:

Stavnsbåndet skal ophøre,

Landbolovene gives Orden og Kraft,

at den frie Bonde kan vorde kiek og oplyst,

flittig og god,

hæderlig Borger,

lykkelig.

I historieundervisningen gøres der meget ud af den 20. juni 1788 – året, ja næsten datoen, hvor »den stavnsbundne hovbonde« blev fri, og de berømte bondereformer gennemført. Det er en forkert vurdering af de mange samfundsændringer, der blev gennemført for ca. 200 år siden. Stavnsbåndsløsningen var kun én af mange, og flere af de andre landboreformer var af større økonomisk og samfundsmæssig betydning. Reformmændene fortsatte stædigt arbejdet med at finde løsninger på hoveriproblemet, på gennemførelse af jordfordeling og udflytning, på fæstets overgang til selveje og flere andre problemer.

Hoveriafløsningen

Den praksis, at man kunne betale afgifter og skatter med arbejde, blev indført allerede i middelalderen. Da blev det kaldt »dagsgering«. Først i 1600-tallet under Christian den Fjerde blev pligtarbejdet kaldt hoveri. Som omtalt udviklede denne arbejdsydelse sig meget forskelligt fra egn til egn og på de enkelte godser. Hvor det var helt vilkårligt, hvor meget hoveri der kunne kræves, var det både økonomisk og menneskeligt en urimelig belastning. Afløsning af hoveriet eller i hvert fald en fastsættelse af det blev da også et af de store emner i den strøm af tidsskrifter og afhandlinger, der kom i årene efter 1755. Mange forslag til løsninger blev givet, og på mange godser fandt man ved forhandlinger mellem bonde og godsejer selv løsninger.

Det var ikke muligt hverken for regering eller konge at udstede en forordning om, at på en bestemt dato skulle hoveriet ophøre, således som det skete med stavnsbåndet. Arbejdsydelsen var en slags forpagtningsafgift. De fleste bøndergårde tilhørte jo herremændene, som skulle have et vederlag for brugsretten.

Gennem mange hundrede år var den afgift blevet ydet i form af korn, kvæg m.m. og altså også arbejde, og principielt var ydelsen bestemt ved frivillig aftale. Men der var en meget skæv magtbalance i aftaleforholdene.

På flere godser blev hoveriet delvis afløst af kontante betalinger, men kun få bønder var i stand til at gå over til pengeydelse, for de levede i en naturaløkonomi. De fleste foretrak naturalydelse, som jo også var konjunkturregulerede, og de accepterede, at der skulle betales noget for brugsretten til jord og gård. Men der skulle findes nye aftaleformer.

For godsejerne var forholdet det, at de havde bygget deres godsdrift op på de indtægter, de fik ved at udleje deres bøndergårde, og på den arbejdskraft, der var til rådighed der. Det var velerhvervede rettigheder og grundlaget for deres eksistens, hovedgårdsmarkerne, kunne ikke holdes i dyrkning uden hovarbejde. Lejet arbejdskraft havde de kun benyttet i ringe omfang og slet ikke til markdriften, og de havde hverken trækheste eller redskaber på godserne.

I afløsningsovervejelserne indgik to bemærkelsesværdige forestillinger. Godsejerne kunne blive nødt til at lægge hovedgårdsarealerne ud med græs og gå over til kvægdrift. Men det var kornet, man levede af, og det steg i pris i de år. Den anden ide var at udstykke herregården og genoprette bønderbrug og landsbyer. En sådan udstykning skete faktisk mange steder, især i Jylland. Men det var stik imod ønsket om større brugsenheder, som mange godsejere var stærkt optaget af ud fra, hvad de vidste foregik i England netop i de år.

Man fandt ud af, at godsdriften kunne fortsætte med lejede husmænd og tjenestekarle. Dem blev der flere af i de år. Folketallet steg, men det gjorde antallet af gårde ikke, så der var stadig flere, som skulle have arbejde og hus. De mere fremskridtsorienterede godsejere så chancen og udstykkede jord og byggede huse – og sikrede sig billig og stabil arbejdskraft.

Godsejerne blev også meget optaget af at skaffe sig bedre plove, harver og redskaber. De gik i gang med at konstruere såmaskiner og tærskværker og andet nyt inventar.

Det betød overgang til pengeøkonomi. Der skulle bruges likvid kapital til investering i grundforbedring og driftsomlægning, til staldbygning og trækheste, og det var vanskeligt at skaffe kapital. Men i 1786 stillede regeringen langfristet kapital til lav forrentning til rådighed.

Udviklingen gik i retning af en reduktion af hoveriet. Reventlow påtog sig at udarbejde en ny forordning om hoveriforholdene. Det gjorde han hurtigt og dygtigt, og den forelå klar til forhandling og godkendelse i februar 1788. Men den blev ikke forhandlet; måske fordi landbokommissionen var beskæftiget med at gøre stavnsbåndsforordningen færdig. Hans værk blev lagt til side, og først i 1791 kom det på dagsordenen.

Forordningen foreslog ikke nogen nedsættelse af hoveriet. Det kunne godsejerflertallet i landbokommissionen ikke gå med til. Der blev heller ikke stillet krav om fastsættelse af antal hovdage eller arealstørrelse, hvad Reventlow havde foreslået. Der kom kun vage henstillinger og anbefalinger af at træffe frivillige aftaler om et bestemt hoveri eller en afløsningspris.

Det blev slået fast, at hovbønderne normalt

skulle tilsiges aftenen før og have orientering om, hvad de skulle lave. Alle bønder skulle have et skriftligt reglement, og en kopi skulle indsendes til godkendelse af amtmanden. Men der var ingen muligheder for at kontrollere, om disse bestemmelser blev overholdt, og den frivillige afvikling gav meget få resultater.

I forordningen blev et par principper slået fast: Gårdmændenes rette plads i samfundet var som selvstændige landmænd, ikke som herremændenes tjenere. Men det blev også slået fast, at der i almindelighed måtte tilstås jordejerne så meget arbejde af bønderne, som var nødvendigt for hovedgårdens drift ud fra en rimelig god planlægning og arbejdsmoral – den lod meget tilbage at ønske.

Det blev tilføjet, at hoveriet ikke kunne udvides til at være større, end det var i 1790.

Reventlow blev statsminister i 1797, og hans betænkning blev ophøjet til lov i 1799, altså elleve år efter, at den var udarbejdet. Hoveriet ophørte meget langsomt.

Efter matriklen af 1688 var der 375.000 tdr. hartkorn ager og eng.

i 1788 blev der ydet hoveri af ca. 200.000 tdr.h.

i 1835 blev der ydet hoveri af ca. 80.000 tdr.h.

i 1850 blev der ydet hoveri af ca. 35.000 tdr.h.

På nogle godser er der ydet hoveri helt op til efter år 1900.

Medens gårdmandshoveriet blev afløst, øgedes husmandshoveriet både til hovedgård og bondegård. Men derom senere.

En side af hoveriet var muligheden for prygl og mishandling. 1791 vedtog kommissionen et princip om, at nok skulle ridefogden sørge for ro og orden på hovmarken, og det skulle pålægges hovbonden og hans tjenestefolk at gøre deres arbejde ordentligt. Men ridefogden måtte for fremtiden ikke prygle en gårdmand og hans kone. Hvis der kom uoverensstemmelser dem imellem, skulle de indklages for retten og dømmes af den.

Men kommissionen turde ikke gå så langt som til at forbyde pryglestraf overfor karle, drenge og piger. Det turde Reventlow heller ikke. Han skriver således: »Jeg ville ønske, at Hug, som af alle Straffe er den uædleste, den som synes mest at fornedre Mennesket, aldeles kunde afskaffes. Men Erfaringen har lært mig, at der findes Bønderkarle, som ere for fattige til at straffes på Pungen, ingen Følelse have af

Ære, og derved ere ondskafulde og lade, saa der intet Middel er til at holde dem i Orden uden Ladefogdens Pidsk. Jeg haaber, at naar Fødestavnsbaandet i en deel Aar har været ophævet, og Virkningen af forbedrede Skole

Anstalter kan begynde at viise sig, da denne ubehagelige Straf ogsaa kan ophæves. Men nu for Tiden tør jeg ikke raade dertil, og det er meget nødvendigt, at saadanne ondartede og uoplyste Folk holdes i en legemlig Frygt«.

Fællesdriftens ophævelse, udskiftning og udflytning

Det var givet disse reformer, landbefolkningen mærkede mest til. De berørte dem føleligt og direkte. Nogle bønder var forstående og positive, andre uforstående, frygtssomme og bange og gik stærkt imod. Udskiftning og jordfordeling forløb dog forholdsvis hurtigt og gjorde dermed fællesdriften uhensigtsmæssig og umulig.

Det var enevældens tyskfødte embedsmænd, der kom med ideen til driftsændringer (koppelbrug) og udskiftning. Grev Moltke, kongens ven og betroede medarbejder, var som holstener ikke hæmmet af gamle traditioner og vaner, men gik straks i gang med driftsændringer og gjorde 1746 Bregentved gods til modellandbrug, og han foreslog udskiftningsreformer.

I 1758 udstedtes en forordning om indskrænkning af fællesskab på Sjælland og Møen, en tilsvarende for Fyn 1759 og for Jylland 1760.

De første bestræbelser gik ud på at ophæve fællesdriften i mark, eng og overdrev, hvor flere landsbyers jorde var indfiltret i hinanden. Grev Moltke bekostede selv opmåling og inddeling af 5 overdrev, hvorpå 29 landsbyer havde græsnings- og brugsret. Den blev fordelt.

Men det gik langsomt med agerjorden. De fleste var enige med den godsejer, der skrev: »Udskiftning er lige så unyttig, som den er ugørlig – enhver bonde var jo retfærdigt tildelt på hvert sted i marken og efter jordens bonitet sin andel«.

Københavns universitet havde store godsarealer som økonomisk basis, men jordene lå som strøgods over det meste af Sjælland. Biskop Erik Pontoppidan var prorektor for universitetet, og han og andre gik varmt ind for udskiftning og bortsalg. Men da der var lyst forbandelse over den, som bortsolgte universi-

tetsgods, var det farligt at foreslå det. Men afgørende for, at professorerne sagde nej til bortsalg, var, at de ikke kunne være sikre på, at køberne af arealerne ikke kunne finde på at pålægge strøgodsbonderne mere hoveri »dem til byrde og landet til ulykke«.

På forskellige godser gik ejerne i gang med at hjælpe deres bønder med en fornuftig udskiftning. Mest kendt er den eksemplariske udskiftning af statsminister, grev J. H. E. Bernstorffs godser nord for København. Han ejede Gentofte, Vangede og Ordrup landsbyer. Hans godsforvalter Torkel Baden forestod opmåling og udskiftning, og nogle gårde blev udflyttet. Gårdmand Hans Jensen, Bjerregaard, er blevet berømt som Danmarks første udflytterbonde, men han var langt fra den eneste. Hans Jensen blev nok den mest kendte af dem, fordi han havde gået i skole, førte dagbog og regnskab og var meget dygtig og intelligent. Han var med til at stifte Det kongelige danske Landhusholdningsselskab i 1769 som den eneste bonde. Han fik guldmedalje for landboflid og blev forøvrigt en rig mand og ejer af herregården Løvegaard i Holbæk amt.

Fordelene ved fællesskabets ophævelse og udskiftningen viste sig i form af større flid og interesse. Godsejerne så, at reformerne var økonomisk fordelagtige, og der skete en hel del udskiftning i den ellers så reformfattige periode under Guldberg.

Der kom en afgørende forordning i 1781 med detaljerede bestemmelser om udskiftning og udflytning. Enhver lodsejer fik her ret til at forlange sin jord udskiftet og samlet, både ager, eng, overdrev og hede, selvom han var den eneste, der ønskede det.

Enhver gård skulle efter udskiftningen have samme areal målt i hartkorn, og lodderne skulle have den bedst mulige form, længde og

bredde. For at opnå dette og især for ikke at få for langt til jorden, skulle en del gårde udflyttes fra landsbyen. Det fik udflytterbønderne et tilskud til.

Mange landsbyer blev i de følgende år opmålt og kortlagt, og alle var pligtige til at være med i udgifterne, uanset om de selv var interesseret i reformerne. Desværre var det ejerne og ikke fæsterne, der skulle betale, så arbejdet gik langsommere end ventet. Dette blev ændret i 1792, hvor det blev tilladt ejerne at pålign fæsterne de påløbne omkostninger, og så kom der gang i de danske landsbyers strukturændringer.

Frem til 1792 var der kun udskiftet ca. 40.000 tdr.h., ca. 10 pct. I de næste 30–40 år blev udskiftningen gennemført næsten totalt.

Det kneb mere med udflytningen. Bønderne var stort set imod; de satte pris på landsbyfællesskabet og var nok med rette bange for at få tildelt dårlig jord i udmarkerne, for derud var aldrig kørt gødning. Afstanden mellem deres ny bosted og venner og familie i landsbyen blev lang, og vejene var dårlige. De var nok også angst for natmænd, omstrejfende røvere og for gengangere og overnaturlige kræfter i skov og mose.

Udflytningen og arronderingen blev bedst på krongodserne, og hvor godsejerne mere eller mindre ved tvang gennemførte en udflytning, før de overdrog gårdene i arvefæste eller selveje.

Sterneudskiftning blev ret almindelig der, hvor bønderne selv stod for planlægningen. Kun en lille spids af »lagkagesnittet« nåede ind til gårdens bygninger. Den store, brede del lå flere kilometer ude – og det gør den jo stadig. Jordfordelinger blev ikke lettere efter folkestyrets indførelse, og de er stadig vanskelige at arbejde med.

Ved udskiftningen skulle alt brugbart tømmer anvendes igen, men mange godsejere gav bønderne lov til at hugge egetømmer i skovene. Fyrretømmer blev hentet i Norge, og tegltørring – brænding – blev organiseret på flere godser. Dertil kom kontante tilskud eller billige lån, der blev ydet som bloktilskud eller efter antal fag, altså bygningens længde.

En godsejer kunne pålægge alle sine bønder at hjælpe med flyttearbejde, vejanlæg, udgrøftning og hegning. Det sidste var vigtigt. Der var

mange steder jorddiger, solide stenhegn eller levende hegn mellem overdrev og vange og mellem vangene indbyrdes.

Men nu skulle der også være hegn mellem de enkelte marker. Det var en betydelig investering, men værre var det, at det var brud på århundredgammel hævd, nemlig den, at man på grandestævnet hvert efterår havde besluttet sig til at »opgive ævred« og slippe alle dyr løse over markerne. Det forhindrede den ny hegnslov. Hidtil havde det været forbudt at indhegne sine agre. Nu blev det i 1794 påbudt at »enhver skal fremdeles være pligtig til at holde sine kreaturer til alle årets tider på sit eget«.

Det blev svært at få efterlevet. Gang på gang sølte modstanderne af udskiftningen deres gamle rettigheder gået for nær og demonstrerede ved at slippe deres køer løse i naboers marker, hvor der nu måske var rodfrugter eller sået vintersæd. Det er der kommet både slagsmål og processer ud af helt op imod vore dage.

Ved udskiftningen blev moser, enge, tørveskær og skove opmålt og fordelt, så hver gård fik lige meget. Det voldte besvær med skovene. De var mange steder næsten ødelagt af husdyr og rovhugst.

I 1781 kom en lov om *fredskov*, som i første omgang kun omfattede statsskovene, men siden al højskov. Kort udtrykt kom det til at gælde, at det, som var skov, skulle blive ved med at være skov, altså en pligt til nyplantning. Det blev senere, i 1805 lovligt at tage større træløse græsarealer i dyrkning i stedet for at lade dem ligge i skovene til ringe nytte.

Derefter var der kun ganske lidt skov i landet. I 1840 blev skovarealet opgjort til 4 pct. af det totale landareal, på øerne var 8 pct. skov, det allermeste statsskov eller godsskov, i Jylland kun 2 pct.

Efter 1864 er skovarealet øget betydeligt især ved hedeplantager i Jylland, og det er nu ca. 12 pct., altså en tredobling på 100 år. Vi kan også i vore dage gang på gang konstatere, at skovfredning er langt stærkere end landbrugsfredning.

Et særligt problem opstod med fællesskabets ophævelse, nemlig husmændenes ret til græsning af dyr og ret til kornland, brødkornsdyrkning. Husmændene havde været få i forhold til gårdmændene, og da alle levede af egen avl og dyr og modtog til livets ophold i

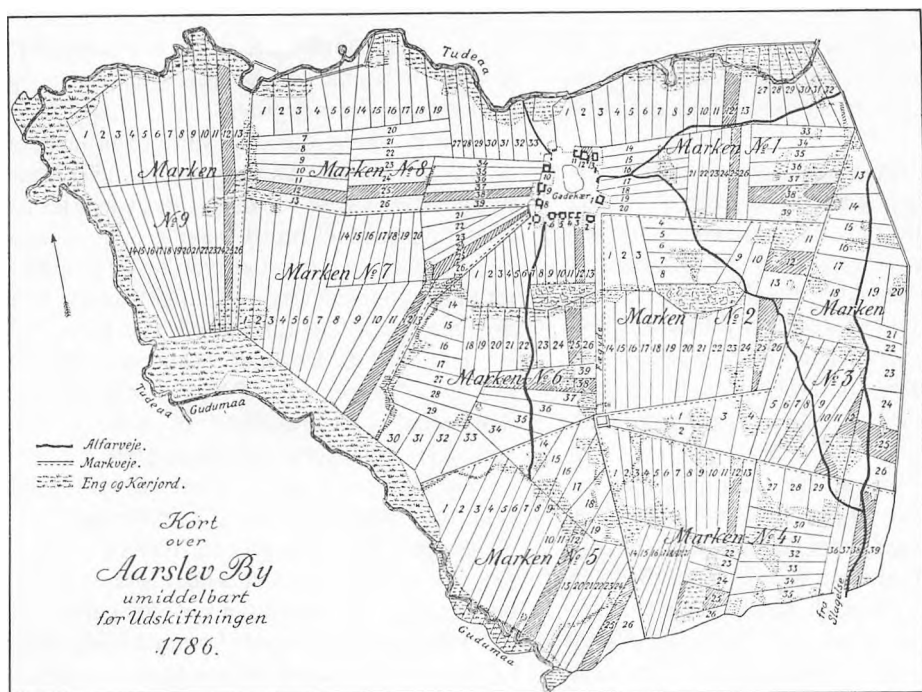

Fig. 5. På de 10 kort ses landsbyen Årslev, Sønderup sogn, Sorø amt, før og efter udskiftningen i 1786. På det første kort ser man landsbyens gårde liggende i en kreds omkring gadekæret. Udenom ligger landsbyens jorder, opdelt i 9 marker; disse 9 marker har været fordelt på tre omtrent lige store arealer, de tre vange. Disse vange var opdelt ikke blot i marker, men markerne var i flere tilfælde igen delt i flere åse eller agerskifter, og markerne eller agerskifterne var atter delt i agre, de lange, smalle jordstrimler, der løber i samme retning. Hver gård i landsbyen havde en ager i hver af byens marker eller agerskifter, idet alle skulle have lige andel i god og dårlig jord. På kortet er alle agrene tilhørende gård nr. 12 skraveret; det er alle agrene med numrene 12 og - i de marker, der er delt i flere agerskifter - 25 og 38.

naturalier, så havde både de jordløse husmænd og de med lidt jord mødt forståelse for ret til sikring af føden. Gennem 1700-tallet steg antallet af husmænd meget, og der var god forståelse for, at de skulle have plads, jord og eksistensmuligheder.

Landbokommissionen måtte træffe beslutning om, for det første, hvorvidt de havde græsningsret eller ikke, og for det andet, hvor mange der havde den ret. Et flertal kom til, at husmænd skulle have ret til græs og vinterfoder til én ko og fire får og noget »sædeland« til brødkorn.

Husmænd fik så ofte tildelt den jord, der lå længst fra landsbyen. Men det var uheldigt, for de skulle tjene til eksistensen som lønarbejdere på gårdene og efterhånden især på hovedgårdene. Det blev derfor nødvendigt at nedlægge én eller flere bøndergårde for at skaffe husmænd jord, eller man frasolgte jord.

Fra 1769 blev det en betingelse for at få lov til at nedlægge en gård, at der blev bygget to eller flere huse med hver 4–6 tdr. land middelgod jord. Der gennemførtes næsten en masseproduktion af landarbejderhuse. Godsejeren på Giesegaard udstykkede f.eks. to gårde à 65 tdr. land og byggede begge steder 14 arbejderhuse med 4–5 tdr. land til hvert.

Skrubbeltrang nævner, at fra 1787 til 1800 blev der alene på Sjælland nedlagt 3–400 gårde, og et par tusind huse blev bygget og fik jord, så omkring 1800 havde $\frac{2}{3}$ af alle huse lidt jord. Da var der i hele landet ca. 60.000 huse, altså lige så mange, som der var bøndergårde.

Men desværre blev de fleste som lejemænd uden beskyttelse offer for misbrug. Ofte blev de umenneskeligt behandlet, de kunne smides ud af huset og bort fra deres afgrøder uden varsel. Ofte kunne de ikke få lov til at tage deres forældre på aftægt og knap nok

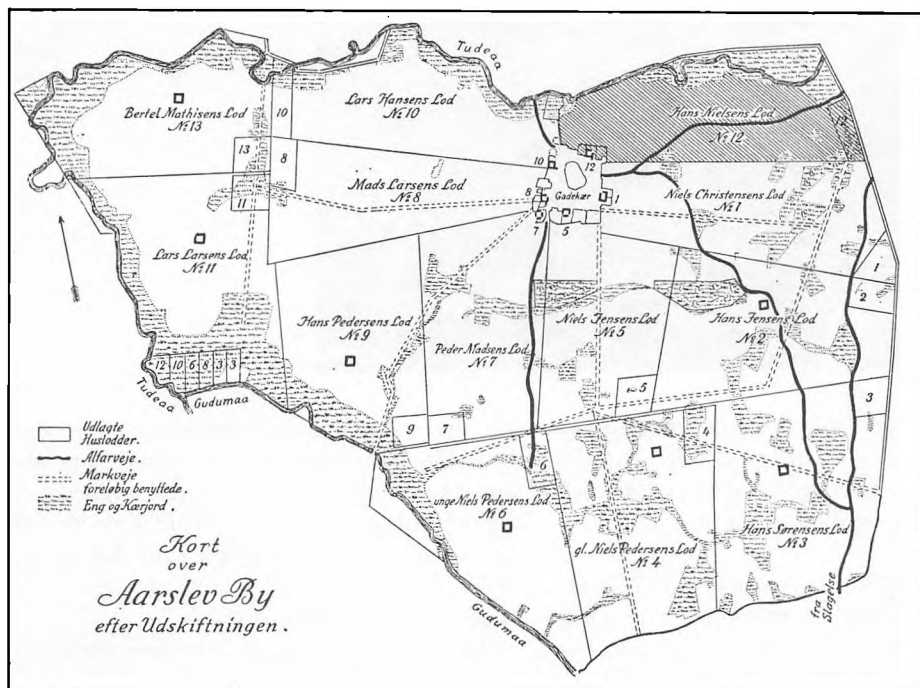

Fig. 5a. Hele systemet var meget kompliceret, og fællesskabet hindrede fremskridt. Det er derfor forståeligt, at det måtte spille en vigtig rolle i diskussionen om landbruget og dets forhold. Ganske vist begyndte mange steder en udskifning af jorderne allerede i 1770'erne, således at hver bonde fik én samlet jordlod, som det ses på det andet kort; men denne udskifning var ikke tilendebragt før henimod 1830. Endnu i 1837 var 1 pct. af de danske landbrugsejendomme drevet under fællesskab.

have egne børn hjemme, til de blev bare nogenlunde voksne. Der opstod et utiltalende

husmandshoveri ikke blot til godser, men også til bondebrug.

Fra fæste til selveje

Professor O. H. Larsen giver i Landbrugets Historie og Statistik følgende skøn over ejendomsretten til jorden i 3 perioder:

	1500	1660	1700
Kongen ejede	20–25 pct.	50 pct.	35 pct.
Kirken ejede	30–35 pct.	0 pct.	0 pct.
Herremænd ejede	25–30 pct.	44 pct.	60 pct.
Bønder ejede	15–20 pct.	6 pct.	5 pct.

Omkring 1700 blev der solgt meget krongods, i helt overvejende grad til herremænd, som derefter ejede næsten de to trediedele af Danmarks jord; selvejerbønderne ejede kun 5 pct., og kongen resten.

Fæsteformen var før reformerne næsten enerådende som brugsform for bøndergårde. Men der var mange former for fæsteaftaler fra næsten ingen til solide, detaljerede, holdbare arvefæstebreve.

I forskellige perioder prøvede konger, embedsmænd og bønderne selv at få mere sikre forhold. Oprindeligt var fæsteaftalerne kun for ganske få åremål – et år eller to – men blev nok efterhånden på livstid. Christian den Anden udstedte i 1521 en lov, der skulle sikre fæsterne imod vilkårlig uddrivelse af gård og bolig, og efter hans fald præciserede hans efterfølger Frederik den Første dette gode princip. Uden at tale om egentligt livsfæste slog han fast, at

Fig. 6. Stuehus og længe på gården »Ladefylde«. Udflyttet 1788 efter brand i landsbyen.

hvis fæsteren overholdt fæstebrevets bestemmelser og betalte de aftalte ydelser til tiden, skulle han have sikkerhed for at kunne blive på gården livet ud, og hans enke, hvis hun ville fortsætte.

Bestemmelsen blev ikke overholdt. Godsjerne kunne let finde begrundelse for påstand om misligholdelse: dårlig pasning af gården, for sent indbetalt landgilde, dårlig opførsel på hovmarken. (Hoveri var jo også en fæsteafgift).

Det kunne også være fæstebonden, der foretrak at stå af fra vilkår og krav. Han tjente for lidt, var for fattig til at betale ydelserne, høsten var mislykket, evnerne svigtede. En del fæstebønder rømte simpelthen efter realisation af alle værdier. Men det var forbudt og var svig mod fæsteaftalen.

Der var dog i fæsteforholdene mulighed for visse hjælpeydelse som såsæd, bortfald eller udsættelse af ydelser. Der er mange eksempler på, at fæstere har mødt forståelse fra godsejerne, som ofte var i bekneb for at finde en efterfølger.

Livsfæstet blev mere og mere almindeligt og efterhånden opstod praktisk eller kontraktligt også arvefæstet. Det har endog været ret almindeligt, at søn eller svigersøn overtog fæstet ret tidligt og tog forældrene på aftægt.

Giftermåls-fortsættelse var også udbredt. Der er eksempler på, at en ung fæster kontraktligt forpligtede sig til at gifte sig med en fæstegårdsenke. Omvendt fik en ældre mand nedslag i indfæste og landgilde, hvis han kunne finde en ung kone at gifte sig med. Det var jo en fordel at få flere børn i landsbyen.

Fra reformperiodens begyndelse blev der arbejdet på to fronter: på at give fæsterne større tryghed og at forstærke overgangen til selv-

eje. Der var blandt reformmændene tvivl om, hvorvidt selvejerformen var hensigtsmæssig, om ikke en modernisering og en tryghedslovgivning var at foretrække. Nogle af de ivrigste reformmænd havde været i England og der stiftet bekendtskab med det forpagtningsssystem, som udvikledes dér.

Debatten kom især til at stå om ydelserne, om indfæstningsafgiften, om den fæsteledige gårds tilstand, om vedligeholdelsen af bygninger og jord, om forgængerens restance, om landgilden og hoveriet.

Ved forordningen af 1787 blev det bestemt, at fremover skulle godsejeren sørge for, at der foruden bygninger skulle være besætning, redskaber og såsæd, og der blev pålagt godsejeren pligt til at sørge for neutral, lovformelig syns- og skønsforretning, inden en fæstekontrakt blev underskrevet.

Reformforslaget gik i øvrigt ud på at afløse naturalydelserne med faste pengeafgifter også for hoveriet, som på flere godser allerede var delvist afløst af pengeydelse. Det var dog svært at gøre afgifterne faste i en inflationstid. Naturalydelse var jo i sig selv konjunkturfaste, prisregulerede.

Kornprisen steg til ca. det dobbelte fra 1760 til 1800. Kød-, flæske- og smørpriserne steg knap så meget, men over 50 pct. De nye dyrkningsformer gav større høstudbytte. Godsejeren kunne med en vis ret påstå, at det var på hans jord, fæstegårdsjord, det skete, og hvis fæstebonden ikke ville gøre rimelig brug af jorden, men stadig benyttede forældede driftsformer, skulle han presses til en bedre drift ved højere afgifter.

Kornhøsten i Danmark og hertugdømmerne fordobledes fra 1760 til 1800, og korneksporten

i Christian den Syvende,
 af Guds Naade Konge til Dan-
 mark og Norge, de Benders og Gothers, Hertug
 til Slesvig, Holsteen, Stormarn, Ditmarsken
 og Oldenborg ; giøre bitterligt : At Vi af særdeles
 Kongelig Naade herved ganske og aldeles skiøde og afhænde
 fra Os og Vore Kongelige Arve-Successorer, til den hærderlige
 Bondemand *Hans Nielsen* og hans
 Arvinger, den under Friderichsborg Amt beliggende, og hidind-
 til af *Gunnar Sely* i Første havde Gaard
 i *Merlem* Sogn og *Merlem* Bye, Eng,
have Gaard kaldet, af Hartkorn Ager og Eng Lønder,
 7 Skiepper, 2 Fierdingkar ²⁴⁹/₆₀ Album, med al dens Tilliggende,
 efter den i Aaret 1785 fuldendte Udkiftning og Jorddeeling,
 samt efter det herved følgende Copie-Carte, som udviser alle
 Gaardens Jorder, og ved Tal deres udbortes Skiellinters
 Længde, og er overeensstemmende med den for Amtet indrettede
 og i Bort Rentekammer værende Grændse-Protocol, alt til
 evindelig Arv og Eiendom, for bemeldte *Hans*
Nielsen samt hans Arvinger og Efterkommere,
 eller hvem, som han eller de, i Kraft af den ham herved med-
 deelte Eiendoms-Ret, maatte finde for godt at overdrage og

B

afhæn-

tredobledes. Det kan udlægges til, at det var opgangstider for landbruget generelt, først og fremmest for de store gårde, men også for fæstebønderne.

Nyere opgørelser tyder på, at reformmændenes energiske protest imod hoveriet og især mod dets forøgelse gav resultater. I mange tilfælde reduceredes hoveriet, idet godsejeren selv så fordelene ved at ansætte flere tjenestefolk og husmænd. Selvejet blev mere almindeligt.

Gårdkøb var i rask udvikling. En stor del af det tidligere krongods blev, som det lå i landsbyfællesskabet, solgt til fæsterne. Godsejerne lavede aftaler om salg og indsatte pantebreve over længere åremål eller modtog kontant betaling. For at fremme fæstegårdssalget blev det ved lov fastslået, at selvom en hovedgård derved kom ned under 200 tdr. hartkorn, kunne ejeren bevare sine hovedgårdsprivilegier, f.eks. skattefrihed.

I Jylland var bortsalg og udstykning af herregårde rask i gang. Bønderne gik sammen, købte og delte gårdene eller oprettede nye gårde af normal størrelse, eller nye huse, som de så solgte til andre. I den proces optrådte en del spekulanter og herregårdsslagtere; ofte sådan, at de som mellemmænd beholdt hovedgården og frasolgte fæstegårdene – og først senere udstykkede hovedgårdsjorden. Det var en god spekulation at vente lidt med videresalg.

Fra 1751/60 til 1801/06 firedobledes ejendomspriserne. (*O. H. Larsen*). Prisstigningerne på korn og jord gjorde selvejet attraktivt; men det blev også en fordel for godsejerne at beholde fæstegårdene.

Da først krongodset og jord ved offentlige stiftelser var solgt, gik det trængt med gårdsalget på øerne.

Først efter 1784 kom der igen mere gang i bortsalget. Kreditgivningen blev bedre, da Den særlige kongelige Kreditkasse i 1786 blev oprettet ved siden af Enkekassen. Grev Reventlow og hans medhjælpere og vel især generalprokurør H. Stampe arbejdede energisk for at udbrede selvejets idé ved at fremhæve dets gode følger for bondestanden og for landet. Især understregede de det menneskeligt værdifulde i at være en fri borger.

Frem til 1807 var kun ca. 25 pct. af landets hartkorn overgået til selveje. I 1835 var godt halvdelen solgt, nemlig 42.000 gårde med 177.000 tdr.h. Der var stadig 25.000 fæstegårde med 137.000 tdr.h. I 1885 var der 25.700 tdr.h. i fæste og i 1905 17.500 tdr.h.

Længst var man nået i Vestjylland, hvor næsten 100 pct. var i selveje. Det kneb mere på øerne. Den sidste rest af fæste blev afløst ved lov i 1919. Men endnu i 1981, hvor 97 pct. af alle ejendomme er i selveje, er der stadig nogle fæstegårde på Sjælland.

Selvejerbruget og dets beskyttelse. Landbrugsloven af 1769

Allerede omkring 1700 opstår der rundt om i Europa en livlig debat om det fornuftige i at beskytte bondestanden og opretholde bondebruget. Enevoldsfyrsterne følte sig svage over for godsejernes magt og aristokratiets traditioner, hvorfor de gik imod de ønsker, der fremkom om at fjerne bondebeskyttelsen. De ønskede at bevare en talrig bondebefolkning og et positivt og stærkt borgerskab. Den »oplyste enevælde« skulle hente sin magt ved den jævne mand. Loven om bondebeskyttelse er et resultat af spænding mellem kongemagt og herreklasse. (*Hans Jensen*).

Selvom den frie gårdmandsstand var forsvundet og ejendomsretten til jorden praktisk talt var overgået til adel, kirke og konge, så bevarede bondegården som det egentlige fundament i fødeproduktionen. Nok blev mange bøndergårde nedlagt, og jorden gjort til herregårdsmarker, men der blev ved med at være ca. 60.000 bøndergårde gennem en meget lang periode, over 400 år.

Man kan undre sig over denne bondegårdsstabilitet, og den er heller ikke tilfældig. Bønderne var selv positive, men det var kongerne også. Gang på gang har forskellige konger ud-

stedt forbud imod bondegårdnedlægning. Det var væsentligt, at en familie kunne leve af bruget, og at der kunne betales landgilde og skat.

I 1682 udstedte Kristian V følgende forordning: »Herefter må ingen landsby eller bondegård ødelægges for at forbedre sædegårds avling med«. Denne bestemmelse indgik i Danske Lov 1725, hvor der står, at enhver godsejer »med mest mulig flid« skal få bortfæstet sine gårde inden for ét til to år, hvis han vil undgå straf endda med »hans øvrige jordegods' forbyrdelse«, hvis han lægger dem til hovedgården.

Det er tidstypisk, at unge godsejere, som havde været på studierejse i Europa, eller som fulgte med i tidens økonomiske litteratur, gik stærkt ind for godsdrift, for stordrift, for åben konkurrence mellem brugsstørrelserne, og at det især var jordløse, kongelige embedsmænd, der gik imod de synspunkter og fik kongen til at udstede forordninger til bondestandens beskyttelse.

I England var man omkring år 1700 i gang med ændringer i landbrugssystemet. Der gik man ind for en godsordning med et forpagtningssystem, og parlamentet fjernede enhver lovbeskyttelse af de økonomisk svage bønder. Det ramte denne store gruppe af mindre ejendomsbesiddere hårdt. Englands gamle bondestand forsvandt, samtidig med at nye, økonomisk stærke grupper gennemførte en omlægning til mere industrielle driftsformer.

Det engelske slagord »Liberty and Property« – frihed og ejendomsret – gik sin sejrsgang gennem Europa og nåede også Danmark. Men her tog embedsmændene føringen. De talte og skrev imod godssystemet og for sikring af bon-

debruget. Det var mænd som Sneedorff, Reverdil, Oeder og Henrik Stampe.

Generalprokurator H. Stampe var en meget indflydelsesrig embedsmand, og sammen med Reverdil blev han ophavsmand til landbrugsloven af 1769, »Forordning om Selvejerbønder og dem allernådigst forundte Fordele«.

Loven udtrykker Stampes faste tro på selvejets store betydning. Han formulerer landvæsensskollegiets indstilling til kongen således: »Ejendomsretten må være et af de kraftigste og bekvemteste midler til opmuntring for bonden og til at give ham mod og lyst til at stræbe, det synes endog at flyde af et menneskes tænke måde i almindelighed. Af en fæstebonde kan man vel ikke vente andet, end at han fornemmelig ser på den nærværende tid, og af ham kan man næppe vente sig, at han skulle gøre bekostning på hans gårds forbedring i den tanke deraf at høste frugten i fremtiden. Derimod indser en selvejerbonde helt vel, endog uden at være meget oplyst, at de penge såvel som den tid, flid og arbejde, han anvender på hans gårds forbedring, det er kapital, han indsætter mod sikker pant, og hvoraf han og hans børn med tiden kunne vente dobbelt rente«.

Landbrugsloven af 1769 betød et gennembrud for almene, humane synspunkter, en sejr for den tankegang, at bonden var værd at satse på, et synspunkt, der må betragtes som et resultat af de forudgående tyve års bonde- og reformvenlige litteratur.

Forordningen har haft stor betydning i dansk lovgivning, idet man tog den beslutning at sige nej til godssamlinger og ja til spredning af ejendomsretten.

Den er vidnesbyrd om reformmændenes tro

Fig. 8. Gård i Øster Vandet, Nordjylland.

på, at den underkuede, uvidende almuebonde ville udvikle sig til en nyttig samfundsborger, når hans forhold blev rimelige, og han fik sin frihed. Det var dristige forventninger. De blev opfyldt – men langt senere.

Mange var i tvivl om bondestandens skjulte evner og med god grund. Det er interessant, at debatten ikke bare drejede sig om magt, økonomi og billig arbejdskraft. Et argument for at opretholde det patriarkalske system var, at bonden ikke havde evner til at klare sig selv.

Bonden kunne ikke »stå alene« uden at have en herremand »som husbond og beskytter«. Han skulle »tilhøre« nogen – enevældens tankegang ført ned i godsejerens niveau. Stampe pegede på, at som lokal øvrighed skulle amtmanden være den frie bondes forsvarer og beskytter, og som hans forlængede arm sognefogeden i stedet for ridefogden.

Reformmændene var sikre på, at selvejerformen ville føre til stor forbedring af bondetilværelsen og til forøgelse af produktionen. Det ville nok tage nogle år, men de var faste i deres overbevisning.

De ville sikre selvejerformen frem i tiden. Derfor indeholdt landbrugsloven en paragraf om selvejerbøndernes testationsret. »Det skal være selvejerbonden tilladt at anordne og fastsætte, hvorledes der efter hans død skal forholdes med hans gård og dertil hørende besætning, hvem af hans børn eller arvinger samme skal tilfalde, samt hvor stor sum arvingen skal tage samme for, og hvor meget han derfor skal erlægge til dødsboet og til sine medarvinger«.

Diskussionen om bondebrugets beskyttelse og opretholdelse fortsatte. Det var svært for

bønderne at komme i gang og følge med de mange dygtige godsejere, som havde haft en bedre start, da de økonomiske forhold bedredes, og som kunne læse og rejse og var vant til at lægge planer og have magt til at gennemføre dem.

Gennem snart 300 år har der været diskussion om bondegårdsbeskyttelse, og den vil fortsætte.

Uden H. Stampes og andres tro på bonden og deres magtfulde stædighed var udviklingsforløbet blevet et helt andet end det, som har skabt nutidens bondestand og bondekultur.

Men der er grund til at tænke over, hvordan det gik til, at de store jordejere frivilligt solgte deres jord. Der var jo ingen, der tvang dem dertil. Var det fordi ideen om, at det var en god gerning at skabe bedre vilkår, var trængt ind i sjæl og sind? Var det økonomiske vanskeligheder? Eller var det en svag, udlevet overklasse?

Svaret er vel, at ideen om selvejet som bærende humant princip var trængt ind hos en hel del godsejere som noget, der måtte støttes, altså en ideologi bort fra det feudale princip og den patriarkalske holdning. Der var nok en hel del godsejere, som så, at ved at sælge ud af bøndergårdene kunne de skaffe sig likvid kapital og sætte mere ind på at modernisere hovedgårdsdriften. Og så var der nok nogle, som benyttede lejligheden til at trække sig tilbage. Der skete så mange dramatiske omstillinger, at det kunne være svært for en traditionsbåret, ældre adelsmand at følge med. For ham må tiden have set ud som kaos. Driftsomlægningen har han ikke magtet.

Skoleforhold

I overensstemmelse med de ny tanker om menneskets godhed og iboende evner, og med reformmændenes forventning til den frigjorte bonde, blev der sat meget ind på at finde og udvikle almuens gode, men skjulte egenskaber. Skoleordningen af 1814 var resultatet af års stræben efter at udrydde analfabetismen hos borgere og bønder, men der var færre skolemuligheder på landet end i byerne.

Nogle bønder kunne læse lidt og skrive deres navn, men det var de færreste. Man havde kun spurgt om bondens arbejdskraft, aldrig om hans intellekt. Det lå i enevældens menneskesyn, at bønderne måtte være et bundlag, som skulle hjælpes, opmuntres og retledes. Det var et af overklassens privilegier at få lov til at vise et godt sindelag ved at hjælpe de fattige i ånden, en smuk opgave, der tilmed harmonerede

med de religiøse læresætninger. Der var kun få, der troede, at det store bundlag af almuebønder kunne tænke selv, så skoler og almueoplysning var en temmelig unødvendig investering.

Ikke desto mindre var der oprettet skoler her og der og gjort forsøg med at give bønder en elementær oplæring. Præster og degne havde til opgave at oplyse om skriftens ord, Luthers lære og salmernes indhold. Hellige skrifter blev læse- og lærebøger. Omvandrende degne, »løbedegne«, ofte bondefødte disciple fra latinskolerne, skulle undervise landsbybørn i katekismus og salmevers og være præsterne behjælpelige. Præsterne skulle skrive mandtalslister, oplæse bekendtgørelser, skrive indberetninger og være bøndernes skriftkloge. Mange var det på god måde. Degnene var normalt en underkuet og fattig mellemklasse.

Den lutherske lære gjorde ikke præsterne mindre nidkære i evangeliernes formidling og læresætningernes efterlevelse. Kirketugten var streng i hele 1600-tallet og blev det endnu mere i 1700-tallet. En ridefogedinstruks fra 1720 (Birgitte Skeel) antyder nidkærheden. »Ridefogden skal altid føre et ordentligt, kristeligt og skikkeligt levned, sørge for, at bønder og tyende flittigt går til kirke, han skal føre tilsyn med, at bønderne ikke udfører arbejde om søndagen, hverken på hovmarken eller hjemme, han skal forbyde julelege, fastelavnssjov, krobesøg og drukkenskab. Morgen og aften skal han, til hvad klokkeslet det falder ham bekvemt, holde morgen- og aftenbøn med samtlige gårdsens folk udi borgerstuen«.

Da pest og anden ulykke blev opfattet som Guds straf, blev der indstiftet bods- og bededage, og i 1736 indførtes konfirmation som en eksamination i den hellige skrift – eller Luthers og biskop Erik Pontoppidans udlægning af den. Den skulle kunnes. Hvis de unge ikke kunne læse op af katekismussen, måtte de gå til konfirmationsforberedelse næste år igen. Nogle tungnemme måtte prøve i mange år, for kun hvis de blev konfirmerede, måtte de gå til alters – og uden det kunne de ikke blive gift.

Der var altså tungtvejende grunde til oplæring. I 1720 og i årene derefter blev der oprettet skoler på 240 ryttergodser, halvdelen på Sjælland, 38 på Lolland-Falster, 30 på Fyn og 59 i Jylland.

Skoleholderne skulle ved højtlesning lære børnene Luthers katekismus udenad. Børnene skulle helst lære at læse, men hvis de også ville lære at skrive og regne, måtte forældrene betale ekstra for det. I visse egne foranstaltede læsebegavede bønder en hjemmeundervisning, og lærelysten og skolebehovet voksede. I 1739 udstedtes en forordning, der gjorde skolegang tvungen. Religionsundervisningen var stadig hovedsagen, og kun fattiges børn kunne få gratis undervisning i andet. Velstillede forældre skulle betale for den øvrige undervisning.

Forordningens gennemførelse var umulig. Den ville kræve mindst 1.000 ny skoler, og den investering mødte modstand hos både bønder og godsejere, som skulle betale, og børnene skulle arbejde både hjemme og på hovmarken. Skolerne blev ikke bygget, og skulkeri var almindeligt. Der var for få lærere, og kun få af dem havde selv nogen uddannelse.

Brødrene Reventlow var meget ivrige for at forbedre tilstanden, især J. L. Reventlow på Brahetrolleborg. Han byggede tre skoler på sit godsområde fra 1777 til 1786, og han oprettede et af Danmarks første seminarier, Bernstorffs-minde, i 1795.

J. L. Reventlow bekendtgjorde: »Børnenes opdragelse er ubestridt det vigtigste, som skal give et grundet håb til en mere oplyst almue, og derved fremmes deres egen sande lyksalighed i fremtiden, siden deres tænkemåde, forstandens dannelse beror næsten alene på den opdragelse, det indtryk og den anvisning, de få i de første år, og uden hvilken de ej vil være i stand til at opnå de dem fornødne og nyttige kundskaber, men forblive i den vankundighed, som gør dem om ikke uduelige, så dog mindre bekvemme til deres pligters opfyldelse«.

Alle piger og drenge fra distriktet skulle fra deres 6. til 14.–16. år gå til halvdagsundervisning. Gårdmænd skulle kunne læse og skrive og kende de fire regningsarter. Husmænd og inderster behøvede ikke så megen lærdom, men skolebørnene måtte ikke behandles forskelligt på grund af fødsel, forældre og formue. Det første år måtte de små børn kun gå én time i skole, »så de altid beholdt deres munterhed«.

Reventlow bestemte, at der skulle undervises i religionens sandheder, bibelens historie, almindelig geografi og historie, især i fædreland

dets, natur, agerdyrkning, regning og skrivning og i sang og bøn.

Om vinteren blev der tilbudt aftenskole for de konfirmerede børn og aftenforelæsning for gamle folk. Børnene skulle have formaninger fremfor straf. Seminarieuddannelsen blev tilbudt opvakte unge bønderkarle, som blev fritaget for militærtjenesten, hvis de tog på seminariet. Uddannelsen strakte sig over 4 år.

En særlig indlæringsform har gjort Brahetrolleborgs gårde og huse kendt. For at give børnene geografisk forståelse gav greveparret og digteren Jens Baggesen alle arbejderhuse navne som Korinth, Rom, London, Sparta, Peking, Paris o.s.v. – Korinth overlever endnu som navn.

For at gøre opmærksom på skønheden og frugtbarheden i naturen blev alle gårde navngivet efter deres nye plads i naturen. Alle ca. 100 fæstegårde blev omplaceret og blev ved lodtrækning fordelt til fæsterne. Den 14. sep. 1788 var alle fæsterne samlet på godset. Greveparret stod frem, Reventlow uddelte arvefæsteskøderne, og grevinde Sybille Reventlow fremsagde gårdens navn. De bruges endnu: – Aksglæde, Kløverpris, Hædersdal, Plovheld, Søkilde, Fribo, for at nævne nogle få af disse poetiske og udtryksfulde navne. Mange af dem er nu familienavne.

J. L. Reventlow oprettede faktisk også landets første landbrugsskole, navnet Lykkenssæde understreger hensigten. En specialist i hørvavl og klædefremstilling fik overdraget at

oprette et høravlsinstitut på 3 sammenlagte gårdes areal. Unge bønder blev militærfri, hvis de uddannede sig til instruktører i hørrens dyrkning, behandling, spinning og vævning og i fremstilling af redskaber til husflid o.s.v. Det fortælles, at mange lod sig inspirere og aktivere, og klædeskabene bugnede.

Chr. D. Reventlow på Christianssæde arbejdede lige så energisk for skole og oplæring, oprettede skoler og satte som mål at danne gode mennesker. Både hjerne og hjerte skulle udvikles, og det skulle gøres ved ud over de obligatoriske fag at fortælle om værdige, danske mænds bedrifter på en sådan måde, at det rørte hjerterne; og undervisningen skulle være alsidig.

Landsbyskolerne skulle være anderledes end byskolerne, og det blev de blandt andet derved, at lærerne stort set var bondesønner og blev ved med at være praktiske bønder, for der blev tildelt skolerne en jordlod, og af den skulle skolelærerne stort set skaffe sig til livets opretholdelse.

Mange eksperimenterede med skole- og undervisningsformer samt skoleadministration, skoletilsyn og læreruddannelse. Uenigheden var også dengang stor. Men i 1814 blev man enige om en skolereform for hele kongeriget i form af en lov om almue- og folkeskolen – »som forholdt sig til Reventlows oprindelige forslag som tusmørke til den klare dag« (Skrubbeltrang).

Fig. 9. Ludvigsmindes skole bygget omkring 1800. Fotograferet for ca. 50 år siden. Lærer, børn og skolelod.

Overgang fra landsbyfællesskab til sognestyre

Selv under den værste fornedrelse og ufrihed var der som bekendt opretholdt et betydningsfuldt selvstyre i landsbysamfundet. Fællesskabet nødvendiggjorde bystævnet med dets møder og samtaler, regler og retledning, argumenter og beslutninger, og selvfølgelig så vidt muligt enighed om den daglige omgangsform og tilværelse.

Man havde valgt en formand for de nødvendige styringsfunktioner, oldermænden og givet ham en ret betydelig myndighed. Landsbyen havde sin egen traditionsbårne livsform. Den blev ændret ved fællesskabets ophævelse og den delvise udflytning, men der blev stadig en bykerne med bystævne og festtraditioner, der var kirken og håndværkerne, og der kom skole og senere købmænd og småindustrier. Udflytterne kom ind, man kom stadig hinanden ved.

Reformerne brød noget ned, men førte andet med sig. Den nye samfundsform gav nye opgaver. Herremænden og hans foged havde haft mange styringsfunktioner og gøremål. Herremænden havde været »husbond« for sine bønder, ikke bare deres plageånd, men også deres væрге og vogter. Nu blev hans »undersætter« fri og – troede mange af de tidligere værger – forvirrede som kyllinger uden høne.

Det er nok rigtigt, at nogle, som aldrig havde haft anden mening end den, de fik fra oven, følte sig hjælpeløse og forladte. Men der opstod nye, aktive medborgere, som fandt ud af det og tog sig opgaver på.

Reformmændene hjalp til. Oldermændene var gradvist blevet til »bondefogder«. Nu kom i stedet eller – ofte – ved siden af *sognefogeder*. En forordning af 1791 gav dem, som amtmandens forlængede arm, politimæssige beføjelser. Amtmændene udpegede en af de bedst egnede, redeligste og mest kyndige bønder i hvert sogn til sognefoged. Han skulle våge over den gode orden, udføre øvrighedens og rettens befalinger, indkræve bøder, anmelde sager til politiet, hvis rolige formaninger og mægling ikke slog til.

Sognefogederne var lægdsrulleførere, skulle føre tilsyn med offentlige veje, grøfter og broer og anmelde fejl og mangler, kort sagt være den enevældige konges lokale repræsentanter.

På samme måde blev fra 1792 udpeget *brandfogeder* i forbindelse med en brandforsikringsordning. De skulle udpege brandmænd og føre tilsyn med sprøjter og brandredskaber, opgaver husbond før havde taget sig af. Bønderne fik i 1781 overdraget tilsyn med regulering og oprensning af vandløb. Lodsejerne skulle finde sammen om »skadeligt vands afledning til agers, engs og moses forbedring«.

I visse egne drev bønderne rovdrift på heders og klitters bevoksning. Et sandflugtsvæsen blev etableret i 1792, og *klitfogeder* blev udpeget blandt velegnede bønder for treårige perioder.

En særlig vanskelig opgave blev at holde hegnene i stand. Hegnsloven af 1794 var imod traditioner og sædvaner. Bønderne var stærke modstandere af at få sat skel og krævede ret til at »opgive ævred« efter høst og lade kreaturerne løbe frit over alle marker, hvor der ikke dyrkedes korn. En præst i Sydsjælland skrev i 1822 »at afskaffe evred var det samme som at forbyde bonden at holde juleaften hellig med grød, fisk og brændevin«.

Hegnene blev i mange tilfælde saboteret og i de fleste misligholdt. Det blev nødvendigt at udpege særlige *hegnssynsmænd*, 4 til 8 i hvert sogn. Alle hegn skulle synes årligt, og ved klager skulle mindst 2 møde, i alvorlige tilfælde 4. De skulle mægle, og hvis forlig var umuligt, skulle godsejeren afgøre sagen, hvis det var mellem fæstere, og amtmanden, hvis det var mellem selvejere.

Sognefogeden måtte ikke deltage, han kunne pådrage sig fjendskab og miste ansigt, hvis han gik i diskussion med naboer, men han skulle opkræve bøderne. Han skulle også efter bekendtgørelse og faste regler bortsælge indfangne, løsgående kreaturer og andre dyr, hvis ejeren ikke kunne findes. Bøder og indtægter fra bortsalg gik til fattiggasserne.

Reformtiden vendte op og ned på meget, ændrede samfundsforholdene på afgørende vis i stort og småt og skabte en helt ny lokaladministration, hvor der altså blev opgaver til medlemmer af bondestanden. Der kom mange ny love og forordninger i perioden fra 1770 til 1800, men det tog lang tid at få dem gennem-

ført. Desuden fik landet omkring 1800 storpolitiske og økonomiske vanskeligheder, og de

bremsede udviklingen. Krig og krise skabte nye, større problemer.

Udviklingen i begyndelsen af 1800-tallet

Danmark kom i klemme mellem Frankrig og England i krigen om at beherske søfarten og verdenshandelen. Vi blev overfaldet af englænderne i 1801; i september 1807 kom englænderne igen, bombarderede København og bortførte hele den danske flåde.

Danmark havde derved fået anvist side. Napoleons fald blev også Danmarks. Ved freden i Kiel jan. 1814 blev vi tvunget til at opgive de godt 400 års statsfællesskab med Norge.

Danmarks økonomi var nærmest kaotisk. Landboreformerne gik i stå, og reformmændene faldt fra. I 1796 døde udenrigsminister A. P. Bernstorff, J. L. Reventlow, Brahetrolleborg, døde i 1801 og Chr. Colbjørnsen blev i 1804 udnævnt til højesteretsdommer. Chr. D. Reventlow, Christianssæde, blev 1797 statsminister og fik mange ting at tage sig af under krigen, og efter den trak han sig 1813 tilbage til sit eget gods.

Kronprinsen blev i 1808 udråbt til kong Frederik den Sjette og blev betydelig mere selvrådig, end da han som 16-årig gik så varmt ind for frihedsideerne og lod sig lede af reformivrige embedsmænd og rådgivere. Krigen og dens følger optog, som ganske naturligt var, borgere, politikere og kongen mere end landboreformernes fortsættelse.

Krigen var især finansieret ved statslån og ved en stadig større seddeltrykning. I 1813 måtte staten erklære sig ude af stand til at betale sin gæld, og seddelgælden blev nedskrevet til 10 pct. af pålydende, og en ny møntenhed, rigsbankdaleren, blev indført. Dens troværdighed baseredes på en 6 pct. førsteprioritet i al fast ejendom. Ejerne kunne indbetale beløbet kontant med det samme eller afdrage det over en periode med 6½ pct. årligt, hvilket blev det almindeligste.

Penge- og finansvæsenet sorterede direkte under kongen og de af ham udnævnte embedsmænd. Det lykkedes ikke at skabe harmoni mellem vareproduktion og seddelproduktion,

så rigsbankdalerens kurs kunne ikke holdes. I 1818 oprettedes Nationalbanken som selvejende institution med egen bestyrelse, hvorved man fratog kongen retten til at styre pengevæsenet, seddeludstedelsen og pengestrømmen.

For landbruget fortsatte de gode tider en halv snes år efter 1800. Korneksporten var betydelig, og priserne steg voldsomt under krigen. Mange selvejerbønder benyttede lejligheden til at betale deres gæld og lægge lidt til side. Men de fleste gjorde det modsatte, foretog store investeringer i nybygninger og driftsomlægninger og øgede gælden. Ejendomspriserne steg jo voldsomt, så renter og afdrag betød meget lidt sammenlignet med den store fremgang i værdier og indtægter. Privatforbruget blev lagt om og stærkt forøget. Gårdmændene lagde sig dyrere vaner til, brugte »købeklæder« franske sjaler, silkebånd og bomuldstøj, købte møbler o.s.v.

Så kom det store krak; statsbankerotten fik følger for alle, nedskrivning af seddelværdien og tilgodehavender til en tiendedel blev en katastrofe. Korn var den vigtigste handelsvare, og prisudviklingen for korn genspejler den økonomiske udvikling.

Kapiteltakster før og efter landbrugskrisen, kr. pr. tønde

	Rug	Byg	Havre
1808	25,60	13,90	10,30
1811	50,00	39,30	26,60
1812	197,30	111,00	75,00
1813	419,20	236,80	139,00
1814-18	12,23	7,84	4,92
1819-23	5,17	4,22	2,97
1824-28	6,69	5,15	3,90
1830	10,87	6,04	3,65

(O. H. Larsen)

Det var ikke alene pengeombytningen, der ændrede situationen, det var også markedsfor-

holdene. Danmark havde haft monopol på Norges kornforsyning. Det marked mistede vi, da Sverige tog Norge. England lagde efter fredsslutningen så stor importtold på korn, at det betød importstop. Dansk korn var desuden af en ringe kvalitet, kendt i Europa som »skidden sæd«. Det var vådt og muggent, fyldt med ukrudtsfrø, meldrøjer og andet.

Prisen på animalske produkter faldt også, men mindre voldsomt. *O. H. Larsen* giver følgende oplysninger om priserne i Ribe stift, hvor man var mest indstillet på husdyrhold:

	Øre pr. pund	
	Smør	Flæsk
1814–18	46	30
1819–23	25	18
1824–28	26	16
1830	31	19

Også for disse varer kneb det med kvaliteten, især med smørrets. Bøndersmør blev kaldt »mastesmør«, fordi det var mere egnet til smørelse end til menneskeføde.

Den voldsomme deflation ramte hårdt, især fordi omkostningsstigningerne, som var beskedne i første del af perioden, nu satte ind og fortsatte længe efter indtægtsnedgangen. Arbejdslønnen steg og kom op i højder, som gjorde selv det at bjerge høsten til en dårlig forretning. Skatterne blev sat betydeligt i vejret for at forbedre statens økonomi, også sogneskatterne blev forhøjede, fordi der kom store udgifter til det nye skolevæsen og til fattigforsorgen.

Renter af gæld blev for mange helt uoverkommelige; mange selvejerbønder spillede faldit og rev flere godsejere med i faldet. De havde pantebreve hos deres tidligere fæstere, som ikke kunne betale, og godsejerne havde i stor udstrækning ansvaret for bøndernes statsskatter. Mange godsejere var selv i krise, fordi de var gået over til moderne pengeøkonomisk drift med lejet arbejdskraft. Nogle var også startet som spekulanter uden større kendskab til landbrug.

Ejendomspriserne faldt til under det halve, i visse egne helt ned til 10–20 pct., ja nogle gårde blev usælgelige og simpelthen forladt, og dårlig jord fik lov til at gro til igen.

Fra statens og godsejernes side blev der ydet krisehjælp, gældssaneringsordninger og over-

levelsfinansiering. I årene 1818–20 opkrævedes ikke ejendomsskat; og derefter blev den reduceret med en trediedel, og bønderne fik lov til at betale den med papirpenge til overkurs.

Sogneskatterne blev også nedsat. Der blev lavet en ordning, hvorefter renter af lån kunne trækkes fra i statsskatterne. Staten tilbød at yde lavtforrentede lån, men måtte opgive det igen, for statskassen var tom. Staten tabte store beløb, måtte overtage mange ejendomme og fik endnu flere tab på driften af disse. Mange tusinde tdr. land gik tilbage til kronen og til de tidligere ejere, godsejerne.

Fæstebønderne klarede sig bedre end selvejerbønderne, og derfor gik bevægelsen nogle år fra selveje til fæste. Fæsteafgifterne blev efter forhandling reduceret, for godsejerne var trods alt mest interesseret i, at gårdene blev bemandet og produktionen opretholdt.

Det er klart, at i sådanne krigs- og krisetider var der ringere interesse for landbrugsreformer. Det var en kamp for at overleve og for det daglige brød. Forholdene blev meget kummerlige, forbruget blev skåret ned til det mindst mulige. Nøjsomhed tvang alle tilbage til selvforsyningsøkonomi, og alle som kunne, skaffede sig biindtægter ved siden af landbruget ved f.eks. hosebinding, pottemageri og andre former for husflid. Kosten blev endnu tarveligere, kartofler, grød og brød var hovedernæringen med fisk og flæsk som supplement.

Nogle gårdmænd kom gennem krisen ved at tage hårdere fat og ved at udnytte deres jord og dyr bedre, ved afvanding, mergling, bedre dyrknings- og fodringsmetoder; men hovedindtrykket var i første fjerdedel af 1800-tallet stadig, at bondestanden var en forkuet og fortrykt stand.

En landsbypræst gav i 1832 sin mening til kende i følgende ord: »Blandt Nordamerikas indianerstammer, hos Polynesiens malajracer vil man have fundet eksempler på en raskere udvikling end hos den danske bonde«.

Diskussionen om bondebrugets opretholdelse blev igen levende. Der blev stillet forslag om at give handelen med jord og ejendom helt fri, så ejendomsretten og brugsretten kunne gå over til de dygtigste landmænd, godsejerne. »Bondestanden står endnu over for at bevise sin eksistensberettigelse« blev der sagt og skre-

vet, og rigtigt er det, at fremskridt og produktionsudvidelse især skete på de store gårde. Bønderne kunne ikke følge med, og det var ikke alene på grund af kårene. De var ikke meget indstillet på ændringer, men holdt stædigt fast ved gamle sædvaner.

Det havde været reformmændenes drøm, at reformerne skulle skabe en ny, dygtig og fribåren bondestand, men de forventninger var ikke blevet indfriet. Det var bøndernes forventninger om ligestilling heller ikke. De var stadig ene om værnepligten. De var stadig pålagt en del offentligt hoveri som ægtkørsel og pligt til anlæg af landeveje. Og bondestanden var stadig ringeagtet.

Ved 50-års jubilæet for stavnsbåndsløsningen i 1838 blev der talt store ord om bondesagen af *Orla Lehmann*: »Det kan altså enhver indse, at Danmarks jordbund ikke kan blive veldyrket, at Danmarks bondestand ikke kan blive velhavende, oplyst og uafhængig, at vort

fædreland ikke kan blive rigt, mægtigt og lykkeligt, forinden fri selvejendom er udbredt over hele landet«.

En anden af tidens talsmænd for friheden, *Tage Algreen-Ussing*, sagde i sin tale: »Det er upassende, at man stadig uden videre tiltaler en bonde med »du«, medens man dog ellers har lært at tiltale enhver, selv den ringeste borger med »De«. Hvad i al verden berettigede fuldmægtigen hos amtmanden eller kontorbetjenten på amtsstuen eller enhver stumpskødet skriverdreng hos herredsfogden på sådan måde at tiltale den frie, odelsbårne bonde«.

Balthazar Christensen sagde ved samme fest: »Landets velfærd beror i det væsentlige på bondens velstand, oplysning og frihed og på endrægtighed mellem bonde og borger«. En ny generation af liberale agitatorer var ved at vokse frem, og bonden var parat til mere aktivt at gå ind i reformarbejdet.

BØNDERNE VÅGNER - DE FOLKELIGE BEVÆGELSER

Den sociale vækkelse

Det enevældige regeringssystem fortsatte til 1848, men lidt folkestyre blev der givet plads til. I 1831 følte den gamle konge, Frederik VI, sig presset til at udsende en forordning om valg til rådgivende stænderforsamlinger i hele riget. Presset kom fra Tyskland, som i 1830 havde dannet Det tyske Forbund og oprettet stænderforsamlinger i de forskellige delstater. Det skulle der også oprettes i Holsten.

Der blev derefter oprettet stænderforsamlinger i Itzehoe, Slesvig, Viborg og Roskilde. Forsamlingerne, der kun skulle være rådgivende og kun skulle samles hvert andet år, blev første gang indkaldt i 1835. I 1841 oprettedes sogneforstanderskaber og amtsråd.

Der blev givet valgret til selvejere af brug med over 4 tdr.h. og til fæstere med over 5 tdr.h. Det betød, at kun ca. halvdelen af bønderne fik valgret, og husmænd slet ikke. Til sogne- og amtsråd fik alle bønder med 1 td.h. eller derover stemmeret, og de blev valgbare.

Men præster og godsejere var på forhånd tildelt flertal. Der var i overklassen bekymring for, hvordan bønderne ville opføre sig og klare sig i forsamlingerne, men de klarede sig anstændigt. En samtidsmelding går på, at efter første samling i Roskilde stænder »var ingen af dem set drukne. De var gode til at lytte og blandede sig kun i sager vedrørende egne forhold«. Men sådanne forhold var der også mange af.

Reformarbejdet skulle videreføres. Endnu i 1835 var 25.000 gårde, knap 45 pct. af alle gårde og af alt hartkorn, stadig fæstegårde. Langsomst var det gået på Sjælland, hvor færre end halvdelen af bønderne var selvejere; i Holbæk amt kun en sjettedel.

Det var også på Sjælland, kravet om bedre sociale forhold og mere frihed rejste sig som en ny bondebevægelse, her ledet af bønderne

selv, især af boelsmænd, husmænd, håndværkere og skolelærere.

Husmændene var blevet glemt i bondefrigørelsen. De havde ganske vist de fleste steder fået anvist huse og lidt jord, når jordfordeling og udflytning havde gjort det nødvendigt. Både gårdmænd og godsejere var interesseret i at fastholde en arbejdskraftreserve, så gårde var blevet udstykket til landarbejderhuse. I 1801 var der 13.000 huse med jord, men i 1850 var der omkring 98.000, og halvdelen var fæstehuse. Andre daglejere sad i lejehuse uden jord. Normalt blev både fæsteydelse og husleje betalt med arbejde. Der var opstået et husmandshoveri.

Ofte måtte en husmand forpligte sig til et par dages arbejde om ugen og derudover til at nøjes med en lav dagløn et par andre dage om ugen. Opsigelse fra arbejde, hus og jordlod kunne ske med kort varsel, et kvart eller et halvt år, og det var ret almindeligt, når alder og svaghed reducerede en mands arbejdsevne.

Unge familier blev i nogle tilfælde nægtet lov til at tage deres forældre på aftægt, så tiggeri eller fattiggård ofte blev den udslidte husmands skæbne.

I Viborg stænder krævede gårdejer Ole Kirk beskyttelse for lejemændene. »Der er eksempler på kontrakter, hvor en hel klasse af samfundet sælger sit arbejde for hele sin livstid«.

Det blev den sjællandske fæstehusmand *Peder Hansen*, Lundby, der rejste et sådant bonderøre, at tingene gik i skred. Han gik fra sogn til sogn, fra landsby til landsby og agiterede. På marker, på bystævner, i bondestuer samledes gårdmænd og husmænd til protest.

Han fik hjælp af ugebladet *Almuevennen*, som lærer *Rasmus Sørensen* og skomager *J. A. Hansen* i 1848 begyndte at udgive i København

for der at rejse håndværkerne imod byens overklasse. Almuevennen blev også et vigtigt talerør for bondebevægelsen. De to mænd rejste også landet rundt og holdt taler om forholdene og opfordrede bønderne til at stå sammen og kræve bonde reformerne videreført.

Alle steder mødte de hård modstand fra herremænd og myndighed. Nogle steder havde oldermændene indkaldt til møde ved at tude i byhornet. Det blev påtalt og forbudt af politimestrene. Men folk strømmede til møder.

Den 30. juni 1845 kom der omkring 8.000 bønder til et folkemøde på Ulkestrup mark ved Holbæk, hvor der blev rettet hårde angreb på myndighederne, som så, der var revolution i luften og greb ind. I november samme år udstedte regeringen det berømte *Bondecirkulære*, som forbød bønder at samles uden polititilladelse. Ingen fra andre sogne måtte deltage i møder – altså heller ikke fremmede agitatorer. Det blev pålagt politimestrene at følge alle bondeagitatorer meget nøje og »forhindre, at de ophidser landalmuen til at indgive falske klagemål«.

Bondecirkulæret gav reaktion. Det liberale borgerskab rejste sig i protest imod dette overgreb og stillede sig bag kravet om genoptagelse og fortsættelse af landboreformerne. Bondestandens kår skulle forbedres, specielt husmænds og indersters. Man stillede krav om enevældens afskaffelse og en fri forfatnings indførelse. I maj 1846 stiftedes *Bondevennernes Selskab*.

Bondecirkulæret blev trukket tilbage i 1846, men noget meget væsentligt var sket. Danmarks første politiske parti var dannet, et liberalt bondeparti, hvor bønderne dog var i mindretal. Formanden blev den senere forsvarsminister *A. F. Tscherning*. Lærer *Gleerup* blev sekretær, og den mest aktive i den politiske agitation blev prokurator *Balthazar Christensen*.

Bondevenner i land og by meldte sig som politisk aktive. Unge akademikere fra Køben-

havn tog føringen, og fortsættelsen blev det nationalliberale parti, hvor mænd som teologen *D. G. Monrad*, senere biskop, og juristen *Orla Lehmann* kom ind i billedet. Ved deres indsats indførtes den fri forfatning med grundloven af 5. juni 1849.

De fire bondevenner, Orla Lehmann, D. G. Monrad, A. F. Tscherning og *L. H. Hvidt* blev medlemmer af det første frie ministerium, det såkaldte Martsministerium, og de var altså med til at udpege den grundlovgivende rigsdag. D. G. Monrad skrev selve grundlovsudkastet, og Orla Lehmann korrigerede.

Det ministerium fik på kort tid gennemført betydningsfulde love. Den 5. maj 1848 gennemførtes loven, der ophævede godsejernes kontrol med indersterne. Fæste- og lejemænd fik ret til at have voksne børn i hjemmet og forældre på aftægt og i pleje uden at spørge om tilladelse. Den 27. maj fulgte loven om husmandshoveriets ophævelse. En fæste- eller lejekontrakt måtte ikke indeholde bestemmelser om arbejde som vederlag. Samme lov forbød godsejerne og andre at prygle husmænd og daglejere.

Et stort skridt var igen taget i bondefrigørelsen, og denne gang var det bøndernes egen kamp, der gav resultat. Men ikke alt blev nået, der var stadig mange uopfyldte ønsker. Fæstere og husmænd havde ikke fået livsfæste, og lejemændene var ikke blevet betrygget. Men den politisk aktive bondestand var en kendsgerning. Friheds- og lighedstanken var født og vandt sejr. Lige og almindelig stemmeret var en vigtig bestemmelse i rigets første grundlov.

Bortset fra bondevennerne var de fleste imod bønderne og afstandstagende. Rigtigt var det jo, at de fleste var politisk umodne, tavse og forsagte. Men de kom snart til at stå på egne ben, for bondevennernes parti blev sprængt. En del af partiets medlemmer trak til venstre, de nationalliberale trak til højre.

Den religiøse vækkelse

Almuen var stærkt bundet til kirke og præst. Det havde bondestanden været fra katolsk tid, og reformationen i 1536 ændrede ikke meget i det forhold. Præsten var bondens nærmeste støtte både i himmelske og jordiske relationer. Han fortolkede skriften, han forklarede øvrighedens cirkulærer, registrerede fødsler og død, gjorde notater og skrev indberetninger. Han var almuens »hyrde«, og mangel på præst var det på god måde. Almuen følte behov for hjælp og retledning og så normalt op til præsten som de høje magters repræsentant i sognefællesskabet.

Mange præster optrådte vel også som sådan, opretholdt en betydelig autoritet og lagde en passende afstand til den gemene hob.

Omkring 1750 gik mange præster ind i debatten om bøndernes frigørelse, skrev afhandlinger til Erik Pontoppidans Danmarks og Norges økonomiske Magasin, talte bøndernes sag, stillede sig på deres side og gav dem hjælp og belæring.

Som et eksempel kan nævnes sognepræsten *Knud Lang*, Vilslev, under Gerstorff på den vestjyske herregård Kjærgård. Han skrev seks afhandlinger om, hvad der burde gøres for bondestandens og landbrugets ophjælpning. Afhandlingerne vakte opsigt og blev belønnet med en sølvmedalje og to guldmedaljer. På den baggrund fik han ejeren, enken Margrethe Rosenørn overtalt til at gennemføre jordfordeling og udskiftning og til at træffe aftale med bønderne om afløsning af hoveriet allerede i årene 1766–72.

Om hans virke er følgende fortalt: »Knud Lang drev selv sin store præstegård, der havde sine parceller spredt på de forskellige vange, og gav der sine sognebørn det gode eksempel med sin forbedrede driftsmåde. Han lærte dem at bekæmpe det overhåndtagende ukrudt ved hjælp af et forbedret sædskifte og ved ikke at blande ukrudtsfrø i møddingen. Han anbefalede hele byen at være fælles om en kornrensemaskine og fik dem til at plukke de bedste aks i kornmarken, så man fik bedre sædekorn. Han lærte dem at forbedre deres husdyr ved kun at vælge de bedste handyr til avl, at aflæde skadeligt vand fra de lave marker ved faskindræning.

Præsten er utrættelig, og hans sognebørn

følger ham trofast. Han skriver selv derom: »Den øjensynlige nytte og håbet om de gode frugter, som end mere i fremtiden deraf kan høstes, har således sat alle, endog de i begyndelsen uvillige og søvnagtige beboere udi bevægelse. Det er fast utrolige ting, der på tvende år er gjort til landeriets forbedring«.

Fra 1799 holdt professor G. O. P. Begtrup forelæsninger for vordende præster og jurister ved universitetet i København om landbrugets økonomiske forhold. Begtrup havde studeret landbrug i flere lande og på udenlandske universiteter, men var i øvrigt doktor i teologi. Hans forelæsninger fik en betydelig gennemslagskraft på den måde, at de kandidater, der havde fulgt hans forelæsninger, fortrinsvis fik ret til embeder på landet. Præstegårdene blev modelbrug, ofte »forsøgsgårde«, hvor vågne bondesønner gerne tog plads og hjalp med eksperimenterne. Præstens avlskarl var en mand, der blev lagt mærke til, når han senere fik egen gård.

Præsternes prædikener bar ofte præg af deres interesse for moderne landbrugsteorier, ja kunne være hele små landbrugsforedrag. Der er fra prædikestole talt om afvanding, mergling, kålroe- og kløverdyrkning, om sædskifte, kvægavl, svinefodring, om hygiejne og smørkvalitet, om flid, dygtighed, nøjsomhed og sparsommelighed.

Det var rationalismens periode, og mange præster blev nok så optaget af at »rationalisere« deres sognebørn, at de glemte forkyndelsen og skriftens ord samtidig med, at de opretholdt en autoritet og talte »nedad« til den »frie bonde«. De var stadig i enevældens ånd og stil.

Derfor begyndte jævne folk, småbønder og håndværkere, selv at fortolke biblens ord. De samledes i private hjem søndag eftermiddag eller en hverdagsaften til salmesang, bøn og bibellæsning, og der blev holdt prædikener.

De »gudelige forsamlinger« fik stor betydning på visse egne fra 1820–30. Præsterne var normalt imod, at lægfolk trængte sig ind på et område, de mente at have monopol på, hvorfor »de gudelige« blev forfulgt. Deres førstemand var *Chr. Madsen*, Bregnør ved Kerteminde.

Han var husmand og »skaffer« ved sognets

gilder, og der begyndte han at holde religiøse taler, ja hele prædikener. Efterhånden tog han rundt på Fyn og prædikede i forsamlinger og på markedspladser, og hvor folk ville høre på ham. Fra pietismens første tid var sådan adfærd forbudt, og derfor blev Chr. Madsen meldt til politiet. Han blev arresteret og kom i forhør, hvor han, som Luther, erklærede sig mere afhængig af Guds love end af de verdslige og sagde, at han ville fortsætte sine taler. Det gjorde han også; han blev syg og døde, før han fik sin dom.

Men bevægelsen døde ikke. Den bredte sig med hans disciple til hele Sjælland, Fyn og store dele af Jylland. Det sydvestlige Sjælland blev kaldt »Det hellige Land«, for der fik de gudelige forsamlinger stor tilslutning blandt andre af folk som *Rasmus Sørensen* og *I. A.*

Den nationale vækkelse

Under enevælden havde der ikke været nogen national bevidsthed. Mange embedsmænd, og netop bondereformernes mænd, talte tysk eller fransk, simpelthen fordi de var tyske og franske af fødsel og uddannelse. Det havde ikke forhindret dem i at gøre en stor indsats for den danske bondestand. Flere af dem kom i stærkt modsætningsforhold til den gamle danske adel, men det var mere for deres meninger og deres handlinger end for deres sprog.

Omkring 1830 blev folk mere nationalt bevidste. Fra tysk side blev der rejst krav om en skarpere adskillelse mellem kongeriget og her-tugdømmet og om en mere tyskorienteret administration. Og der skete en fortydskning af sproget.

Det medførte en tilsvarende reaktion fra dansk side, og så kom sprogstriden og nationalkampen i gang. I stænderforsamlingen i Slesvig rejstes der krav om, at retssprog og embedsmændenes sprog skulle være dansk der, hvor skolesprog og dagligsprog var dansk. Det var til Ejderen, blev det hævdet.

Et af de danske medlemmer i stænderforsamlingen *P. Hjort Lorenzen* begyndte i 1842 at tale dansk i forsamlingen. Alle vidste, at han talte lige så godt tysk, men han blev ved med at

Hansen, der kom til at betyde meget i Bondevennernes Selskab.

Men også i Holbæk og Præstø amter bredte vækkelsen sig, selvom Sjællands biskop *Mynster* bad til Gud om hjælp i kampen mod »oprørske, af falsk iver opflammede mennesker«.

I Jylland kørte den unge, fynske bonde *Peter Larsen Skræppenborg* rundt og fik mange tilhængere omkring Silkeborg, i Salling og især i Hjarup ved Kolding. Bevægelsen blev meget udbredt og fangede også nord for Limfjorden og i Sydslesvig. De gudelige bevægelser vakte i mange egne bondestanden til åndelig aktivitet. De skabte baggrund for højskoler, for valgmenigheder, for friskoler og alt, hvad dermed fulgte af kulturelle foreningsdannelser, forsamlingshuse o.s.v., kort sagt banede vej for en ny bonde- og landsbykultur.

tale dansk, hvorfor han blev frataget taleretten. Det gav meget stor opmærksomhed omkring sprogproblemet også i København, hvor Orla Lehmann og de nationalliberale gik stærkt ind i kampen. Orla Lehmann proklamerede, at målet var Slesvig udskilt og givet en fri forfatning. Sprogkampen blev en national sag.

Da der den 18. maj 1843 blev indbudt til et folkemøde på Skamlingsbanken, kom der lige ved 6.000 mennesker. De fleste var nordslesvigske bønder.

I 1844 traf kongen den beslutning, at kun de, der ikke *kunne* tale tysk, måtte tale dansk i stænderforsamlingen i Slesvig. Det vakte en voldsom harme, og da et nyt Skamlingsbankemøde blev afholdt i 1844, kom der 10–12.000 mennesker. Hovedtaleren var *N. F. S. Grundtvig*. Han holdt her sin programtale om den danske folkehøjskole. Nogle måneder senere oprettedes den *første danske højskole i Rødding*.

De nationalliberale i København samlede penge sammen til formålet. Professor *Flor*, Kiel, fik dem til at indse, at den nationale kamp især skulle føres af bønderne, og derfor gik de ind for oprettelsen af en »bondehøjskole«. Flor blev året efter forstander. Han kaldte

skolen en *folkehøjskole* og lagde vægten på undervisning i historie og samfundsforhold. Andre lærere underviste i almene fag, også lidt landbrug.

Rødding højskole blev model for lignende skoler i kongeriget, og den fik en meget stor betydning på den måde, at mange tidligere elever blev danskhedens stærke bolværk under det tyske herredømme efter 1864.

Den politiske spænding øgedes og endte med krigen i 1848–50. Den løste ingen problemer, spændingen var der stadig. Danmark fik 1848 en ny konge, Frederik den Syvende, og kongeriget en fri forfatning. Den danske konge var stadig enevældig hertug i Slesvig-Holsten. Tysk indflydelse gjorde det umuligt at finde en for danskerne og sønderjyderne tilfredsstillende løsning.

Den danske nation overvurderede egne kræfter og vedtog trods advarsler i 1863 en ny fællesforfatning, som skulle knytte Danmark og Slesvig sammen, hvilket betød opgivelse af Holsten og helstatstanken.

Danmark – det vil især sige de nationalliberale i København – spillede højt spil. Stormagterne holdt sig udenfor, Danmark stod ene, da krigen brød ud lige efter årsskiftet i 1864. Situationen og kampen var håbløs, og i oktober 1864 måtte Danmark afstå hele Sønderjylland til Preussen og Østrig.

Tabet af Sønderjylland var et chok for hele befolkningen, og den nationale kamp blev nu hele Danmarks. Efter choket kom der nyt liv i befolkningen; at genvinde det tabte blev en inspirerende udfordring til alle.

Den sønderjydske befolkning fortsatte under det hårde tyske herredømme den nationale kamp med fornyet styrke og sejhed. Men den landbrugsmæssige udvikling blev anderledes der end nord for Kongeåen.

Den danske befolkning satte sig to gode mål: »Sønderjylland genvunden« blev mottoet for Skytte-, gymnastik- og Idrætsforeningerne, som sammen med andre kulturelle foreninger fik et stærkt nationalt præg.

»Hvad udad tabes, skal indad vindes« blev mottoet for økonomiske landvindinger, for hedeopdyrkning, hedebeplantning, bebyggelse, mergling, dræning, bedre dyrkningsmetoder og landbrugsformer i det hele taget. Fra 1861 til 1907 udvidedes det dyrkede areal med ikke mindre end 467.000 ha. Størstedelen af udvidelserne fandt sted i Jylland.

Afspærringen mod syd tvang Danmark til at orientere sig mod vest, imod det stærkt industrialiserede og liberale England. Grundtvig og andre højskolemænd »åbnede vinduet imod vest«. Den ny regering anlagde jernbaner og havn i den retning, og landbrugsproduktionen blev lagt om.

Den politiske vækkelse

Den ulykkelige krig fik også stor indflydelse på bondestandens politiske placering i de følgende årtier. Det var de i begyndelsen så bondevenlige nationalliberale politikere, især biskop *D. G. Monrad*, der fra 1850 til 1863 var ansvarlige for det hasarderede politiske spil, som førte til krigen i 1864 og tabet af Sønderjylland. Monrad emigrerede til New Zealand, og den politiske linie blev lagt om.

Bondevennernes ledende mand *I. A. Hansen* så muligheden for et bondedemokratisk styre, men det kom til at gå helt anderledes. Hverken konge, godsejer- eller borgerstand ville gå med til det. Bønderne mistede tvært-

imod indflydelse, idet grundloven i 1866 blev ændret i den hensigt at reducere deres politiske indflydelse.

Godsejerne og byborgerskabet så ned på bønderne. Mange af dem, der havde talt bøndernes sag i fyrreerne, blev rystet, da bønderne efter folkestyrets indførelse stemte på deres egne kandidater i stedet for på deres talsmænd i bondevennernes selskab. Det bedst kendte eksempel er fra Præstø, hvor bondevennen, den højt estimerede professor *H. N. Clausen* ikke blev valgt, fordi bønderne kastede deres stemmer på en håndværker, væveren *Hans Hansen* fra Mern, som forøvrigt blev mødt

med en sådan harme, at han ikke turde tage til København, men nedlagde sit mandat. Grundtvig fik det i stedet for.

Den unge godsejer *Estrup* sagde, da den almindelige stemmeret blev vedtaget i 1849, at det var »den største dårskab i denne på dårskab så rige tid«.

Orla Lehmann, som i trediverne og fyrrerne havde talt med stor begejstring om lighed i folket og stillet krav om bøndernes ligestilling, ændrede totalt standpunkt. I 1861 sagde han i en tale, at det havde været et dristigt vovestykke at overdrage magten til folket, og at det heller ikke var ensbetydende med »at lægge statsroret i den uoplyste almues hånd og endnu mindre at udlevere det til nogle egennyttige og snedige demagoger. Det er de begavede, de dannede, de formuende, som i ethvert civiliseret samfund har overvægten i offentlige anliggenders bestyrelser. – De dannede skal vinde almuens hengivenhed og tillid ved en agtelsesfuld og kærlig omhu for dens vel«.

Resultatet blev en ny lov, der gav privilegeret valgret til Landstinget. Kongen skulle udpege 12 medlemmer af de 66, og de øvrige 54 skulle vælges af valgmænd på en sådan måde, at de »formuende og dannede« altid ville have flertal. Det betød, at de to ting ofte kom i så alvorlige modsætninger, at lovgivningsarbejdet gik i stå.

Den politiske kamp mellem bønderne på den ene side og godsejerne og byoverklassen på den anden side var indledt. Den fortsatte i over 30 år. Bønderne gik ind i kampen med stor energi og blev sig bevidst som selvstændig stand.

Der var megen uenighed blandt bønderne om, hvad de skulle gøre, og hvordan de skulle

forholde sig. Men i 1870 fandt de i »Det forenede Venstre« sammen om et program, hvis hovedpunkt var »Folkets selvstyre i den første grundlovs ånd« og »gennemførelse af den parlamentariske regeringsform«, altså at ministeriet skulle udpeges i overensstemmelse med folketingets flertal.

Den politiske diskussion blev ført helt ude i samfundets mindste celler, i familie og sogn. Venstrefolk og højrefolk kunne næppe være i stue sammen. I skolegårdene sloges børnene og på markedspladserne sloges bønderne. Der blev også argumenteret mundtligt og skriftligt. Avislæsning blev almindelig, landbefolkningen blev læsende og diskuterende. Højskolernes folk deltog livligt i diskussionerne, og det gjorde især de unge højskoleelever, når de kom hjem til landsbyerne igen. De gik ind i kampen for frihed og retfærdighed imod privilegier, bånd og traditioner.

Bonden rejste sig, fik mæle og tog i land-distrikterne styret i alle lokale anliggender. Gennem træning der kvalificerede han sig til større opgaver, ja, til at overtage landets styre. Reformmændene fik deres optimistiske tro på bondestanden bekræftet, der viste sig en stor intelligensreserve i bondealmuen. Men der gik et par generationer, før den tro blev bekræftet.

Bonden havde reageret positivt på livets udfordringer, de sociale, de åndelige, de nationale og nu på de politiske og økonomiske. Men bondens fremrykning mødte stadig massiv modstand fra det øvrige samfund. Bønderne stod ene nu, men de udgjorde et flertal til helt op omkring 1880. Modstanden blev besvaret. Bondestanden fandt sin egen form, gik frem efter nye dannelsesidealer og skabte en helt ny bonde- og landsbykultur.

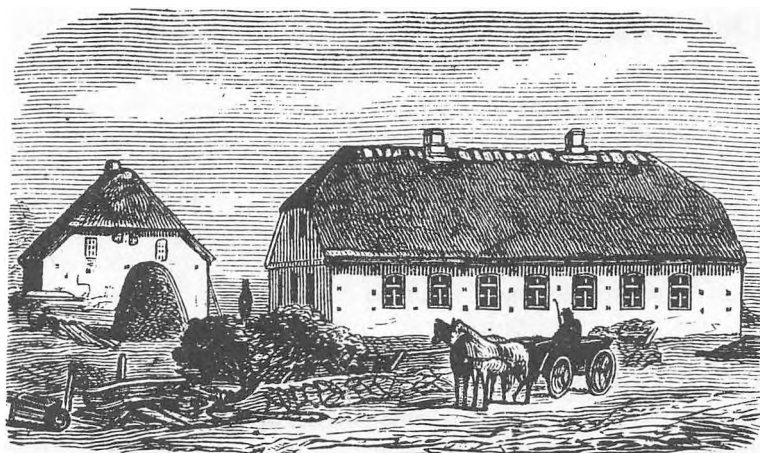
Højskolebevægelsen

Nogle få akademikere støttede bønderne. På de højskoler, der i stort tal skød frem efter 1864, var flere af forstanderne teologer. Grundtvig havde fremsat sine højskoletanker i 1830'erne og igen i 1844 ved det store Skamlingsbankemøde. Flere havde forsøgt at føre hans ideer ud i praksis. *Rasmus Sørensen* oprettede Uldum højskole ved Horsens i 1849,

og husmandsføreren *Peter Hansen* fik ved Grundtvigs og andres hjælp oprettet Hinds-holm højskole i Sydvestsjælland i 1852. Men afgørende for højskolens form blev den skole, som *Kr. Kold* rejste på Ryslinge mark 1851 og siden flyttede til de vaktres kreds på Kertemindeegnen, senere til Dalum ved Odense.

Kold var en jævn lærer fra et fattigt hjem og

Fig. 10. Folkehøjskolen i Askov 1866.

forstod at tale til de unge bondesønner. Han holdt foredrag om menneskehedens historie og det åndelige livs betydning. Hans mål var vækkelse, sagde han selv, ikke oplysning – den kom jo af sig selv, når først sjæl og sind og interesse var vakt.

I 1863 var der 15 højskoler med ialt knap 300 elever. Men i årene fra 1864 til 1872 blev der oprettet 61 højskoler, og de blev besøgt af over 3.000 elever årligt. I begyndelsen af 1880'erne steg det årlige elevantal til over 4.000. Ved århundredskiftet var der 74 højskoler med 5.362 elever om året. De fleste af dem kom fra bondehjem og landsbyer, kun ca. 10 pct. kom fra København og købstæderne.

Kr. Kold oprettede også en fri skole, »hvor børnene ikke skulle plages med almueskolens åndløshed og udenadlæren«, hvor specielt bibelhistorie og danmarkshistorie skulle fortælles på en levende og spændende måde, og hele undervisningsformen skulle være en kontrast til tidens indterpningsform.

Oprettelse af privatbetalte, frie skoler blev i mange egne en »bevægelse«, og antallet af sådanne skoler nåede op over 100.

Mange steder blev der som en naturlig fortsættelse af de religiøse vækkelser og i tilknytning til friskoler og højskoler dannet frimenigheder og valgmenigheder, bygget kirker og ansat præster, som var i større harmoni med de åndelige rørelser end folkekirkepræsterne.

De nye skole- og kirkeformer mødte normalt modstand hos myndighederne og ofte

også i andre kredse af befolkningen. Der var desuden indbyrdes rivninger mellem de forskellige retninger, og der var religiøs fanatisme. I flere sogne blev der bygget flere slags forsamlingshuse. Der blev i hele landet bygget ca. 1600 forsamlingshuse, 900 missionshuse foruden »landbohjem« og højskolehjem. Disse huse blev rammen om et aktivt foreningsliv, kulturelt og politisk – i al primitivitet.

Når der efter 1864 opstod så mange højskoler, var det dels et resultat af åndelige og nationale strømninger, men nok lige så meget af, at bondestanden efter 1866 følte sig forladt, forhadet og nedgjort. Bønderne følte behov for en dannelse, der kunne hjælpe dem til at gøre sig gældende i samfundet ved andre folkegruppers side.

Den grundtvigske bevægelse gav mange et rigere liv. En grundtvigsk bonde følte sin bondegerning som et kald. Gårdens drift var den økonomiske baggrund, men det egentlige liv var livet i hjemmet med børn og unge medhjælpere, og uden for hjemmet var han med i fællesskabet i friskole, valgmenighed, politik, landboforenings- og andelsforeningsarbejde o.s.v.

Det er vanskeligt at beskrive højskolebonden. Det bliver så let et glansbillede, et fortegnet billede af bondestanden. Men det er ikke muligt at forstå bondens udvikling fra almue til andelsbonde uden at opholde sig temmelig længe ved den danske højskolebevægelse.

Den økonomiske vækkelse og driftsomlægningen

Efter krisens kulmination omkring 1830 fulgte en jævn økonomisk opgang til 1870–80. Priserne steg både på korn, flæsk og smør. Landbrugsproduktionen og især kornproduktionen øgedes. En friere verdenshandel gav øget omsætning og tro på fremskridt og bedre kår til mange. Industrialiseringen i Europa og især i England ændrede samfundsstrukturerne. Lægevidenskab, bedre levevis og hygiejne medførte en betydelig stigning i befolkningstallet, og mange søgte til industri- og mineområder og til købstæderne. Arbejdsløn og -vilkår var stort set elendige; derfor drog Europas overskudsbefolkning i tusindvis til USA, Canada og senere til andre oversøiske koloniområder.

Dampmaskinen blev opfundet og i 1807 sat i et skib; i 1825 blev den sat på hjul og skinner. Disse opfindelser ændrede verden betydeligt. Der blev brug for jern og kul, altså for mine- og industriarbejdere. Det blev muligt at transportere store varemængder over store landstrækninger og over havene.

Udvandrerne ryddede skove og drog ud på prærierne, og de gav sig til at dyrke korn og holde husdyr. – »Man får til foræring en herregård og penge oven i købet«. Nogle drog længere vestpå og fandt guld. »Guldet ligger dig for din fod, du bukker dig kun for at ta' det«.

Også fra Danmark udvandrede folk i flokkevis, særlig fra det tyskbesatte Sønderjylland. Fra 1866 til 1900 udvandrede der fra Danmark ca. 180.000 mennesker. I 1870'erne 38.000, 3.800 om året. I 1880'erne udvandrede der 8.200 om året.

Tyve år tidligere fødtes der ca. 60.000 børn om året, halvdelen drenge, og da det især var unge mænd, der udvandrede, vil det sige, at en fjerdedel af alle unge mænd forlod landet. Det var særlig den fattige del af landbougdommen og unge håndværkere, der tog chancen i det fremmede.

Fra alle Europas lande drog de ud. Nordamerikas befolkning steg fra ca. 13 mill. i 1830 til 50 mill. i 1880. Amerikas jord blev opdyrket, desværre med en uhyggelig rovdrift på gammel frugtbarhed til følge, men kornet, især majs og hvede, strømmede ad de ny jernbaner ud til østkysten. Dampskibe, som havde været ovre

med brugsting, industrivarer og mennesker, tog kornet med tilbage til Europa.

Der kom også store mængder korn fra Rusland og Donaulandene. Kornpriserne faldt katastrofalt, og de fleste lande lagde told og afgifter på eller forbød simpelthen import af korn.

Situationen herhjemme fremgår af prisudviklingen, som her gengives ved kapiteltakst for korn, smør og flæsk:

	kr. pr. tønde		øre pr. pund	
	Hvede	Rug	Smør	Flæsk
1821–25	5,99	4,55	26	14
1831–35	8,52	8,22	30	20
1841–45	11,86	9,42	36	23
1851–55	19,01	14,62	50	34
1861–65	15,36	11,51	59	38
1871–75	20,07	14,32	85	50
1881–85	14,85	11,86	90	55
1891–95	11,37	10,11	94	48
1901–05	11,87	10,28	96	52

Efter en fordobling af priserne fra 1830 til 1870 sker der næsten en halvering i hvedeprisen på 20 år, en sænkning af rugprisen på ca. 50 pct., hvorimod priserne på smør og flæsk stiger lidt. Det er den økonomiske baggrund for dansk landbrugs store driftsomlægning.

Omlægningen var i gang før kornprisfaldet, idet flere foregangsmænd havde forudset en ændring i spisevanerne som følge af industri-landenes større velstand og købeevne. England gik ind for frihandel, ophævede korntolden i 1846 og tolden på alle andre varer i 1860.

I 1863 fremsagde godsejer *Edward Tesdorpf* på landmandsforsamlingen i Odense en advarsel om »den næsten knusende konkurrence, der truer kornproducenterne fra Amerika«. Han regnede med, at de store landbrug kunne klare konkurrencen, men at mange ville blive mere oplaget af husdyrhold.

I 1872 oversteg eksportværdien af animalske produkter værdien af korneksporten. Det betød ikke, at man opgav kornproduktionen som det bærende. Men der kom en voldsom diskussion om, hvorvidt Danmark skulle lægge hindringer i vejen for importen af billigt korn.

Der var jo begrundet tvivl om sikkerheden i eksporten af dyriske produkter. Det kneb med afsætningen, priserne var svingende, og ingen kunne se ind i den fremtid, vi nu kender som historie.

Kornprisfaldet betød en alvorlig krise. Landmændene havde ringe modstandsevne, var endnu kun lidt kendt med pengeøkonomiske vilkår; nogle havde købt dyrt og taget for store lån til investeringer. De manglede driftskapital, energi og evner til en så voldsom omstilling. – Der var jo også hele tiden mulighed for, at forholdene ville bedre sig af sig selv.

Det gjorde de ikke. Korneksporten ophørte,

året 1882 blev et skelsættende år, idet kornimporten oversteg eksporten.

Danmark slog ind på mejeridrift og svineproduktion. Det blev kampår på flere måder. Der kom også krise for husdyrproduktionen, så det kneb med at få økonomi også i den produktion. Nogle stillede krav om, at staten skulle træde til og gennem lovgivning lette landbrugets byrder. Det anså den liberale del af bondestanden for en umulighed. Staten var jo den forhadte højreregering med Estrup i spidsen. Af ham kunne bønderne nok heller ikke vente noget. I stedet fandt de store og små bønder sammen og fandt løsninger igennem andelssamarbejdet.

Andelsbevægelsen

Der er fremsat den teori, at andelsbevægelsen var en tilbagevenden til og en fortsættelse af det gamle landsbyfællesskab, af fællesdriften. Det er næppe rigtigt.

Den gamle fællesdrift var jo ganske særlig af markbruget og fællesgræsning af opdræt og fededyr om sommeren. Malkning og mælkens forarbejdning var kvindernes sag på hver enkelt gård, og det blev den ved med at være. Der var ingen tradition for fællesskab om mælkens behandling eller om slagting og hvad dermed fulgte i bryggers og køkken.

Selve ideen med at stå sammen og gøre sine økonomiske forretninger i fællesskab er importeret fra England, hvor den blev udformet af fattige arbejdere i klædeindustrien. De gik i 1844 sammen for at købe deres forbrugsvarer i større kvanta og efter tilbud. De var i social solidaritet.

Ideen blev næsten uændret kopieret i 1866 af præsten *Chr. Sonne* under navnet Thisted Arbejderforening. Også herhjemme begyndte andelsbevægelsen i arbejderkredse. Da ideen blev omformet ved etablering af produktionsfællesskaber, skete det i en midtjydsk egn, hvor enestegårde havde været mere udbredt end landsbyfællesskab.

Der blev etableret et nyt bondesamarbejde båret af ideologiske principper og af økonomiske forventninger.

Andelssamarbejdet hviler på følgende hovedprincipper:

- 1) Alle interesserede kan blive medlemmer
- 2) Alle har lige stemmeret (én mand én stemme)
- 3) Overskud fordeles til medlemmerne efter deres brug af virksomheden
- 4) Renten af andelskapitalen begrænses til det mindst mulige
- 5) Solidarisk hæftelse for selskabets forpligtelser
- 6) Oplysning og uddannelse

Med til ideologien hørte – også hentet i England – at samarbejdet og solidariteten skulle gøre medlemmerne til bedre mennesker.

Brugsforeningernes mangeårige formand *Severin Jørgensen* sagde det sådan: »Andelsbevægelsen har et langt højere og vigtigere formål end at øge befolkningens økonomiske velvære. Dens vigtigste og betydningsfuldeste mål er at løfte befolkningen til et højere moralsk stade, at gøre andelsforeningernes medlemmer til dygtige, selvstændige og fremfor alt bedre mennesker«.

Stifteren af den første brugsforening, provst *Sonne*, holdt prædikener og foredrag ved mange andelsmøder, og *Severin Jørgensen* var ivrig grundtvigianer og så andelssamarbejdet som en kristelig vækkelse – i hvert fald skulle der være fællesskabsfølelse, offervilje, solidaritet

og sammenhold. Andelssamvirket forpligtede medlemmerne og lederne.

Princippet om, at alle medlemmer skulle have lige stor indflydelse, at man stemte efter »hoveder ikke efter antal hoveder«, har været let at få vedtaget i andelsbevægelsens første år. De liberale venstrebønder, som udformede de første vedtægter, kæmpede til daglig en forbitret kamp imod den privilegerede stemmeret til Landstinget og krævede der lige værdighed uanset hartkorn og formue. De kunne da ikke indføre regler om udemokratisk stemmевægt i egne foreninger.

Der er gennem de hundrede år pillet lidt ved principperne, rejst tvivl om medlemsdemokrati og forrentning, og vel især ændret på solidariteten, idet hæftelsen i de fleste andelsforeninger nu er begrænset. Men stort set er ideologien bevaret.

Andelsvirksomhedernes vigtigste funktion var af økonomisk art. Brugsforeningernes og senere grovvareforeningernes første formål var at skaffe medlemmerne gode varer til lavest mulige priser. For mejerierne og slagterierne var formålet at få mælken og slagtedyrene behandlet på en sådan måde, at medlemmerne – leverandørerne – fik den højest mulige betaling hjem. Andelsvirksomhederne skulle ikke stræ-

be efter selv at få maksimal profit, men efter maksimal afregning til medlemmerne.

For helt at forstå andelsbevægelsens succes skal man huske på den politiske spænding, der i de år var mellem højre og venstre. De fleste af de store gårdes ejere og byernes handlende var højremænd, som havde begrundet deres politiske privilegier med bøndernes uduelighed og uformuenhed. Bønderne kæmpede i 1880'erne og 1890'erne for anerkendelse og ligestilling og for at genvinde deres demokratiske ret og især for at få Estrup fjernet. Højremænd var tilhængere af Estrup og systemet. Derfor ville bønderne selv. I andelssamarbejdet fik bondestanden ny styrke og i andelsvirksomhederne en betydelig konkurrenceevne.

Etableringen af andelsvirksomheder medførte også et positivt samarbejde mellem gårdmænd og husmænd, som gav styrke til begge parter. »De små brug fik også stordriftens fordele«, og dem med det lille jordareal kunne satse på større husdyrhold, og de gjorde det.

Andelssamarbejdet styrkedes ved, at der blev dannet landssammenslutninger og eksportvirksomheder. Der blev ansat konsulenter og forskere. Store videnskabelige landvindinger blev gjort, mange erfaringer er formidlet gennem andelsbevægelsen.

DE LANDØKONOMISKE FORENINGER

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab

Dette blev som Danmarks første landøkonomiske forening dannet i 1769 af mænd, der ville vække bøndernes interesse for frihed og selvstændighed og udbrede kendskab til ny landbrugsteorier og økonomiske fremskridt. Først et lille hundrede år senere begyndte gårdmændene at danne egne foreninger, og der gik yderligere et halvt århundrede, før den første husmandsforening blev dannet.

Landhusholdningsselskabets formål var bredt formuleret: »Ved æren at opmuntre den borgerlige dyd og ved belønning efter evne at befordre til en højere fuldkommenhed i agerdyrkning, fiskerier, kunster og handel, og udbrede kundskab herom udi samtlige hans majestæts riger og lande«.

Det var et »patriotisk« selskab med ca. 200 medlemmer, især embedsmænd, videnskabsmænd, godsejere og større næringsdrivende, blandt dem flere af landboreformernes kendte mænd. Grev *J. H. E. Bernstorff* blev den første præsident. Nationaløkonomen *Chr. Martfeldt* blev sekretær og daglig leder. Udflytterbonden Hans Jensen, Bjerregaard, var en af de få bønder, som blev medlem. Midler til drift og præmier kom fra den »kongelige kasse«.

Selskabet levede op til sine formål ved gennem opsøgende virksomhed at indhente gode ideer og bringe dem videre, ved at finde og præmiere veldrevne landbrug og ved at fremhæve ny dyrkningsmetoder, anbefale afvanding, mergling o.s.v. Selskabet arrangerede konkurrencer i ny redskabs brug, gik aktivt ind for oplæring af unge landmænd og for oprettelse af en landbohøjskole, og det udgav bøger, pjecer og tidsskrifter.

Præmierne bestod af sølvbægre, medaljer, kontanter og »rosende omtale«. De gode resultater blev fremhævet til inspiration og efterfølgelse. Men præmierne kunne også være praktiske ting som svingplove, svenskharver, roe- og kløverfrø o.s.v.

Virkeområdet var hele det udstrakte rigsfællesskab: Danmark, Norge, Island, Færøerne og Hertugdømmerne. Det var uoverkommeligt for én organisation. Der dannedes da også i de følgende årtier en del patriotiske selskaber rundt om i landet. Af disse består endnu Efterslægtsselskabet på Bornholm fra 1805 – nu under navnet Bornholms landøkonomiske Selskab, Fyns stifts patriotiske Selskab fra 1810, Randers amts Husholdningsselskab fra 1810 og Holbæk amts økonomiske Selskab fra 1812.

Fra 1805 til 1923 blev der dannet 12–13 selskaber, som alle blev ledet af filantroper og autoriteter. Kun få almindelige bønder var med i arbejdet. De var endnu ikke opmærksomme på, hvad foreningssammenhold var værd, og de var slet ikke accepterede som ledere og næppe heller kvalificerede dertil.

Flere af de nydannede selskaber blev opgivet i kriseårene 1813–30. Der var hverken medlemmer eller penge til at holde arbejdet i gang. Det kneb også for Landhusholdningsselskabet i de år, men krisen blev overvundet. I 30'erne og 40'erne gik det fremad igen – og så fik man den rette ide: Man ansatte konsulenter.

I 1861 ansattes Th. R. Segelcke som konsulent i mejerivæsen, 1876 P. Jessen i husdyrbrug og i 1882 P. Nielsen, Tystofte, i planteavl. Landhusholdningsselskabet påtog sig også den opgave at ansætte og udsende særlige konsulenter til lande af betydning for landbrugseksporten.

Alle disse første konsulenter blev lønnet af staten, men var altså under Landhusholdningsselskabets ledelse. Selskabet vedblev også længe at være det samlende organ for landbruget og dets repræsentant over for regering og rigsdag, det øvede en inspirerende indflydelse på mange landøkonomiske forhold og var i over 100 år fødselshjælper, hvor ideer blev til praktisk virkelighed.

Fig. 11. Landhusholdnings-selskabets største selvbæger fra 1771.

Landboforeningerne

Omkring 1850 var der nok et patriotisk selskab eller husholdningsselskab i hvert amt, men gårdmændene begyndte da også at danne landboforeninger. I 1860'erne blev 14 af de nuværende landboforeninger dannet, i 70'erne 9, i 80'erne 14 og i 90'erne 18. Ved århundredskiftet var 92 af de nuværende foreninger oprettet, og i årene efter 1900 blev en hel del flere oprettet, og nogle blev nedlagt eller sammenlagt. Netto øgedes antallet med 36 foreninger, deraf 30 i Jylland. Flest foreninger var der i 1963, nemlig 139 med ca. 140.000 medlemmer. I 1980 var der 128 foreninger med godt 100.000 medlemmer.

Af foreningernes jubilæumsskrifter kan man se den politiske kamp i årene 1870–1900. Tit-

lerne på foreningsformændene ændres fra lensgreve, amtmand, baron, etatsråd, hofjærgermester, kammerherre, biskop, pastor til gårdejer og forpagter, af udenforstående nogle enkelte landbrugsskoleforstandere, men ingen husmænd. Gårdmændene tog ledelsen.

Der har været kampvalg i mange foreninger, og der er dannet nye i protest imod stands-personer, eller disse er blevet stemt ud, hvorefter de har dannet ny foreninger. Det skete f.eks. i Ribe landboforening i 1887, hvor fire gårdmænd ved skriftlig afstemning blev valgt i stedet for fire siddende bestyrelsesmedlemmer. Det fik til følge, at der blev dannet en højre-landboforening med 220 medlemmer, heraf 131 fra Ribe by. En købmand blev formand og

en amtsfuldmægtig kasserer. I 10 år afholdtes to dyrskyer i Ribe, ét for højrekøer og ét for venstrekøer.

De fleste sådanne foreninger gik ned igen, da de politiske spændinger blev mindre, og da medlemmerne helt overvejende blev aktive landmænd. Der har vist ikke været draget religiøse eller sekteriske skillelinier i danske landboforeninger, sådan som der er i flere europæiske lande.

Den gradvise forandring i medlemskreds og ledelse ændrede ikke meget i foreningernes aktiviteter. Der blev arrangeret konkurrencer i pløjning og nye redskabers brug. De gode eksempler blev stadig belønnet og fremhævet.

Dyrskuer fik en meget central plads i sidste halvdel af 1800-tallet. Nogle foreninger synes

nærmest at være oprettet som dyrskuearrangører. Hesteavl havde jo alles interesse, og foregangsmændene skulle have skabt interesse for den gode malkeko, og her var fremstilling og bedømmelser et godt middel. Afkomsundersøgelser, stambogsføring og konkurrencer mellem hele besætninger virkede i samme retning. Der blev afholdt planteavlsudstillinger og gennemført markforsøg, indkøbt og videre-solgt kontrolleret frø og såsæd og indbudt til oplysende foredrag især om gødningsanvendelse, husdyrhold og mejerivæsen med efterfølgende diskussioner og udveksling af erfaringer. Og der blev udgivet bøger og tidsskrifter. Formålet var hele tiden at få den jævne bonde gjort interesseret og aktiv. Omkring 1890 begyndte foreningerne at ansætte konsulenter.

Husmandsforeningerne

Landboforeningerne var principielt for alle brugsstørrelser, men husmandsstanden var blevet glemt eller sat til side i reformarbejdet og forsinket i udviklingen. Kun få fra de små brug kom på højskole og færre kom i landboforeningernes ledelse. Mange landboforeninger nedsatte husmandsudvalg til fremme af husmandsbruget. De arrangerede studierejser for husmænd og tog sig særligt af småbrugernes specialproduktioner som fjerkræhold, biavl, grøntsagsdyrkning, havebrug, husflid og lignende.

Da husdyrloven af 1852 sikrede landboforeningerne statstilskud til præmiering af husdyr, og dyrskuer blev almindelige, kneb det for husmændenes køer at klare sig i konkurrencen, hvorfor nogle landboforeninger afholdt særlige husmandsdyrskuer. Fra 1872 ydede staten tilskud til præmiering af veldrevne husmandsbrug udpeget af de særlige husmandsudvalg. Der var stadig noget »patriotisk« i landboforeningernes husmandsvenlighed. Godsejerne var måske mere varmhjertede end gårdmændene. De havde brug for dygtige landarbejdere, og de kunne nok også i den åbne valghandling forvente, at der faldt nogle ekstra stemmer på højrekandidater.

Husmændenes bedste fortalere var flere steder landsbylærere, som ofte viste eksemplarske produktionsresultater på deres egne små jordlodder. I 1884 begyndte skolelærer Frederik Oehlerich at udgive Husmandsbladet, og heri agiterede han for oprettelse af sognehusmandsforeninger og særlige husmandsskoler.

Flere højskolemænd gik også ind for op-hjælpning af husmandsstanden. Anders Jørgensen, Høng, er husket for sin gode indsats for husmandsrejser, hvor husmænd fik lejlighed til at se andre egne og veldrevne brug, hvor de kom til at kende hinanden og fik følelse af standsfællesskab, samtidig med at de fik gode impulser og gode ideer med hjem. I 90'erne opstod der nyt røre i husmandskredse, bl.a. et krav om, at husmandsbrugene skulle være så store, at en familie kunne leve af eget arbejde dér i stedet for af daglejerarbejde. Den ny driftsform med større husdyrhold gav nye muligheder for selvstændighed. Husmændene ønskede også større indflydelse i landboforeningernes ledelse. Erfaringerne viste, at det var svært at få, derfor oprettedes husmandsforeningerne.

Der kan være tvivl om begyndelsen. Der havde tidligere været arbejder- og husmands-

Fig. 12. Diplom fra præmiepløining paa Kokkedal 1823. Diplomet er underskrevet af Landhusholdnings-selskabets daværende præsidenter Ørsted, Drewsen og Collin.

foreninger, nok mere inspireret af provst Sonnes »arbejderforening«, altså forbrugerforeninger og forskellige selvhjælpsforeninger med mere sociale formål som sygekasser og hjælpe-kasser.

Den første egentlige husmandsforening blev i 1896 dannet i Klim, Torup og Vust sogne i Thisted amt med Jens Clausen som formand og stærkt tilskyndet af forfatteren Johan Skjoldborg. Derefter kom der et hurtigt gennembrud. På få år oprettedes der husmandsforeninger overalt i landet.

De blev organiseret anderledes end landboforeningerne med en selvstændig forening i næsten hvert eneste sogn. I løbet af 20 år kom der ca. 1000 foreninger, og i 30'erne var der omkring 1250 sogneforeninger.

Husmandsforeningerne var i opposition til landboforeningerne. Helt selvfølgelig stilledes krav om egen administration af husmandsbevillingerne. Det blev der kamp om, specielt i Salling, og den kamp gav samling i husmændenes rækker under mottoet: »Vi vil være selvstændige«. Det blev husmændene. Lige fra starten tog de selv ledelsen og valgte husmænd

til formænd. I Jylland var der dog nok overvejende stemning for at bevare et tæt samarbejde med landboforeningerne.

På Sjælland oprettedes Herfølge husmandsforening i 1900 med Karl Hansen, Ankerstræde, som formand. Han slog meget stærkt på det socialpolitiske, på ligestilling og anerkendelse. Fyns første husmandsforening blev i 1901 oprettet i Vissenbjerg.

Den faglige virksomhed var ikke meget forskellig i de to organisationer. Der blev anlagt markforsøg, afholdt stald- og markkonkurrencer, dyrskuer, markvandring og indbudt til møder og foredrag med diskussioner, skrevet artikler og udgivet blade. Men husmandsforeningerne gik nok mere direkte ind i en vækkelse af de modvillige og uinteresserede og tog mere almen oplysning og socialt arbejde med især på øerne. Det lille landbrug stod omkring 1900 gennemgående tilbage for gårdbruget. Husmandsforeningerne skulle være en slags skole, hvor husmanden ved at deltage i drøftelser af tidens spørgsmål skulle øve sig i at tage ordet, så han på større møder kunne tage del i ordskiftet.

Sammenslutninger og samarbejde

Både landboforeningerne og husmandsforeningerne havde to formål: faglig dygtiggørelse og standsfællesskab. Men det kneb både med medlemmer og penge. Foreningerne var små og virkemidlerne få. Den økonomiske krise i slutningen af 1800-tallet øgede landboforeningernes vanskeligheder, men der var gæring i samfundslivet og brug for omlægning af driftsformerne, og trods alt var der optimisme og tro på fremtiden, så der skulle ske noget.

Vejen var en forening af kræfterne. Det var under det motto repræsentanter for 23 jyske landboforeninger samledes i november 1872 og dannede *Foreningen af jyske Landboforeninger* med det formål »ved fælles møder og ved forenede kræfter at virke til landbrugets fremme i forskellige retninger«.

Det bredt formulerede formål til trods – eller måske på grund af det – var kun 17 foreninger med knap 6.000 medlemmer med fra begyndelsen. 10 år senere var 39 foreninger med, i 1902 var der 65, og i hundredåret 1972 var alle foreninger og deres 86.000 medlemmer med.

I maj 1880 dannedes *De samvirkende sjællandske Landboforeninger*, hvor 13 af 17 foreninger gik med, og i hundredåret var der 20 foreninger med 15.800 medlemmer.

I marts 1881 gik de fynske landboforeninger sammen, dog på den særlige måde, at de lokale, ret små foreninger sluttede sig til Fyns stifts patriotiske Selskab og lod det selskab være fælles organ og talerør for dem alle, der hvor samvirke var en fordel. 1902 opsigde Patriotisk Selskab samarbejdet, og en ny samvirksomhed blev dannet. Der var da 11 foreninger. I hundredåret var der 13 foreninger med 8.000 medlemmer. I 1896 fandt de fire landboforeninger på Lolland-Falster sammen i en samvirksomhed.

I 1893 gik provinsforeningerne sammen og dannede *De samvirkende danske Landboforeninger*. Lolland-Falster og Bornholm tilsluttede sig senere. Landboforeningerne havde altså været et halvt århundrede om finde sammen.

Det gik hurtigere for husmandsforeningerne. Karl Hansen, Ankerstræde, indbød 1901 repræsentanter for alle husmandsforeninger til landsstævne i Køge i den hensigt at få samlet alle sogneforeninger i en landssammenslutning. Men da kun få jyske foreninger sendte repræsentanter, mislykkedes forsøget. Husmandsforeningerne måtte også begynde med provingssammenslutninger.

I januar 1902 dannedes *De fynske husmænds Landboforening* – fra 1907 kaldet *De samvirkende husmandsforeninger i Fyns Stift*. Samme år i november dannede de forholdsvis få jyske foreninger *De samvirkende jyske Husmandsforeninger*. De sjællandske fandt sammen i november 1902 under Karl Hansens formandskab, og de markerede sig straks stærkt ved at udsende en resolution, der blev lagt mærkt til. *Køgeresolutionen* blev i mange år husmandsforeningernes programklæring ved at udtale: »Da husmandsbruget som selvstændig driftsform beviselig er den fordelagtigste form for landbrug, såvel for samfundet som for den enkelte, og derfor kan vente at blive den almindeligste driftform for dansk landbrug, kræver husmandsklassen lige retsstilling og anerkendelse gennem lovgivningen«.

1906 gik de provinsielle foreninger sammen og dannede *De samvirkende danske Husmandsforeninger*. Der var da 300 foreninger med 18.000 medlemmer. I 1940 nåede de over 1.300 foreninger med 100.000 medlemmer, 1980 var der 640 foreninger med 39.000 medlemmer.

Landbrugsraadet

De landøkonomiske foreninger var nu to parallelle landsorganisationer bestående af 10–11 provinsielle sammenslutninger. Udenfor stod Landhusholdningsselskabet, som havde gjort et banebrydende arbejde og gang på gang op-

trådt som samlende organ for landbruget. Således havde selskabet, før andre fandt sammen, taget initiativet til afholdelse af landmandsfor-samlinger, fleredages stævner, hvor mange forskellige faglige og almene emner blev taget op

og diskuteret. Indledderne var professorer, forsøgsfolk, foregangsmænd, højskolefolk med flere. Fra 1845 til 1880 afholdtes sådanne debatmøder med 2-3 års mellemrum, hvorefter de blev sjældnere. Det sidste blev afholdt i 1900.

Der var i årene omkring 1900 en stærk vækst i landbrugets organisering, men i harmoni med tidens liberale selvstændighedskrav og nærdemokratiske rørelser, kneb det med samarbejdet over bælteerne og mellem brugsstørrelserne. Der var politiske spændinger i samarbejdet.

Landbrugsministeriet blev oprettet i 1896, og mange, både politikere og ledende organisationsfolk følte, at der var brug for en fælles repræsentation for landbruget, som samspilsorgan. Landhusholdningsselskabet tog ret tidligt initiativ til oprettelse af en sådan, men uden resultat. 1907 tog Jydske Landboforeninger sagen op igen. Det samme gjorde De samv. d. Husmandsforeninger 1910, ligeledes uden resultat. Under krigen 1914-18 afholdtes »tvangs-frie fællesmøder«, der blev til Det stående Landbrugsudvalg i 1917 - uden andelsforeningerne. De tog sagen op igen i okt. 1918, og 26. febr. 1919 vedtoges det at oprette *Landbrugsrådet*, og det startede sin virksomhed 20. juni samme år. Forstander Th. Madsen-Mygdal, Dalum, blev første præsident. Han afløstes året efter af jydske landmænds førstemand P. P. Pinstrup.

Trods kraftig opfordring holdt husmandsforeningerne sig udenfor. De kom først med i 1932, og da trådte Landhusholdningsselskabet ud. Der opstod dog i tredivernes kriseår ret ofte uenighed om de forskellige landbrugsordninger. Kornordninger og svinproduktionsreguleringer var der helt naturligt forskellige meninger om i landbo- og husmandsforeningerne,

og der var politisk uenighed om ejendomsskatter, om udstykning og om det politiske samarbejde i det hele taget.

Efter krigsudbruddet i 1939 trådte Husmandsforeningerne ud af Landbrugsrådet, men uformelt og i praksis fortsatte de det gode samarbejde med Landbrugsrådet, nu bestående af Landboforeningerne og Andelselskaberne.

Efter fredsslutningen 1945 udviklede der sig et stadig tættere samarbejde på lokalt plan om konsulentansættelser, mødevirksomhed, oplysningsarbejde o.s.v. Efter Danmarks tilslutning til Fællesmarkedet i 1972 bortfaldt den naturlige uenighed om kornpriserne, da de blev et fælles anliggende. Der blev også stort set enighed om landbrugslovens bestemmelser, om ejendomsstørrelser og om ejendomsskatteforhold.

I 1976 erkendte man, at der var mere, der samlede, end der skilte de to organisationer. Husmandsforeningerne indtrådte igen i Landbrugsrådet, som derefter blev omorganiseret og blev et virkeligt fællesorgan for landbo- og husmandsforeningerne samt andelsforeningerne.

Det er Landbrugsrådets formål at fremme samarbejdet imellem det danske landbrugs faglige, økonomiske og afsætningsmæssige organisationer og at varetage fælles opgaver for de i rådet deltagende organisationer på en sådan måde, at de enkelte organisationer står frit i varetagelse af opgaver under deres specielle virksomhedsområde.

Landbrugsrådet virker som samlende repræsentation for det danske landbrugs organisationer i fælles anliggender overfor regering og folketing, centraladministration og andre danske erhverv samt i forhold til udlandet.

Tolvmandsforeningerne

Som organisationer, der særlig varetog de store gårdes interesser dannedes der rundt om i landet - i begyndelsen især på Sjælland og Lolland-Falster - særlige foreninger, hvor tolv medlemmer samledes til månedlige møder rundt om hos hinanden for at udveksle erfaringer

og drøfte problemer af fælles interesse. I 1927 dannede de en central forening og oprettede et sekretariat til at lede det daglige arbejde og til udgivelse af Tolvmandsbladet og publikationer, arrangere kurser og debatmøder.

Navnet er nu *Centralforeningen af Tolv-*

mandsforeninger og større Landbrugere i Danmark. Den består af ca. 90 lokalforeninger med ca. 1300 medlemmer. Centralforeningen er ved sin formand repræsenteret i De samv. d.

Landboforeningers bestyrelse og har repræsentanter i landboorganisationernes faglige landsudvalg.

Det faglige arbejde

Hovedformålet med oprettelsen af de landøkonomiske foreninger var at skabe interesse for de landbrugstekniske fremskridt og at sprede viden om praktiske erfaringer og videnskabelige landvindinger. Det var en mangesidig opgave, hvorfor arbejdet ret tidligt blev fordelt på særlige udvalg under foreningernes bestyrelser. Man nedsatte udvalg for planteavl og husdyrbrug, for økonomi, husholdning, havebrug, læplantning, maskiner og bygninger, for ungdomsarbejde og endnu flere.

Da foreningerne selv fik muligheder for at ansætte konsulenter, var det naturligt, at de specielle udvalg blev ledere af arbejdet. Husdyrbrugsudvalget forestod på den måde stambogsføring, dyrskuearbejde og kvægbrugskonkurrencer, kåringer o.s.v. Planteavlsudvalget forestod arbejdet med markforsøg, markvandring, konkurrencer o.s.v.

Efter dannelsen af de provinsielle sammenlutninger blev der også nedsat udvalg til ledelse

af det overordnede konsulentarbejde, hvor man prøvede at koordinere arbejdet, samle informationer og skrive beretninger. Meget af dette arbejde blev sat i gang af, eller velvilligt støttet af staten på grundlag af særlige love. Som tidligere omtalt var det især husdyrbruget, foregangsmændene interesserede sig for og fik støtte til i slutningen af 1800-tallet. Loven af 1887 om Foranstaltninger til husdyravlens og husdyrbrugets fremme fik stor betydning for det arbejde. Statskassen ydede et beløb til dyrskuepræmier, kvægavlsforeninger, fodringsforsøg, stambogsføring, beretninger og til ansættelse af husdyrbrugskonsulenter. Loven gav anledning til en forstærket aktivitet i landboforeningsarbejdet, men også til en opdeling, idet den gav mulighed for oprettelse af særlige kvægavlsforeninger og kontrolforeninger. Stambogsføring og dyrskuer forblev under landboforeningernes ledelse, men selve avlsarbejdet blev skilt ud.

Kvægavlsforeninger

Den første kvægavlsforening blev oprettet 1884 i Roholte sogn, Præstø amt, hvor 36 landmænd med 90 køer gik sammen om at købe en Anglertyr. Eksemplet smittede og på 3 år oprettedes ca. 100 tyreholdsforeninger, og da husdyrloven af 1887 gav støtte til foreninger med præmierede tyre, kom der yderligere interesse for dette kvægavlsarbejde. 1909, 25 år efter den første forening blev oprettet, var der 1255 foreninger, svarende til en i hvert eneste af landets sogne. Antallet toppede i 1940 med 1350 foreninger, og efterhånden holdt man flere tyre i hver forening. Omkring 1940 var eksperimenterne med kunstig sædoverføring så

fremskredne, at kvægavlsforeningerne tog metoden i brug. Den gav mulighed for en bedre frugtbarhedskontrol og især for en bedre udnyttelse af elitetyre. Nye foreninger blev dannet, og de fleste »naturlige« foreninger blev nedlagt.

1940 var der 78 foreninger for kunstig sædoverføring med 289 tyre. Der var 27.000 medlemmer med 140.000 køer. I hele landet var der da 1,6 mill. køer plus kvier.

Foreningstallet nåede 1955 op på 103 med knap 1.200 tyre, og da var 172.300 kvægholdere tilmeldt som medlemmer, meget nær dem alle, og 1,5 mill. køer og kvier blev insemineret.

I de følgende 25 år blev mange kvægavlsforeninger sluttet sammen, og tyrene blev samlet på tyrestationer, store servicestationer med stabe af ensiminører, faste dyrlæger, laboratorier og fryselagre. Der var i 1980 27 foreninger med 1415 tyre, altså med 52 tyre i gennemsnit.

Flere foreninger havde over 100 tyre, og tre foreninger inseminerede hver flere end 100.000 køer. 53.300 besætningsejere stod som medlemmer, og det var flere end dem alle, for ifølge statistikken var der samme år kun 46.600 ejendomme med malkekøer.

Kontrollforeninger

Den første kontrollforening blev, efter forskellige mejeribestyreres eksperimentelle begyndelse, dannet i 1895 under navn af *Kontrollforeningen for Vejen og Omegn*, Ribe amt. Foreningens assistent Emil Konradi skulle ikke alene veje mælk, bestemme fedtprocent og udregne årsydelsen, han skulle også beregne foderforbruget og være vejleder i avlen. Dette kontrolarbejde blev meget hurtigt udbredt over hele landet. I løbet af 10 år blev der dannet 415 kontrollforeninger, hvorved ca. 15 pct. af alle køer kom under ydelseskontrol. Antallet toppede i 1940 med ca. 1800 foreninger og ca. halvdelen af alle køer under kontrol. Derefter reduceredes antallet af foreninger stærkt, men flere køer kom under kontrol.

I 1980 var der 1.032.000 køer i landet, heraf var 729.000 under ydelseskontrol, lig med 70,7 pct. den højeste andel nogensinde, hvilket fortæller, at med den tiltagende koncentration af malkekøerne i færre og større besætninger, er ydelseskontrol og rationel fodring blevet en nødvendighed. De kontrollerede køer stod i 21.000 besætninger, d.v.s. 35 køer i gennemsnit. Landsgennemsnittet var 22 køer. For 20 år siden var der 10 køer i hver af de 67.000 kontrollerede besætninger. I kontrollforeningernes første femårsberetning var gennemsnitsydelsen af ca. 6 pct. af landets køer 2.983 kg mælk med 3,39 pct. fedt, og 100 kg smørfedt. I 1979–80 var gennemsnitsydelsen af de 71 pct. af køerne 5.243 kg mælk, 4,29 pct. fedt og 225 kg smørfedt.

I de senere år har tendensen været sådan, at flere landmænd med store besætninger af praktiske grunde holder privat tyr og går tilbage til naturlig bedækning.

I 1967 gik kvægavlsforeningerne sammen med landbo- og husmandsforeningerne, kreaturslagterierne og Forsøgslaboratoriet om oprettelsen af den særlige kontrolstation for slagtedyrs trivsel, *Egtved* ved Vejle. Den er siden udvidet flere gange, så den nu også er kontrolstation for vordende avlstyrers trivsel. Flere tyrestationer har i de senere år etableret lignende opdrætningsstationer.

Kvægavlsforeninger og kontrollforeninger indgik i et meget tæt samarbejde og dannede provinsielle fællesledelser, der oprettedes sekretariater med kontorphonale og ansattes konsulenter til ledelse af avlsarbejdet, til indsamling af data og udgivelse af beretninger.

En tredje meget vigtig faktor indgik i husdyrholdets udvikling, nemlig *Statens Husdyrbrugsforsøgsvirksomhed*, *Forsøgslaboratoriet*. Det blev oprettet i 1875–76 som en statsbevilling til specielle forsøg med fodermidlernes kemiske sammensætning og næringsværdi og deres indflydelse på mælkekvælets kvalitet. Arbejdet blev ledet af Landbohøjskolens lærere og forskere, men kom ved de »bevægelige forsøgsstationer« til at foregå i større, men almindelige, praktiske, økonomiske kvæghold i nært samarbejde med kvægavlskontrollforeninger og landbo- og husmandsforeningerne og disses konsulenter.

Omtrent parallelt med kvægbrugsarbejdet er forsøgs- og avlsarbejdet med heste, svin og fjerkræ blevet opbygget. Der blev dannet hesteavlsforeninger med ansvar for afholdelse af dyrskuer, kåringer og konkurrencer. De har ladet samvirksomhederne om stambogsføringen, men selv organiseret avlsarbejdet i hingsteholdsforeninger, stutierier o.s.v.

Svineavlsarbejdet blev hurtigt samlet i særlige avlscentre og fodringsforsøgsstationer. Allerede i 1900 var der oprettet ca. 100 centre, som da sorterede under landboforeningerne, modtog statstilskud og samarbejdede med For-

søgslaboratoriet. 1913 overtog De samvirkende Andelssvineslagterier ledelsen af dette arbejde. sen af dette arbejde.

Alt dette forsøgsarbejde og udnyttelsen af de indhøstede erfaringer var altså ledet og formidlet af mange organisationer, foreninger og virksomheder, men fungerede overraskende godt. Det skyldes i høj grad, at der ustandselig skete ændringer i basislove og bevillinger, i

samarbejdsformer og i forbrugernes ønsker. De enkelte landmænd var med i arbejdet på meget aktiv måde, de følte sig ansvarlige, og de følte et stadigt stigende behov for ny viden, nye informationer, nye fremskridt. Det var økonomisk nødvendigt, men for mange praktiske landmænd gik der »sport« i avlsarbejdet. Og det gav gode resultater.

Konsulentarbejdet

En stor del af æren for det danske landbrugs udvikling skal landbrugskonsulenterne have. Konsulentvirksomheden begyndte med at Landhusholdningsselskabet ansatte konsulenter på statens regning. Th. R. Segelcke blev ansat i 1861, og gennem en snes år blev der ansat 12 statskonsulenter. I 1887 gav den ny husdyrlov landboforeninger og kvægavlsforeninger mulighed for selv at ansætte konsulenter efter princippet hjælp til selvhjælp. Loven gjorde det muligt for staten at yde tilskud til foreningsansatte konsulenter, og når foreningerne selv betalte en væsentlig del af omkostningerne, kunne de inden for vide grænser selv ansætte konsulenter og bestemme deres arbejdsområde og -form. Landhusholdningsselskabet var imod den decentrale form og gik ind for at bevare den centralt styrede og statsbetalte konsulenttjeneste. Men landboforeningernes ledende mænd, som nu næsten alle var husdyrinteresserede gårdmænd, ønskede ikke, at deres konsulenter skulle være højreregeringens embedsmænd. De foretrak muligheden for selv at vælge deres rådgivere og planlægge deres arbejde. På den måde fik Danmark en helt speciel konsulentordning.

De fleste konsulenter var mænd, der havde begyndt deres uddannelse i praktisk landbrug suppleret med ophold på højskole og landbrugsskole og sluttet med en kandidateksamen på Landbohøjskolen. Når de derefter blev ansat som forsøgsfolk, konsulenter, landbrugslærere og som medhjælpere i det mangesidige foreningsarbejde, talte de den praktiske landmands sprog og forstod hans forhold og problemer. Der udviklede sig derfor næsten altid

et godt tillidsforhold, som gjorde afstanden mellem den videnskabelige forskning og det praktiske landbrug meget kort.

Konsulentvirksomheden har gennem årene været den væsentligste faktor i de landøkonomiske foreningers arbejde. 1900 var der ansat 65 konsulenter, og antallet har været jævnt stigende og er i 1980 lige ved 1000.

Der var i begyndelsen diskussion om, hvorvidt konsulenterne skulle være alsidige eller specialister. Men det var jo overladt til de enkelte foreninger og konsulenterne selv at finde ud af det. I de mindre foreninger blev konsulenterne meget alsidige i deres rådgivning. De større kunne ansætte specialkonsulenter. Omkring 1900 var der flest husdyrbrugskonsulenter, og det vil sige avlskonsulenter, for loven af 1887 gav kun støtte til husdyrbrugskonsulenter. Først i 1895 blev det muligt at få tilskud til planteavlskonsulenter, hvorefter de kom i overtal. Fra 1915 blev det muligt at få tilskud til regnskabskonsulenter, hvorefter der blev ansat en del sådanne. De var dog ofte mere løst ansatte, flere arbejdede nærmest privat, men efter aftale med en landboforenings regnskabsudvalg.

Regnskabskonsulenterne blev efterhånden økonomikonsulenter, og de er nu langt den største gruppe. 1915 blev det muligt at ansætte havebrugs- og grundforbedringskonsulenter, og i 1928 kom husholdningsarbejde og ungdomsarbejde med. Efter krigen er konsulentordningen udvidet til også at omfatte maskiner og bygninger, og på det sidste, i 1975, erhvervs- og samfundsrådgivning. Fordelingen efter fagområde fremgår af følgende tabel:

	1969	1979
Planteavl	249	229
Kvæg		118
Svin	166	58
Kvæg og svin		29
Fjerkræ	16	16
Heste	3	4
Får	1	1
Bygninger og maskiner	37	53
Driftsøkonomi	275	363
Social rådgivning	0	3
Husholdning	72	60
Ungdomsarbejde	19	23
I alt...	838	957

Udover de egentlige konsulenter var der i 1969 ansat 672 assistenter og i 1979 721.

Der blev i 1972 af landbrugsministeriet lagt loft over konsulenttilskuddene og dermed over antal tilskudsberettigede konsulenter og assistenter. Men der ansættes stadig en del konsulenter, altså uden statstilskud, især i den økonomiske vejledning, hvor der også er ansat et meget stort kontorpersonele. Alt i alt er der ansat ca. 1300 kontormedarbejdere i konsulenttjenesten, således at den nu beskæftiger ca. 3.000 mennesker.

Statens tilskud er i 1980 ca. 150 mill. kr., men det udgør en stadig mindre procentdel af foreningernes konsulentomkostninger, kun godt en fjerdedel. Resten dækkes af medlemskontingenter og en direkte betaling for hjælp og vejledning.

Gennem 1970'erne er der sket en omorganisering af konsulenttjenesten, idet alle de konsulentansættende organisationer er gået i sam-

arbejde, hvorved de har efterkommet landbrugsministeriets henstilling om at ansætte fælleskonsulenter. Det er lykkedes 100 pct. med hensyn til ungdomsarbejde og 70-80 pct. på husdyrbrugets område, men næsten ikke for planteavl og slet ikke for økonomien.

På det overordnede plan er sammenslutningen af konsulentarbejdet total, bortset fra økonomi og husholdning, hvor landboforeninger og husmandsforeninger stadig arbejder hver for sig, men dog i samme hus.

Der blev i 1971 valgt landsudvalg for de forskellige fagområder, og der blev ansat landskonsulenter, som alle blev samlet på landscentret i Viby ved Århus. I stedet for 11 provinsielle samvirksomheders konsulenttjeneste er der nu én, og i stedet for, at hvert fagområde udarbejdede 5-10 beretninger, udgives der nu kun én landsberetning fra hvert landsudvalg.

Det er samtidig slået fast, at landskonsulenterne kun står til rådighed for de lokale konsulenter og vejleder igennem dem.

Denne ordning er nødvendiggjort af landbrugets tiltagende specialisering, der har øget kravene til konsulenternes specialviden. Landskonsulenterne er specialister inden for begrænsede fagområder, og samme tendens gør sig gældende for de lokale konsulenter. Derfor samles arbejdet mere og mere amtsvis og i særlige konsulentcentre, hvor de forskellige fagkonsulenter supplerer og støtter hinanden og giver medlemmerne en mere dækkende tværfaglig vejledning. Man bestræber sig på, at der skal være mindst 1000 aktive medlemmer omkring hvert center.

Det erhvervspolitiske arbejde

Landboforeningerne havde i begyndelsen kun det formål at udbrede faglig viden og interesse. De blev politisk aktive på den måde, at foreningsformændene også var aktive i den politiske kamp, hvorved landboforeningerne fik en meget nær tilknytning til partiet Venstre. Mange lokalformænd, men især formændene for de provinsielle samvirksomheder og Landbrugsrådets præsidenter var ofte medlemmer af folketing eller landsting, flere fik ministerposter.

Husmandsforeningerne tog ved siden af det faglige arbejde flere sociale og kulturelle opgaver op og markerede sig ved venstrepartiets sprængning i 1905 stærkt i det Radikale Venstre, hvor mange af husmandsforeningernes førende mænd gik til tops.

De landøkonomiske foreninger var principielt ikke politiske, men når vi i Danmark fik to omtrent lige store landboorganisationer, skyldes dette især en deling efter politisk ideologiske synspunkter, som ganske vist i høj grad

hang sammen med de erhvervsmæssige modsætningsforhold mellem store og små brug og mellem planteavlere og husdyrholdere.

De forskelle i erhvervspolitiske holdninger har gang på gang ført til næsten fjendskab mellem de to organisationer og altid gjort det vanskeligt at samle landbruget – jævnfør striden i og omkring Landbrugsrådet – og forhindret organisationerne i at optræde som »fagforening«, som politisk pressionsgruppe.

Det har nok igen været hovedårsagen til, at der flere gange efter 1900 er dannet ret store alternative landbrugsorganisationer, som har ønsket at påtage sig en fællesrepræsentation og en hårdere politisk kurs, og at der er opstået flere specielle producentorganisationer.

Hver af de to landboorganisationer har dog i 30'erne og især efter 1945 øget en betydelig indflydelse på lovgivningsarbejdet i kommissioner og udvalg; og gennem et informationsarbejde af høj kvalitet har de påvirket beslutninger og skabt en større offentlig forståelse for landbrugets forhold og problemer.

Både landboforeninger, husmandsforeninger og Landbrugsrådet er nu meget aktive på de erhvervspolitiske områder, og alt imedens befolkningen og vel især landbrugsbefolkningen er blevet splittet op i mange politiske partier, er der blevet en meget god samling i det faglige foreningsarbejde, men også i det erhvervspolitiske arbejde. Danmark er i 1981 ved at have et »enigt landbrug«.

Agrarforening, L.S., L.F.O. og L.R.-80

I protest mod, at landboforeningerne var liberale og kun fagligt interesserede, gik ind for frihandel og var imod fagforeningsprincipper, dannedes i 1893 *Danmarks Agrarforening*. Den fik en betydelig tilslutning fra alle brugstørrelser og opbakning for sine krav om bedre kreditforhold, ejendomsskatternes nedsættelse og for kravet om nedsættelse af en landbo-kommission, der skulle komme med forslag til en forbedring af produktions- og afsætningsforhold. Der blev dog ret hurtigt stor uenighed indenfor foreningen om de forskellige punkter, og efter regeringsskiftet 1901 og efter de nye skatteloves vedtagelse i 1903 gik medlemstallet stærkt tilbage, og foreningen sygnede hen.

Da den økonomiske verdenskrise i slutningen af 1920'erne nåede Danmark, opstod en ny organisation med krav om en samlet hårdere kurs overfor det øvrige samfund, *Landbrugets Sammenslutning*. Den blev dannet i 1930 i Randers, men bredte sig hurtigt over hele landet og fik en tilslutning svarende til over halvdelen af samtlige landmænd. Organisationen gik aggressivt til værks i sin kamp for »landbrugets økonomiske ligestilling med andre erhverv«. L.S. kritiserede landbo- og husmandsforeningerne for at føre en for svag erhvervspolitik, hvorfor disse organisationer hellere måtte nøjes med at tage sig af oplysningsvirk-

somhed og fagligt arbejde og overlade landbrugets erhvervspolitiske arbejde til L.S., som derfor oprettede *Erhvervsudvalget*, der skulle sikre landbruget dækning for produktionsomkostninger, regulere produktionen og afsætningen og gennem kroneregulering, hjemmemarkedspriser og skattenedsættelser genskabe rimelige økonomiske forhold.

Ved systematisk arbejde fik L.S. repræsentanter ind i næsten alle andelsforeningers bestyrelser og flertal i mange, hvorefter disse tilsluttede sig Erhvervsudvalget. Formålet var at gøre Landbrugsrådet overflødigt ved på denne måde at samle alle landmænd i én fagforening og gå uden om de politiske skillelinier.

Tilslutningen til L.S. blev mindre gennem 30'erne, hvor organisationens medlemmer selv dannede et politisk parti, *Bondepartiet*, som under den tyske besættelse gik ind for aktivt samarbejde med Tyskland. Dermed var L.S. umuliggjort.

Efter krigen viste det sig dog, at tanken om at samle landbruget i en ny stærk erhvervspolitisk fagforening stadig levede. Flere steder gjorde man forsøg på at kalde til samling under nye navne, og i 1966 dannedes *Landbrugets Fællesorganisation af 1966*, hvis formål var at samle alle aktive landmænd til værn om deres økonomiske interesser under mottoet: »Pligt,

Ret og Retfærdighed«. Medlemstallet angives at være godt en halv snes tusind.

I 1979 opstod bevægelsen *L.R.-80*, hvis formål var at vække opmærksomhed omkring landbrugskrisen og om landbrugets betydning, og gennem pres på de bestående organisationer at få dem til at anlægge en hårdere erhvervspolitisk kurs overfor regering og folketing og overfor andre stærke fagorganisationer.

Ved siden af disse landboorganisationer er der gennem årene dannet et betydeligt antal faglig-økonomiske foreninger til varetagelse af specielle producentinteresser f.eks. foreninger for dyrkere af frø, kartofler, sukkerroer og andre specielle markafgrøder og for biavlere,

fåreavlere og producenter af fjerkræ og æg, alle af betydning for de pågældende landmænd, men af begrænset betydning for landbruget som helhed. Der er dog i de senere år dannet interessegrupper indenfor de to nationaløkonomisk bærende produktionsområder, kvæg og svin, hvor især yngre effektive storproducenter har følt det nødvendigt at danne særlige foreninger til at varetage deres specielle interesser – overfor både deres egne andelsvirksomheder, landboforeningerne og over for hele samfundsadministrationen. I 1974 dannedes *Landsforeningen af danske Svineproducenter* og 1981 *Landsforeningen af danske Mælkeproducenter*.

ANDELSVIRKSOMHEDERNE

Mejeribruget

Der har været kvæg i Danmark i mere end 4.000 år. Størst betydning har kvæget haft som trækdyr og som kød- og skindproducenter. Mælkeydelsen har været ringe. Under den katolske kirkeorden blev klostrene læresteder for fremstilling af ost og smør, idet munkene bragte erfaringer på disse områder hertil. Fra bodelinger i 15. og 16. århundrede ved man, at der har været en del malkekøer på herregårdene, og fra 16.–17. århundrede har der været ansat meyersker på flere af disse. Bl.a. fra Chr. IV's breve omkring 1630 ved vi, at mejerivæsenet på kronens ladegårde har haft en vis betydning.

Der har været størst interesse for malkekvægholdet på øerne og især i Slesvig-Holsten. I Jylland var studeopdræt den vigtigste form for kvæghold. Omkring 1750 var der et ret stort antal køer på flere herregårde f.eks. på Fjellebro havde man 200 og på Brahetrolleborg 400. Sådanne store kvæggårde kaldtes mejerigårde, og »hollænderrier«, det sidste fordi flere af disse gårde havde hentet unge hollændere hertil som foder mestre og mejerister.

Flere af landboreformernes talsmænd agiterede for malkekvæghold, og en af begrundelserne for fællesdriftens ophør var, at det ville skabe bedre muligheder for koholdet og for en bedre fodring. Danmarks første kvægtælling blev gennemført 1774, og da var der ca. en kvart million malkekøer; tallet fordobledes de følgende 30 år, idet der omkring 1800 var en halv million køer.

Der blev omkring 1800 skrevet afhandlinger om kvægfodring, endog lavet forsøg med sommerstaldfodring, og der blev stillet forslag om, at alle bønder i landsbyen burde samle deres mælk på et sted og oprette et fælles hollænderi, fordi det ville give bedre smør og større oste. Det havde man erfaret i England, skrives der. Der kom ikke noget ud af forslaget. Det blev de større gårde, som viste vej. Nogle af disse blev læresteder for meyersker f.eks. Bregent-

ved og Geddesdal. Der hentes også erfaringer fra den schweiziske osteproduktion og endnu flere fra Holsten.

Omkring 1860 var kobestanden steget til ca. 800.000, og på mange gårde nåede ydelsen pr. ko op på over 1.000 kg om året, på de Tesdorpfeske endda fra 2.000 til 2.500 kg. Smørydelsen nåede op imod 100 kg pr. ko pr. år. Omkring 1850 blev smørproduktionen i kongeriget beregnet til 17 mill. kg, hvoraf 1½ mill. kg blev eksporteret. Der var også bestræbelser i gang for at fremstille bedre oste.

Landhusholdningsselskabet var også aktivt på mejeriområdet som på avlsområdet, og på landmandsforsamlingerne blev der holdt foredrag om mejeridrift, avl og fodring, og selskabet sendte 1857–60 polyteknikeren Th. R. Segelcke på studierejse til Europas mejeriområder for at indsamle erfaringer, før han i 1861 blev ansat som mejeribrugskonsulent.

På bondegårde, hvor man gik over til malkekvæg, var det stadig konernes opgave at få noget fornuftigt ud af mælkeproduktionen. Det var det også for den unge kone på Havarthigård i Holte, *Hanne Nielsen*. Men hun gjorde mere ud af det end de fleste, specielt på osteområdet. Hun begyndte at producere myseost efter et ophold i Norge, men hun kom gennem årene også til Schweiz, England, Holland og Frankrig, og hun delte ud af sine erfaringer. Fra endnu flere lande kom de til hendes mejeri for at lære; omkring 1.000 elever nåede hun at få. Desuden holdt hun ofte foredrag i landboforeninger og lignende steder om ost. Segelcke gjorde det samme, og der blev nu sat mere ind på uddannelse af mejeribestyrere, også mandlige, og der blev arrangeret smør- og mejeriudstillinger og eksperimenteret med tekniske hjælpemidler og produktudvikling, her især af docent *N. J. Fjord* under Landbohøjskolen og Forsøgslaboratoriet.

Forretningsfolk og købmænd tog aktivt del i denne udviklingsproces f.eks. *Hans Broge* og

Otto Mønsted (senere margarinefabrikant) i Århus, der også sendte danske mejeriprodukter på internationale udstillinger.

Det kneb for bønderne at være med i den udvikling. De var henvist til at sælge mælken til private mejerier, ofte større gårdes, eller selv at arbejde videre i eget bryggers. Derfor dukker begrebet fællesmejeri op igen, og et sådant bliver faktisk oprettet ved Fyns st. pa. Selskabs hjælp i Marslev 1863 som et aktieselskab. Det virkede kun i 4–5 år. Flere steder blev der gjort lignende forsøg. Der blev endda i 1879 udgivet »Betænkning angående de fynske fællesmejerier«.

Men enkeltmandsejede mejerivirksomheder vandt frem. Kobestanden nærmede sig millionen, mælkeydelsen steg, dels som resultat af en mere systematisk avl, men især som et resultat

af en bedre fodring, herunder en begyndende import af oliekgær – fra ca. 1870.

Smørreksporten nåede i 1876 13 mill. kg, men gik lidt ned igen, så gennemsnittet i 70'erne var 10 mill. kg. 84 pct. gik til England og 9 pct. til Tyskland. Smørprisen var i tiåret 1851–60 124 øre pr. kg, i 1861–70 142 øre og den steg til 210 øre i 1876, men faldt igen til 152 øre i 1878. »Prima herregårdssmør« kostede 1871–80 225 øre pr. kg, prima bønder-smør kun 154–169 og ringere helt ned til 135 øre i gennemsnit af tiåret.

Der skulle ske en kvalitetsforbedring, men bønderne følte også, at de skulle se at få en større indflydelse på både pris og proces. De var i en svag position overfor privatmejerier og eksportkøbmænd og på hjemmemarkedet. De følte, at andre i dobbelt betydning skummede fløden.

Andelsmejerier

I 1879 lykkedes det opfinderen L. C. Nielsen at konstruere en brugbar centrifuge, som Burmeister og Wain satte i masseproduktion. Diskussionen gik i nogle år på, om ikke det ville være bedst, om hver gård fik en lille centrifuge i bryggerset i stedet for at lave fællesmejerier. Der var to grunde for det. For det første så det jo ud til, at husmoderen og hendes piger kunne blive overflødige, og for det andet kunne der fremføres skrækelige eksempler på, hvor ringe mælk og smør blev, når hel- og halvdårlig mælk blev blandet sammen og i spande skvulpet rundt på dårlige vogne på dårlige veje. Stort set var husmødrene også uvillige til at skille sig af med mælken og deres erhverv. De følte det som umyndiggørelse og en diskriminering, at mænd ville påtage sig at gøre deres arbejde bedre industrielt. *Men andelsmejerierne sejrede.*

I vinteren 1881–82 kom en ung mand, *Vilhelm Smidt*, til Ølgod kro i Vestjylland og sendte bud til omegnens bønder om, at enhver som ønskede at lære at lave godt smør, kunne komme den og den eftermiddag. Det var der en del, der gjorde, og sindene kom så stærkt i bevægelse, at der blev indbudt til møde i Vestkær skole. Blandt de fremmødte var en anden ung mand, *Stilling Andersen*, som havde lært meje-

rivæsen på Tune landboskole. Resultatet af mødet blev Danmarks første andelsmejeri. Stilling Andersen skulle tage sig af den daglige drift, men producenterne skulle selv tage sig af ledelsen.

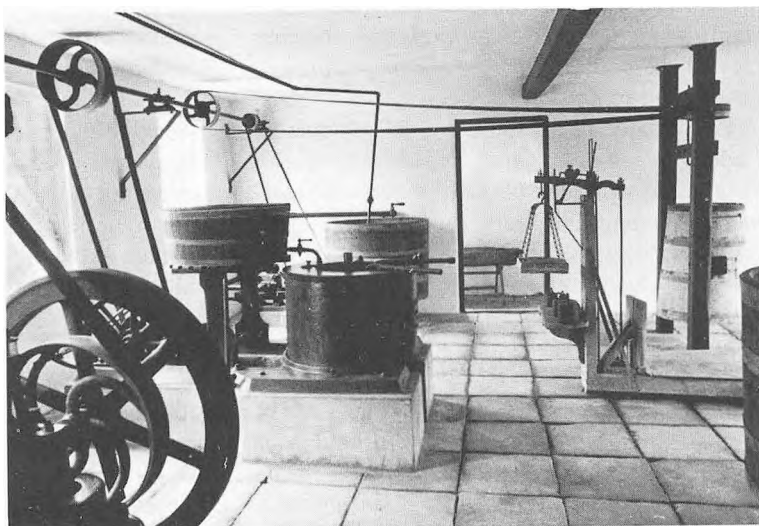
Der blev indbudt til tegning af medlemskab og koantal. Man satte 400 køer som minimum. Det antal nåedes hurtigt, dog på den måde, at mejeribestyreren for egen regning og risiko købte mælken fra ca. 100 køer, hvis ejere ikke ønskede at blive medlemmer. Ejerne af de 300 køer gik ind som andelshavere. I marts 1882 blev der holdt et konstituerende møde og valgt bestyrelse. To gårdmænd og Stilling Andersen satte sig bagefter til at skrive vedtægter, og kl. 5 næste morgen var vedtægterne for Danmarks første andelsmejeri færdige, de vedtægter, som kom til at danne mønster for de fleste efterfølgende ca. 1.400 andelsmejerier.

Der var leveringspligt. Udbyttet skulle deles i forhold til leveret mælkemængde, bestyrelsen var bemyndiget til at optage lån, som andelshaverne hæftede for »én som alle og alle som én«, og der skulle være lige, almindelig stemmeret. Navnet blev *Hjedding Andelsmejeri*.

Dagen efter gik man rundt og fik underskrifter og fik endda flere end ventet, ialt 26.

Stilling Andersen rejste omgående til Kø-

Fig. 13. Den tekniske baggrund for, at andelsmejerierne overhovedet kunne blive en realitet, og selv de mindste mælkeproducenter kunne få del i dansk landbrugs omstilling til husdyrbrugsproduktion, var opfindelsen af centrifugen i 1878 til effektiv flødeudskilning fra mælken. Billedet viser et interiør fra museet i det gamle Hjedding Andelsmejeri. Centrifugen er i midten af billedet.

benhavn og købte dampmaskine, inventar, materialer og udstyr, noget fandt man i Varde, Ølgod og Esbjerg. Hele investeringen løb op i 8.200 kr.

10. juni 1882 blev den første mælk skummet. Der var flere startvanskeligheder, men efterhånden blev de overvundet, og mejeriet viste sin berettigelse. Smørret blev godt og prisen oversteg forventningerne.

Ideen fængede og gik som en præriebrand over landet. Der kom besøg fra hele Jylland for at se og lære om dette nye foretagende. Året efter, i 1883, byggedes der 3 mejerier på egnen, og i de følgende 3 år blev der bygget 80. Alene i året 1888 blev der bygget over 200. 1900 nåede man 1.000, og få år efter var der et mejeri i hvert sogn.

Mejerierne var, set med nutids øjne, primitive virksomheder. Størrelsen var bestemt af den mælk, der fandtes indenfor en afstand, som heste kunne overkomme på en time eller to, derfor blev det små enheder, men de var store set i forhold til bryggers og staldmejeri.

Andelssamarbejdet gik ikke uden problemer. Mange medlemmer var skeptiske overfor både det tekniske og det økonomiske, og der var modstand og ond vilje fra privatmejerierne og deres tilhængere. Der blev sået tvivl om centrifugeringen og om »centrifugemælken«. Hygiejnen var vanskelig, smitteveje var synlige. Der var ingen muligheder for temperaturregulering. Først senere fandt man ved Fjords

hjælp på at samle sne og is i »ishuse«. Pastorisering fandt man først på i 90'erne. Dampmaskiner og andet grej var dårligt og måtte stadig udskiftes.

Der var mange problemer også med medlemmerne. F.eks. blev der i Hjedding Andelsmejeri afholdt ikke færre end 5 ekstraordinære generalforsamlinger i 1884, hvor der blandt andet måtte lånes penge til udskiftning af dampkedel, til en højere skorsten o.s.v.

Mælken var ofte sur og dårlig, og køerne gav for lidt mælk. På en generalforsamling besluttede bestyrelsen at købe 100 kg rapskager pr. ko og tage betalingen herfor af smørpenge. Det var også stadig besværligt med bestyrerne og om mejerierne skulle modtage mælk og arbejde om søndagene. Der blev flere steder i Jylland oprettet missionske mejerier, som lå stille på søn- og helligdage.

Der var meget at blive uenige om. Selve afregningen var jo ikke let. Et pund mælk kunne være flere ting. Nogle fyldte vand i og blev lukket ude, hvis det blev opdaget, men der var jo ofte snak om naboens store leverancer.

Ret hurtigt gik man over til afregning efter flødeindhold, og kontrollen blev skærpet. Men først i begyndelsen af 1920'erne indførtes reduktaseprøven, og lidt senere blev afregning efter fedtindhold almindelig.

De små sognemejerier fandt efterhånden ind i et organisatorisk samarbejde og dannede mejeriforeninger, og de sammensluttedes til

provinsielle mejeriforeninger. 1901 stiftedes *De samvirkende danske Mejeriforeninger*. Navnet blev i 1912 ændret til *De danske mejeriforeningers Fællesorganisation*.

På initiativ af forstander Niels Pedersen, Ladelund, og gdr. And. Nielsen, Svejstrup Østergaard, stiftedes *Danske Mejeriers Smørmærkeforening*. Lurmærket blev dansk mejeribrugs kvalitetsmærke, og det blev påbudt ved lov 1906. Det var et stærkt middel til kvalitetsstyring, idet misbrug straffedes hårdt, og fortabelse af mærket var en økonomisk katastrofe.

1906 gik mejeribruget og landbruget ind i et snævert samarbejde om noteringsforhold, især for smør, ved at oprette *Fællesudvalget for de samvirkende Landbrugs- og Mejeriorganisationer*.

Der var også eksportinteresser at varetage, især i Storbritannien, som næsten blev eneafter af smørret. Osteeksporten var mere spredt og af mindre betydning. I mange år var det især private eksportører, der varetog mejeriernes eksportinteresser.

I 1888 blev *Harald N. Faber* udnævnt til statskonsulent og ansat i London som rådgiver i markedsforhold dér og som vejleder for producenter og for eksportører.

Afsætningen af smør og ost blev efterhånden af stor betydning. Koantal og ydelse steg. I 1914 var antallet af malkekøer steget til 1,3 mill., og mælkeproduktionen til 3.650 mill. kg, hvilket var 2.611 kg pr. ko. Smørproduktionen nåede 117 mill. kg.

Krigen 1914–18 ændrede totalt den udvikling. Afsætningsproblemerne blev store på grund af ubådskrigen og stor efterspørgsel fra Tyskland. Hjemmemarkedsforsyningen skulle sikres, så der blev nedsat særlige udvalg til sammen med myndighederne at fastsætte priser og sikre forsyningerne. Under krigen reduceredes koantallet til godt én mill., og mælkeproduktionen til 2.700 mill. kg. Smør- og osteproduktionen blev halveret.

I 20'erne gik det rask frem igen, og det fortsatte til 1933, hvor Danmark nåede det største antal køer nogensinde, nemlig 1.770.000. Produktionen af mælk steg til 5.500 mill. kg, smørproduktionen satte også rekord med 195 mill. kg og holdt sig mellem 180 og 200 mill. kg lige til krigsudbruddet 1939. Under den krig faldt

mælkeproduktionen til 3.400 mill. kg i 1942–43 og smørproduktionen til 109 mill. kg, hvorimod osteproduktionen næsten uændret lå på 25–30 mill. kg.

Andelsmejerierne påtog sig også forskningsopgaver. I 1923 oprettedes *Statens Forsøgsmejeri*, og et frugtbart samarbejde mellem dette og mejerierne begyndte. I 1928 gik mejerierne mere aktivt ind i bekæmpelse af kvægtuberkulosen. Fællesorganisationen havde et arbejde i gang og øvede indflydelse på lovgivningen. I 1932 begyndte mejerierne at føre register over tuberkulosefri besætninger. Selvom man arbejdede sammen med danske dyrlægeforeninger og Veterinærdirektoratet, gik arbejdet dog ret langsomt.

Fællesorganisationen gik i 1935 sammen med Vildmosekommissionen om at oprette *Opdrætningscentralen* for tuberkulosefrie ungkreaturer, og arbejdet blev intensiveret. I 1945 var 90 pct. af alle besætninger frie og med i registeret, og i 1948 kunne man erklære Danmark fri for kvægtuberkulose.

I 1941 gik det særlige sundhedsudvalg videre med en systematisk bekæmpelse af smitsom kalvekastning, som kunne erklæres udryddet i 1959. 1956 begyndte den kollektive mastitisbekæmpelse, og i den forbindelse udvidedes mejeriernes laboratoriumsarbejde ganske væsentligt.

Konsulenter inden for mejerivæsenet havde op til 1941 været ansat af staten. Det blev ændret. Fra 1942 ansatte mejerierne selv konsulenter, hvis vigtigste område blev en yderligere forbedring af mælke- og staldhygiejnen. Reduktaseprøven var blevet obligatorisk i 1931, men mælkekvaliteten var ikke tilfredsstillende. Konsulenterne gik ind i arbejdet ved kursus, films- og foredragsvirksomhed og ved direkte hjælp og vejledning, og mejerierne indførte strammere regler for kvalitetsbetaling. Reduktaseprøven blev suppleret med en bedømmelse af mælken ved syn, lugt og smag.

De danske Mejeriers Fællesorganisation har siden dannelsen i 1912 også i høj grad arbejdet med afsætningsproblemer. I 30'erne, da Storbritannien begrænsede fødevareimporten, og da Tyskland »valgte kanoner i stedet for smør«, blev det nødvendigt at regulere smøreksporten og -produktionen. Der blev dog aldrig indført produktionskort som for svinene. I 1933 blev

der lavet en smørordning, og ved lov pålagt en regulering af smørprisen. Forskellige love og udvalg regulerede afsætningen helt op til 1940, hvor helt nye ordninger blev nødvendige. Op-gaven blev da at sikre de danske forbrugere.

Mælkemængden blev reduceret med ca. 40 pct., og tyskerne forlangte at få størst mulige forsyninger. Det kneb at skaffe mælk nok til København og andre storbyer, hvorfor der i 1941 blev etableret en særlig konsummælks-ordning. Fedtindholdet blev standardiseret til 3,3 pct., men Danmark undgik en mælkeration-ering, og fra krigsudbruddet til fredsslutnin-gen steg det hjemlige mælkeforbrug med ikke mindre end 70 pct.

Efter krigen opstod der forbavsende hurtigt afsætningsvanskeligheder. Den statslige aftale med Storbritannien om smørleverancer blev i 1947 overtaget af mejeriernes organisationer og et landbrugsministerielt udvalg, og der blev i 1949 oprettet en langtidskontrakt med Stor-britannien. Da den udløb i 1955, blev smøreks-porten frigivet og overtaget af eksportvirksom-hederne.

Mejerkontoret, som Fællesorganisationens sekretariat nu blev kaldt, samlede mere og mere trådene i mejeriernes mangesidige virk-somhed, herunder salg, propaganda og mar-kedspleje. 1957 tog Landbo- og Husmandsfor-eningerne initiativ til sammen med mejerier, slagterier og andre producentorganisationer at centralisere landbrugets afsætningsmæssige opgaver. Det førte til nedsættelse af *Landbru-gets Afsætningsråd* i 1958, hvor Fællesorgani-sationen dog nok følte sig lidt klemmt, hvorfor rådet i 1961 blev ophævet, og i stedet dannede man *Landbrugets Afsætningsudvalg*.

Allerede en halv snes år efter fredsslutnin-gen i 1945 var produktionen af mælk og mæl-keprodukter så stor, at flere lande indførte im-portbegrænsninger og eksportstøtte. Det førte til overfyldning af det britiske marked og nær-mest prissammenbrud. Priserne blev næsten halveret fra 1955 til 1958.

Fællesorganisationen fik forståelse for an-sættelse af en hjemmemarkedspris på 7,00 kr. pr. kg smør. På mange mejerier foretog man en hurtig omstilling fra smør- til osteproduktion med det resultat, at selvom mælkemængden steg over 40 pct. fra fyrrernes slutning til 1960, blev smørproduktionen omtrent uændret

omkring 150–160 mill. kg, hvorimod ostepro-duktionen blev fordoblet fra 60 til 120 mill. kg.

Smøreksportforeningernes Fællessalg (An-delssmør) blev dannet i 1955 som fælles salgs-organisation på det britiske marked for de 9 regionale andels smøreksportforeninger. Fra omkring 1980 står Andelssmør praktisk taget for hele smøreksporten og for en betydelig del af hjemmemarkedsforsyningen.

Som det fremgår af, hvad der hidtil er skre-vet, var mælkens skumning og flødens omdan-nelse til smør de mange små mejeriers væsent-ligste funktion og interesse. Ost var for de fle-ste mejerier en biting op til efter krigen, men den lave pris på smør og vanskelighederne med smøreksporten samt en aftagende interes-se blandt leverandørerne for at få de store mængder skummetmælk hjem til foderbrug skabte en ny interesse for ostefremstilling.

Det samme gjorde forbrugernes tvivl om fedtstoffernes sammensætning og nødvendig-hed og deres tiltagende forståelse for protein-stoffernes betydning og værdi. Mælkeprotei-nets store næringsværdi blev erkendt også i den menneskelige ernæring. Det var menings-løst fortrinsvis at bruge skummetmælk til kal-ve- og svinefoder.

Flere og flere mejerister gjorde ost til deres speciale. Her var flere privatmejerier førende. Det kneb for de små lokale andelsmejeriers ledere at få den fornødne frihed til eksper-i-menter. Denne kendsgerning var en betydelig faktor i beslutningen om en gennemgribende strukturændring af andelsmejerierne. Nøgle-ordet var: produktudvikling.

Ost var og er mange slags. Forbrugerønsker-ne var højst forskellige både hjemme og ude. Salget af ost foregik næsten udelukkende ved private ostephandlere og osteeksportører, og den var spredt til et meget stort antal lande, næsten kloden rundt. Største markeder var Tyskland, England og USA. I de senere år er Iran blevet et meget stort marked.

Allerede i 1946 blev der gjort forsøg på en større samling af ostesalget ved dannelsen af *Danske Ostemejeriers Fællessalg og Osteeks-port, D.O.F.O.*, som blev stærkt omorganise-ret og udvidet 1959, uden at man dog fik skabt den nødvendige samling.

I 1977 dannede en betydelig del af de oste-producerende andelsmejerier en ny organisa-

tion, hvori D.O.F.O. indgik, nemlig *Dansk Ost A.m.b.a.* Heri indgik de private ostemejerier, som havde tilsluttet sig Mejeriselskabet Danmark, og som var med i D.O.F.O. Dansk Ost optræder som både ostegrossist og -eksportør også for ikke-medlemmer, men har dog stadig kun ca. halvdelen af såvel hjemmemarkedet som eksportsalg.

I 1980 nåede osteproduktionen 215 mill. kg, hvorimod smørproduktionen reduceredes til 113 mill. kg.

Osteproduktionen er tidoblet på 35-40 år, og smørproduktionen er næsten halveret. Noget over halvdelen af al mælk bliver nu solgt som ost, surmælksprodukter og mælkekonserver, og osteeksporten hjembringer nu en større valutamængde end smøreksporten, og over halvdelen af osten sælges udenfor EF-lande.

Den store ændring i mælkens behandling og brug skabte interesse for rationalisering af hele mejeristrukturen, for en systematisk produktudvikling og for et snævrere samarbejde i salgs- og oplysningsarbejdet. Den tekniske udvikling havde også totalt ændret forudsætningerne for mejeridrift. Hestetransport blev afløst af biler, og meget mejeriarbejde blev automatiseret. Der var skabt forudsætning for en betydelig koncentration af mejerierne.

Strukturtilpasningen begyndte med, at Fællesorganisationen i 1958 nedsatte *Mejeribrugets Planlægningsudvalg*, der skulle bistå mejerierne og mejeriforeningerne med at udarbejde rationaliseringsplaner. Alle 24 mejerikredse anmodede i de følgende år om at få udarbejdet planer.

De første fusioneringer skete i 1963 i Sønderjylland med mejeriselskabet *Sønderjylland Øst* og *Haderslev Vesteramts Mejeriselskab*. På Bornholm var alle mejerier gået sammen i ét selskab, og på Øerne var der sket flere sammenlægninger.

Den 18. oktober 1963 blev der i Fællesorganisationens repræsentantskab taget beslutning om, at målet måtte være ét mejeriselskab, der omfattede hele Danmark.

Mange møder blev i årene fra 1963 til 1970 afholdt i forskellige grupperinger. Men at få samlet alle mejerier til én enhed, var et for stort mål.

Fællesorganisationen ved direktør *Mathisen* var ledende indtil januar 1969, hvor der var

udsigt til sammenbrud i forhandlingerne og opgivelse af planerne. Forhandlingerne gik videre, men den altomfattende mejerisammenslutning blev opgivet, og dermed måtte Fællesorganisationen stå af, da den var organisation for det samlede mejerivæsen i hele landet.

Et nyt udvalg bestående af de interesserede selskaber og mejeriforeninger blev nedsat for sammen med det i 1966 nedsatte Producentudvalg at arbejde videre med at løse problemerne og få startet *Mejeriselskabet Danmark*, som nu ville blive et jydsk, noget spredt foretagende.

Det skete ved underskrift af en overenskomst 12. juni 1970. 27. juli blev der på et repræsentantskabsmøde valgt en bestyrelse med gdr. *Knud Friis*, Rinkenæs, som formand og gdr. *Kr. Jensen*, Hobro, som næstformand. Selskabet startede 1. oktober 1970 med en årsleverance på ca. 350 mill. kg mælk. De tilsluttede selskaber rådede over 40 mejerier, hvoraf de 12 straks blev nedlagt.

Formålet med M.D. er at modtage, behandle og afsætte andelshavernes mælk. Selskabet kan drive enhver fabrikation og handel, der står direkte og indirekte i forbindelse hermed. Selskabet skal herunder i snævert samarbejde med Fællesorganisationen tilstræbe at virke til gavn for alle danske mejeriproducenter. Målsætningen er stadig, at et landsdækkende mejeriselskab skal etableres, så hurtigt mælkeproducenterne ønsker at tilslutte sig. Andelsprincipperne skulle være garanti for, at resultaterne vil komme andelshaverne til gode. En produktionspolitik, en afsætningspolitik og en finansieringspolitik blev udarbejdet samt en ledelses- og organisationsvedtægt.

Situationen i 1980 er den, at der er dannet flere store mejeriselskaber, som somme tider samarbejder og somme tider bekriger hinanden, det sidste især på hjemmemarkedet for mælk. Trods flere forsøg på samling om dette marked, er det ikke lykkedes. Konsummælkforbruget svarer til kun 15 pct. af den danske mælkemængde, men der er næsten 100 konsummælksproducerende virksomheder.

I 1978 gik M.D. i samarbejde med F.D.B. om produktion og forsyning af konsummælk. For første gang er der etableret et snævert samarbejde imellem en produktionsvirksomhed og en forbrugerandelsvirksomhed. Dette

fornuftige skridt førte til ny splittelse i mejeriverdenen.

Strukturudviklingen inden for mejerierne fremgår af følgende tal:

Antal mejerier	Andels-	Private	I alt
1950	1326	245	1571
1960	1126	204	1330
1970	410	114	524
1980	149	61	210

Gennem de sidste ti år fra 1970 til 1980 er udviklingen altså forløbet sådan, at flere end

300 mejerier er nedlagt, og den indvejede mælk pr. mejeri altså mere end fordoblet. Ca. en fjerdedel af al mælk indvejes på M.D.'s anlæg og dette mejeriselskab plus seks andre indvejer over 40 pct., hvorimod de to trediedele af alle mejerier kun indvejer 16 pct. af mælken. De 50 mindste mejerier modtager kun 3 mill. kg i gennemsnit pr. år.

De 149 andelsmejeriselskaber modtog i 1980 88 pct. af mælkemængden, de 61 privatmejerier de resterende 12 pct.

Svineproduktionen og andelsslagterier

Selvom svinet helt op imod nutiden har været et ringeagtet og besværligt dyr, har vore forfædre været meget glade for og afhængige af flæsk og svinekød, så glade har de i oldtiden været for svinekød, at det i den nordiske gudelære indgik i paradismyten som noget særligt forjættende, at hinsides dette liv i Valhal kunne man spise masser af skinke og flæsk hver eneste dag, fordi man der havde en speciel galt, Særimner.

Svinet var ringeagtet, fordi det åd al slags affald, og besværligt, fordi det rodede i haver og kålgårde og var umuligt at holde på egen grund, og svin var hårde ved skovene, hvor de helst selv skulle finde føden. Svinene blev ekstra besværlige ved udskiftningen med bestemmelsen om markfred og skovfredning, så der blev omkring 1800 gjort forsøg på at begrænse svineholdet.

Men efter 1800-tallets midte, da interessen for malkekvæg og mælkeproduktion blev større, blev der også ny interesse for svinehold. Skummetmælk viste sig egnet til svinefoder, der blev agiteret for at bruge den sammen med kogte kartofler, og da kornprisen faldt, øgedes interessen for at forbedre de langsomt voksende natursvin. De første engelske svin, især af yorkshiretypen, blev hentet hertil omkring 1850. På flere store gårde begyndte en eksperimentel krydsningsavl og en mere rationel fodring.

Selvom der blev spist en betydelig mængde svinekød, fersk, saltet, røget og i form af »sulefade« både i byen og vel især på landet, så blev

der dog en del svin til overs til eksport. I flokke blev de drevet ned gennem Jylland og langt ned i Tyskland, ja helt til Holland.

På landmandsforsamlingen i 1864 pegede etatsråd Edward Tesdorpf, Ourupgaard, på de store muligheder, der efter hans bedømmelse var for afsætning af svinekød i England.

Forholdet til Tyskland var i 1864 blevet stærkt belastet af den ulykkelige krig, og Tysklands okkupation af Sønderjylland. Også af den grund måtte Danmark orientere sig vestpå. Men det betød, at svinene skulle slagtes her i landet, og både avlen, altså kødtypen og behandlingen af kødet skulle tilpasses det nye marked.

I 1865 oprettedes det første eksportslagteri på Christianshavn, og i 1866 endnu et i København. De dækkede foreløbig behovet, for i halvfjerdserne kom der igen en øget eksport af levende, fede svin sydpå. I 1879 oprettede den energiske svineavlsmænd *Magnus Kjær, Holstebro Slagteri*, og så kom det til at gå stærkt.

Mange dygtige handelsfolk oprettede slagterier i flere byer: Varde, Assens, Hjørring, Aalborg, Aarhus, Randers m.fl. I 1887 var der 11 private eksportslagterier. Men der var stærkt røre omkring dem. Producenterne var utilfredse med betalingen. Handelen foregik ved opkøb ved mellemmand, og afregningen foregik »dels på slump og efter princippet: den kloge narrer den mindre kloge, og dels efter levende vægt«.

De sjællandske landboforeninger prøvede at komme ind som priskontrollør, og i Nordjyl-

land dannedes svineeksportforeninger, og så i 1887 kom Horsens landbrugsforening ved formanden *P. Bojsen* ind i problemerne. Der opstod uenighed om opkøbernes måde at veje og afregne på. Producenterne kunne ikke selv få lov til at veje svinene. Striden førte til oprettelse af Danmarks første andelssvineslagteri.

Andelsformen var blevet en succes på mejeriområdet, så hvorfor ikke også prøve den form for slagteridrift. Der blev indbudt til svine-tegning med leveringspligt i 7 år og accept af en økonomisk garantiforpligtelse. Tilslutningen blev tilstrækkelig god, og 14. juli 1887 stiftedes *Horsens Andelssvineslagteri*. Vedtægterne om leveringspligt, garantisum, og solidarisk ansvar indenfor angivne lokalkredse blev vedtaget, og man kaldte den foreløbige afregning for en forskudsudbetaling og restbeløbet for efterbetaling. Stemmeret og indflydelse var efter medlemstal og ikke efter antal leverede svin. Så var næsten alle andelsprincipper slået fast.

Allerede året efter, 1888, oprettedes der andelsslagterier i Odder, Esbjerg, Faaborg, Holbæk, Kolding og Slagelse. 7 slagterier blev oprettet i løbet af 12 måneder efter det førstes stiftende generalforsamling. 12 år efter, i 1900, var der 26 andelsslagterier. Antallet toppede med 62 i 1952. 10 år senere begyndte sammenlægningen.

Spændingen blev større mellem andelsslagterier og privatslagterier, end den havde været på mejeriområdet. Privatslagterierne havde etableret sig i større virksomheder, og det gjorde andelsslagterierne også, så stærke interesser tørnede sammen her. Bankfolk prøvede at forhindre långivning. Slagteriejere og storhandlens folk prøvede at påvirke svineproducenterne og tilbød samarbejde, ja faktisk sammenlutning af slagterierne. Mænd som C. F. Tietgen, Hans Broge og slagteriejere Heymann gik ind i en charmeoffensiv, siden i hård modstand, for at ændre udviklingen bort fra andelsformen, men den havde mange fortalere. Foruden Bøjsen og Anders Nielsen tog de nye landboforeningsmænd stilling for andelsslagterierne, og den almindelige stemning i 1880–90'erne var imod bymatadorene. Der blev dog dannet en »Forening af frie svineproducenter«, som sammen med den i landbrugs-krisens år meget stærke Agrarforening gik ind for en sammenslutning af alle slagterier.

Andelsslagterierne lagde også hårdt ud. Allerede i 1890, da der var 10 slagterier i gang, blev det besluttet at oprette *Andelsslagteriernes Fælleskontor*, der skulle indsamle regnskabsoplysninger og meddele prisansættelser, og som arbejdede for bedre transportforhold, herunder fremskaffelse af særlige kølevogne. *P. Bojsen* var formand. I 1897 gik slagterierne sammen og dannede *De samvirkende danske Andelsslagterier* med *P. Bojsen* som formand. Der var da 24 andelsslagterier.

Andelsslagteriernes folk nøjedes ikke med at interessere sig for at slagte svin på en økonomisk måde. De gik samtidig i gang med avlsarbejde og fodringsforsøg. Sammen med landboforeningerne og Landhusholdningsselskabet blev der etableret avlscentre for at holde ren bestand af landracesvin og yorkshiresvin, og statskonsulent *P. A. Mørkeberg* fik faktisk overdraget svineavlens ledelse, som han selv havde lagt en plan for. Allerede i 1895 var der oprettet 4 avlscentre på Sjælland, i 1900 var der 107 centre fordelt over hele landet, 92 for landrace og 15 for yorkshire, og der var da dannet over 50 svineavlsforeninger. Arbejdet blev opdelt i 7 distrikter, hver med en assistent under Mørkeberg. En ny husdyrlov, 1902, gav tilskud til arbejdet, der især omfattede stambogsføring, kåring og bedømmelse af avlsorner og -søer.

Men den allerstørste betydning fik fodringsforsøgsarbejdet. I 1860'erne havde enkelte storproducenter begyndt at lave forsøg med svinefodring, f.eks. N. B. Buus, Gedsergaard, men docent N. J. Fjord, Landbohøjskolen, systematiserede arbejdet under Forsøgslaboratoriet i 1880'erne og fik på den måde hurtigt værdifulde erfaringer med foderforbrug, trivsel og slagte kvalitet. Fjord døde 1901, men andre fortsatte arbejdet. 1907 blev verdens første svineforsøgsstation oprettet på Elsesminde ved Odense som et resultat af et samarbejde mellem De fynske Landboforeninger, andelsslagterierne, avlscentrene og Forsøgslaboratoriet. 1908 blev der bygget en tilsvarende forsøgsstation i Jylland og en på Sjælland. Efter 1912 gav staten tilskud, og andelsslagterierne tilbageholdt 1½ øre pr. slagtet svin for at fremme forsøgsarbejdet. Et enestående værdifuldt arbejde var hermed etableret.

Andelsslagterierne gik lige fra starten ind i

afsætningsarbejdet, hvor hovedopgaven var at finde markeder, at finde ud af kundernes ønsker og at opfylde disse, altså få oparbejdet kvalitetsvarer. Storbritannien blev i stadig højere grad hovedmarkedet, men eksporten krævede en stor indsats. Også på dette område blev statskonsulent *Harald Fabers* ansættelse i London af stor betydning. Han var både spejder og agitator og gav belærende tilbagemeldinger til danske producenter. Det førte til, at der 1908 indførtes fælles kvalitetsbedømmelse af flæsk, og der blev interesse for en fælles notering. Men den fik man dog først senere, nemlig 1928, hvor der blev truffet aftale om regler for udskæring, vejning og afregning, en aftale, som også privatslagterierne tiltrådte. Og landsnoteringen har holdt siden.

Verdenskrisen i begyndelsen af trediverne fik alvorlige følger for dansk landbrug og specielt for svineproduktionen. Prisen faldt til under 50 kr. for et slagtesvin, og Storbritannien begrænsede importen. Krise og arbejdsløshed reducerede efterspørgslen efter bacon og andre fødevarer i Storbritannien, alt imens tilførslerne steg. I Nordamerika steg kornproduktionen voldsomt, hvilket først førte til spekulative oplagringer, siden til ruinerende prisfald. Det udløste børskrak og økonomisk kaos og førte til en stærkt forøget produktion af svin i Canada. England gav på imperiekonferencen i Ottawa, Canada, i 1932 tilsagn om at begrænse indførslen af bacon og skinker fra alle ikke-britiske lande. I november samme år fik Danmark pålæg om at nedskære sin eksportmængde med 20–30 pct. i forhold til 1931. Der blev med det samme nedsat et baconudvalg til at fordele de enkelte slagteriers eksportmuligheder. Den 21. febr. 1933 vedtog Rigsdagen en lov om regulering af svineproduktionen og et særligt svinereguleringsudvalg blev sat til at beregne antal af svinekort og deres fordeling. Den 1. juni –33 trådte reguleringen i kraft. Noteringen blev sådan, at svin leveret med kort blev afregnet med 130 øre pr. kg, og svin uden kort med kun 60 øre pr. kg, altså 35–40 kr. pr. svin.

Tildeling af kort skete sådan, at alle ejendomme hver fik et beskedent, lige stort antal kort, derefter i forhold til grundskyld, efter mængde af skummetmælk og valle og efter antal svin leveret året før. Danmark fik på det

britiske marked tildelt 62 pct. af den samlede indførsel fra ikke-britiske lande. Tilførslerne til Storbritannien blev ændret adskillige gange, og da Canada ikke fuldtud udnyttede den tildelte kvote, og da engelske landmænd heller ikke nåede deres produktionsmål, fik Danmark flere gange forøget eksporttilladelserne.

Danmarks eksport til Storbritannien var i gennemsnit pr. år 1931–35 288 mill. kg, den faldt med ca. 40 pct. til 179 mill. kg 1936–39, men afregningen blev så meget bedre, at eksportindtægten kun faldt med 9 pct.

Den tyske besættelse ændrede totalt alle forhold, også fødevarereksporten. Tyskerne forlangte at få størsteparten af Danmarks landbrugsproduktion, hvorfor der omgående blev fødevarerationering. Slagterierne skulle fordele produktionen mellem hjemmemarkedet og Tyskland. For at sikre fordelingen, blev det forbudt at sælge svin til andre end eksportslagterierne. Der blev stor utilfredshed med fordelingen af svinekød på hjemmemarkedet, hvor det ofte kneb med at få svinekød nok til København. Det blev også galt med kvaliteten, for tyskerne ønskede større og federe svin, så slagtevægten blev sat til omkring 100 kg i stedet for 90.

Få uger efter 5. maj 1945 begyndte eksporten til Storbritannien igen, og der kom ny udvikling i avlsarbejdet og produktionen. Tre store, nye forsøgsstationer blev bygget. I 1953 oprettedes de første svinedemonstrationsbrug. På det afsætningsmæssige område styrkedes samarbejdet med oprettelsen af *Eksportslagteriernes Salgsforening* i 1950 og *Landbrugets Afsætningsudvalg* i 1958, hvor slagterimanden *Niels Eriksen*, Kørbitzdal, blev formand. På hjemmemarkedet moderniseredes og rationaliseredes salgsarbejdet på flere måder under det populære slagord »Gris på gaslen«.

Under krigen etableredes slagteriskolen. Den startede i Odense 1944, men flyttede ind på en nybygget skole i Roskilde 1952. I 1953 oprettedes *Slagteriernes Forskningsinstitut*.

Med selve produktionen gik det op og ned i voldsomme sving. Den var afhængig af mængden af foderkorn, skummetmælk og andre proteinkilder, og de mængder var meget afhængige af importmulighederne. Krigsår og afspærringer viser sig tydeligt i svinetællingerne. Her nogle overbevisende tal fra typiske år.

1.000 svin

1871	442
1898	1.168
1914	2.497
1918	433
1931	5.453
1938	2.845
1942	1.206
1958	5.316
1970	8.420
1980	10.234

Som omtalt har der fra 1928 været en landsnotering. Den viser følgende svingninger i kr. pr. kg af første sortering.

1928	1,36
1932	0,75
1938	1,75
1948	3,94
1958	3,96
1968	4,92
1978	9,94
1980	10,36

I 1970'erne blev Danmark selvforsynende med foderkorn, men mere afhængig af proteinimport især af soyaskrå. Skummetmælken blev i stigende grad brugt til ost og surmælksprodukter og mindre til svinefoder.

Værdien af den samlede danske svineproduktion nåede i 1980 over 10 milliarder kr., nemlig 10.249 millioner kr. i produktionsledet, og det var 41,7 pct. af den animalske produktions værdi.

Ca. 80 pct. af svinekødet eksporteres, og det hjembragte i 1980 10,7 milliarder kr., hvilket betyder, at svineproduktion er Danmarks største industrivirksomhed.

For slagterierne som for mejerierne blev nøgleordene i 1960'erne og 70'erne forskning, produktudvikling og rationalisering. Slagterierne måtte finde nye former og nye samarbejdsformer. Fusioneringerne tog sin begyndelse med den store sjællandske sammenslutning og dannelsen af *Forenede Sjællandske Andels-slagterier* i 1968, hvorefter der kun var to slagterier på Sjælland. 1970-71 blev der foretaget seks store fusioneringer i Jylland med en betydelig nedlægning af slagterier til følge. 1980 fandt de fynske slagterier sammen og dannede *Expo-Fyn*.

Fra et antal af 62 andelsslagterier og 15 privatslagterier er man i 1980 nede på 18 andels-

slagterier og ét privatslagteri. Men generelt må man konstatere, at det har været vanskeligt for slagteriernes ansvarlige ledere at finde en positiv samarbejdsform endnu mindre en total solidarisk sammenslutning. Ligesom der inden for mejerierne er uenighed om Mejeriselskabet Danmark, er der inden for slagterierne massiv modstand imod et begreb som Slagteriet Danmark. Den indbyrdes konkurrence både på hjemmemarkedet og i eksporten er betydelig og skadelig.

Ved andelskongressen i 1959 stillede daværende formand for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, professor *P. Nyboe Andersen*, spørgsmålet, om andelsforeninger og -virksomheder gjorde nok for at formindske fordelingsomkostninger og mellemhandlerfortjeneste i fødevarerproduktionen. »Har mejerierne og slagteriernes udsalg gjort det? Er mulighederne for et snævrere samvirke mellem producenter og forbrugere udnyttet på tilfredsstillende måde i andelsideens ånd?«

Svaret måtte den gang blive benægtende.

Mejeriselskabet Danmarks etablerede samarbejde med F.D.B. om forbrugernes forsyning med mælk og mælkeprodukter var et skridt i retning af et snævrere samarbejde.

I efteråret 1979 tog andelsslagterierne ved deres formand gårdejer *J. Esp Sørensen* initiativ til en samordning af fordeling af kød, mælk og andre dagligvarer som f.eks. æg, brød og grønsager.

Resultatet blev dannelsen af *Hjemmemarkedsselskabet Danmark*, hvor M.D. og F.S.A. var ene om at repræsentere mejerierne og slagterierne og sætte arbejdet i gang. Nu har slagterierne i fællesskab overtaget F.S.A.'s forpligtelser.

Planerne for markedsselskabet er udarbejdet ud fra F.D.B.'s erfaringer med ferske fødevarers fordeling og i nært samarbejde med denne store forbrugerkooperation.

Selskabet organiseres som andelsselskab med begrænset ansvar og er åbent for en landsomfattende tilslutning. Resultatet er i første omgang – efter to års heftig debat og stor uenighed – en mere positiv forhandling både i mejerier og slagterier om samarbejde, produkttilpasning og varefordeling og en rimelig prisudligning.

Fjerkræ og æg

Høns og andet fjerkræ har nok altid hørt med til landbefolkningens omgivelser, vel også i betydelig udstrækning til bybefolkningens. Fjerkræet levede ved bolig, på mark og mødding af smådyr, frø og affald. Æg og fjerkrækød var kærkomne varianter i en ensformig kostplan, og det var almindelige betalingsmidler for tjenester i fællesskabet og mellem land og by.

Da eksporten af animalske landbrugsprodukter tog ny form for ca. 100 år siden, var æg iblandt. 1879–82 blev der eksporteret æg for et par mill. kr. om året, og 1900 for over tyve mill. kr. Eksportværdien steg til 70 mill. kr. op imod første verdenskrig og i 20'erne til 150 mill. Fra 1920–25 var ægeksexporten ikke mindre end 12 pct. af den animalske eksports værdi, og den andel blev fastholdt gennem 30'erne til krigsudbruddet.

Så godt som alle 200.000 landbrug var med i ægproduktionen, og årsproduktionen lå omkring 100–130 mill. kg, hvoraf hjemmemarkedet aftog ca. en trediedel. Under krigen, da det kneb både med korn og proteinfoder, faldt produktionen drastisk. I 1943 var den faldet til en trediedel, og eksporten var næppe synlig. Efter krigen steg produktionen ret langsomt, men nåede i 1950 igen op på 100 mill. kg og steg støt til 150 mill. kg i 1960, hvor den toppede for derefter at falde til ca. 80 mill. kg i årene 1970–74. Deromkring har den holdt sig siden. I 70'erne steg det hjemlige ægforbrug så meget, at hjemmemarkedet nu aftager ca. 90 pct. af ægproduktionen. Eksporten er derfor yderst beskeden.

Produktionsmønsteret er totalt ændret: Hvor der før var flere slags fjerkræ på næsten enhver landbrugsejendom, stor eller lille, er der nu kun høns på hver fjerde, nemlig på ca. 30.000 brug. Deraf har de 28.000 færre end 100 høner, hvilket betyder, at de stort set kun producerer til egen husholdning plus til lidt landevejssalg. Ca. 80 pct. af alle konsumæg produceres nu i ca. 400 større besætninger. En trediedel af alle æg produceres i 39 »ægfabrikker« med 20.000 eller flere høner.

Inden for æghandel og ægeksexport fik andelssamarbejdet også afgørende betydning. I slutningen af 1800-tallet var æghandlen kaotisk

og kvaliteten uacceptabel. Både producenter, handlende, og eksportører spekulerede i de store, naturbestemte produktionssvingninger og prisudsving. Overgemte, halv- eller helrådne æg ødelagde eksportforholdene. Producenterne gik sammen om at finde en løsning. Der var gode erfaringer med andelsformen inden for andre produktionsområder, og i febr. 1895 dannedes *Dansk Andels Ægeksexport* som en landsomfattende salgs- og eksportorganisation. Lærer *Fr. Møller*, Lindet ved Vejle, var initiativtager, stærkt tilskyndet af Severin Jørgensen og Vejle amts Landboforeninger. Han blev formand for D.A.Æ. og i 28 år ledede han andelsæghandlen på dynamisk måde.

Landet blev inddelt i ægsamlingskredse, hvor producenterne selv skulle tage ledelse og ansvar – også ansvar for kvalitet ved at aflevere rene æg hurtigst muligt efter lægningen med et kodestempel, der var afslørende for dårlige producenter. I mange købstæder blev der etableret eller bygget ægpakkerier, hvor kvalitetskontrol blev foretaget, standardpakninger blev gennemført, og der blev eksperimenteret med preserving, lagring og køling, og der blev etableret kontakter med engelske importører og ægmarkeder. England var næsten eneaftager.

D.A.Æ. mødte som andre andelsvirksomheder i tiden stærk modstand, konkurrence og mistænkeliggørelse, men blev normgivende både for kvalitet og pris. Private ægsamlere og ægeksexportører fulgte slavisk andelsnoteringen.

Efter krigen har D.A.Æ. været et godt eksempel på en strukturtilpasset andelsorganisation. Medlemstallet er reduceret fra ca. 50.000, da det var højest i slutningen af 40'erne, til 450 i 1980. Men markedsandelen har været stadig stigende, og D.A.Æ. modtager nu 65–70 pct. af alle de æg, der indgår i den autoriserede æghandel. Man har frigjort sig fra småproducenter og afhenter kun æg hos producenter, der tegner en produktionsaftale på mindst 300 høner. Medlemmerne skal tilpasse sig produktionsstyring, så spidsbelastninger undgås. For at fremme ægkvaliteten har selskabet etableret en lukket kølekæde fra producent til detaillist omfattende svalerum hos producenter, varme-

regulerede transportvogne og udlejning af køleaggregater til butikker. 90 pct. af æggene er omfattet af kæden.

I takt med ægproduktionens specialisering og koncentration har D.A.Æ. tilpasset sin struktur og levet op til producenterne såvel som forbrugernes ønsker om økonomisk og rationel markedsføring ved at overtage en betydelig styring i produktion, lagring og afsætning. Organisationen hedder nu *Dansk Andels Æg*, og produktet hedder Danæg.

Ægproducenterne har også selv organiseret et værdifuldt avlsarbejde. I 1878 stiftedes Foreningen til *Fjerkræavlens Fremme*, flere fulgte efter, 1912 var der tre fjerkræorganisationer, som kaldte sig landsomfattende, men i det år gik de sammen og dannede *Danmarks Fjerkræavlerforening*, som ansatte konsulenter, oprettede avlscentre, arrangerede udstillinger, førte stambøger, udgav fagblade og bøger, kort sagt organiserede et værdifuldt avls- og oplysningsarbejde.

Statens Fjerkræudvalg blev nedsat 1931. Medlemmerne blev udpeget af de landøkonomiske foreninger og Landbrugsministeriet, og statskonsulenten i fjerkræavl blev ledende person. Udvalget fik til opgave at forbedre både ægkvalitet og foderøkonomi, herunder hønsenes pasning og boligforhold.

Veterinærdirektoratet og Statens veterinære Serumlaboratorium gennemførte en værdifuld forskning for at bekæmpe ødelæggende fjerkræsygdomme, og Forsøgslaboratoriet tog sig af den mere videnskabelige og avlsmæssige

forskning. Den foregår især på Trollesminde.

Både private og andelsfoderstofforretninger kom ind som deltagere i forædlingsarbejdet med udvikling af produktive høner og foderøkonomiske slagtekyllinger og som foderleverandører og senere som medejere af fjerkræslagterier og i producentorganisationen *Danpo*. Der er betydelig vertikal integration i fjerkræsektoren.

Slagtekyllingproduktionen tog sin begyndelse lige efter krigen. 1949–50 var produktionen 25 mill. kg, hvorefter den tredobledes til 70–80 mill. kg i 60'erne. I 70'erne har den svinget omkring 100 mill. kg. Bestanden af slagtekyllinger er omkring 8 mill. stk. Produktionen af kalkuner har ligget omkring en halv mill. stk., men faldt i 1980 til 200.000. Ænder produceres der ca. én mill. af om året, og gæs ca. 150.000.

Slagtekyllingproduktionen er endnu mere koncentreret end ægproduktionen. Der er kun 2.800 producenter, og af dem betyder de 2.500 kun lidt, idet de tilsammen kun producerer 2 pct. af kyllingerne. 160 producenter producerer 90 pct. af den samlede mængde kyllingekød på ca. 100 mill. kg. To trediedele af denne mængde eksporteres, men eksportandelen er faldende, da hjemmeforbruget er stigende. Eksportværdien af fjerkrækød er omkring 500 mill. kr. og af æg 30 mill. kr. Tilsammen er det ca. 2,5 pct. af den samlede landbrugseksports værdi.

Tilsammen er det ca. 2,5 pct. af den samlede landbrugseksports værdi.

Grovvarehandelen

Da interessen for større husdyrhold omkring 1850 øgedes, blev interessen for korndyrkning og korneksport mindre. Tendensen blev forstærket af prisfaldet på korn i 1880'erne, hvor prisen på animalske varer holdt bedre. Det førte til store driftsomlægninger med stor udvidelse af grovfoderdyrkning og til import af foderkorn og oliekgær. Der blev også større interesse for en bedre udnyttelse af jorden. Dertil behøvede man gødning.

Et større husdyrhold og opfodring af egen avl gav i sig selv en større mængde gødning, det samme gjorde de importerede fodermidler, men derudover begyndte foregangsmændene omkring 1850 at importere kunstige gødninger, som guano, benmel og superfosfat.

Der opstod altså et importbehov for både foderstof og gødning. Mange dygtige købmænd og industrifolk gik ind i import, fabrikation og handel. Det var mænd som Hans Bro-

ge, Otto Mønsted, Ankerstjerne, Alberti, Tietgen m.fl. Jydske foderstofimportører og storkøbmænd dannede i 1895 *Korn- og Foderstofkompagniet*. En halv snes virksomheder gik i 1892 i gang med at lave gødning under navnet *Dansk Svovlsyre- & Superphosfat-Fabrik*. I 1897 etableredes *Det danske Gødnings-Kompagni*.

Mange landmænd havde deres tvivl om, hvorvidt disse mænd nu også varetog landmændenes interesser. Der var tvivl både om priser og kvalitet, og der var et politisk modsætningsforhold. Som modtræk gik forskellige landboforeninger aktivt ind i gødningshandlen. I denne sammenhæng møder vi igen etatsråd E. Tesdorpf, Ourupgaard. Han kom hjem fra England og skrev i 1869 en artikel i *Tidskrift for Landøkonomi* om, at nogle engelske landmænd købte deres gødning i fællesskab. Der blev i 1870'erne dannet flere specielle foreninger til indkøb af kunstgødning, og mange landboforeninger og brugsforeninger tog bestilling på leverancer og gik i forhandling med »de store«, som var stærkt interesserede i at få aftaler om disse fælleskøb og endda at give garantier for indholdet.

For andelsmejeriernes folk var det en nærliggende tanke at lade mejerierne gå ind i foderstofhandlen. I Hjedding Andelsmejeri var der i vedtægten indført en bestemmelse om, at mælkeproducenterne skulle bruge mindst et pund rapskager pr. ko pr. dag fra oktober til midt i maj, og da nogle ikke gjorde dette, blev det besluttet, at mejeriet skulle købe det nødvendige kvantum kager og uddele, hvad hver enkelt mand skulle bruge, og trække betalingen i smørpengene. Det blev ret almindeligt, at andelsmejerierne organiserede sådanne fællesindkøb, ved at enten formanden eller mejeribestyreren tog imod bestillinger. Senere blev det til de såkaldte *formandsforeninger*, som nogle steder helt til efter sidste krig arbejdede så snævert sammen med mejerierne, at man kunne trække betalingen fra i mejerifregningen.

Men der kom tidligt specielle foderstofforretninger. *Ringkøbing amts Indkøbsforening for Foderstoffer* blev oprettet 1885. Det viste sig vanskeligt for landmænd i småforeninger at organisere import og kontrol i foderstof- og gødningssektoren og at finde kvalificerede

medhjælpere, som kunne tage konkurrencen op med de erfarne storkøbmænd. Det var mere enkelt at lave smør og ost og slagte svin. Der gik en snes år, før man fandt sammen om grovvarereforsyningen.

Her træder den senere så berømte andelsmand *Anders Nielsen*, Svejstrup Østergaard, ind i billedet. 21 år gammel var han blevet landbrugskandidat og 23 år gammel gårdejer, og da han var 26 år, blev han formand for den lokale landboforening. Han tog flere gange ordet på delegeretmøderne, og skabte opmærksomhed og tillid ved sine indlæg.

Ved et møde i Aarhus amts landøkonomiske Selskab 27. marts 1897 foreslog han at danne en jydsk organisation til fællesindkøb af foderstoffer. Det var et direkte modtræk mod Korn- og Foderstofkompagniet, hvor denne unge gårdmand gik lige op imod storkøbmændene Hans Broge og J. Baune. I de østjydske landboforeninger blev ideen drøftet, og allerede 27. april holdtes et stiftende møde i Randers. Her vedtoges vedtægter for *Jydsk andelsselskab til Indkøb af Foderstoffer*. Det skulle træde i virksomhed, når der var tegnet 50.000 køer. Tegningen gik langsomt, og i juli sattes målet ned til 25.000 og så lykkedes det.

Den 5. februar 1898 holdt *Jydsk Andels-Foderstofforretning* sit konstituerende møde i Århus. Da var der tegnet medlemmer med 25.998 køer.

Ved mødet blev der udpeget et repræsentantskab på 30 medlemmer, langt de fleste var gårdmænd fra et bredt område omkring Århus. Men der var ikke færre end tre skolelærere imellem. And. Nielsen blev formand, en af lærerne blev kasserer, og en 25-årig ung mand, *Chr. Nielsen*, blev ansat som forretningsmæssig leder.

Det største problem var, som ved andre større andelsvirksomheder, at skaffe kapital. Pengeinstitutterne var negative. Man måtte henvende sig til et københavnsk vekselererfirma for at rejse et beskedent beløb, og bestyrelsens og repræsentantskabets medlemmer samt direktør og kasserer måtte kautionere personligt og solidarisk. Efter den oplevelse gik And. Nielsen senere energisk ind for oprettelsen af en andelsbank.

Chr. S. Nielsen kunne begynde at gøre sine indkøb. Det første år fik J.A.F. en omsætning

svarende til 6 pct. af K.F.K.'s Fem år senere nåede man 26 pct., og da var der allerede oprettet afdelinger i Ålborg (1900) og i Esbjerg (1902).

Eksemplet smittede. I jan. 1901 oprettedes *Øernes Andelsselskab for Indkøb af Foderstoffer*, hvoraf *Fyns Andels-Foderstofforretning* skilte sig ud og begyndte for sig selv i sep. 1901. Samme år stiftedes *Lollandske Mejeriers og Andelshaveres Fællesindkøb*.

Disse foreninger var faktisk stiftet fra oven, og nu skulle der oprettes filialer og dannes lokalforeninger. Der var i 1898 68 lokalforeninger i hele Jylland. 1903 var der 250 med ca. 15.000 medlemmer, som havde en sjettedel af Jyllands køer.

Der var kamp mellem den private foderstof- og gødningshandel og andelshandlen, og mange landmænd holdt sig passive, eller de ligefrem modarbejdede andelen. Der var købepligt i andelen og solidarisk hæftelse, og det blev af modstanderne brugt som advarsel mod dette risikobelastede foretagende. 1905 var den første 5-årige bindingsperiode udløbet. Der var stor spænding, om medlemmerne ville fortsætte. Det ville de, der var endda en betydelig nettotilgang af medlemmer, og den økonomiske udvikling havde været så god, at det københavnske vekselererfirma fritog de ledende mænd for deres personlige kaution. Ved krigsudbruddet 1914 var der 860 lokalforeninger. En trediedel af alle jydsk køer var nu »kunder«. Men i landet som helhed blev kun hver femte ko tildelt andelskraftfoder.

Foderstofhandlen var altså delt i fire selvstændige provinsforeninger. De samarbejdede indbyrdes og med andre indkøbsforeninger om indkøb og fordeling af kunstgødning. Her var Det danske Gødningskompagni den største modpart. And. Nielsen foreslog i 1900, at der burde oprettes en særlig organisation til at handle med gødning. Det nyetablerede Andelsudvalg, som And. Nielsen havde fået dannet 1899, og som han også blev formand for, indkaldte til et møde om sagen og nedsatte et udvalg til at udarbejde vedtægter. Det skete 21. oktober 1901, og allerede 5. september samme år blev vedtægtsudkastet godkendt og vedtaget, og 22 indkøbsforeninger gik i samarbejde. Der blev valgt et repræsentantskab på 12 medlemmer og en bestyrelse på 5, og And. Nielsen blev også formand for *Dansk Andels*

Gødningsforretning. og J.A.F.'s direktør Chr. S. Nielsen blev også direktør for D.A.G.

Der opstod diskussion om købepligtens bestemmelser, og flere foreninger meldte sig ud. Derefter accepterede man tre slags medlemskab: Foreninger, der havde personligt indmeldte andelshavere med købepligt. Foreninger, der var indmeldt ved deres bestyrelse med købepligt for foreningen. Foreninger, som nok ville handle med D.A.G., men ikke være medlemmer.

Det var altså en temmelig løs sammenslutning, og efter 15 års forløb blev der i dec. 1915 på foranledning af Jydske Landboforeninger afholdt et møde med deltagere fra de provinsielle landbo- og husmandsforeninger, Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger og de fire andelsfoderstofforretninger. Resultatet af forhandlingerne blev dannelse af Danmarks første landsomfattende andelsvirksomhed.

De enkelte medlemmer skulle binde sig for købepligt i 10 år og være kredsvis solidarisk for betalingen af den indkøbte gødning. Formålet var »ved indkøb og om fornødent ved fabrikation at skaffe medlemmerne billig og god kunstgødning under kontrol og garanti«. Den stiftende generalforsamling blev afholdt 8. juli 1916, og der var da indmeldt 1.353 lokalforeninger med 67.000 andelshavere. Chr. S. Nielsen blev også leder af denne nye forretning, men i 1917 ansattes *J. E. Suell* som direktør. 1918 trak And. Nielsen sig tilbage som formand, og klitplantør *V. Pinholt* blev formand.

Det var vanskelige år under krigen 1914–18, og det var svært at få foderstoffer og gødning i de første efterkrigsår. Først hen i 20'erne kom der rigtig gang i landbruget igen. Kobestanden øgedes med 30 pct. fra 1919 til 1924, og svinebestanden firedobledes. Foderstofimporten steg fra intet til 1,3 mill. tons (0,6 mill. tons korn og 0,7 mill. tons oliekgager) og gødningsforbruget ligeledes fra næsten intet til 0,5 mill. tons. Der var i 1923 1213 lokale foderstofforretninger og 1528 gødningsforretninger, dog næsten alle under samme tag og administration og mange sammen med lokale brugsforeninger.

Landbrugskrisen i 30'erne satte sit præg også på grovvarehandelen. Det kneb for medlemmerne at få betalt deres varekøb i lokalforeningerne, og derfor med disses betaling til hovedforeningerne. Omsætningen faldt, og

kritikken af lederne var her og der urimelig hård, men sammenholdet blev bevaret.

Krigen 1939 og besættelsen 1940 ændrede alle forhold totalt. Handel med foderstoffer blev til en beskeden indenlandsk omsætning af korn. Der var også kun små mængder gødning at handle med, men dog relativt mere end korn og foderstof, for den tyske besættelsesmagt havde vistnok den indstilling, at en given mængde kunstgødning brugt af danske landmænd på dansk jord gav flere fødevarer end gødning brugt hos dem selv.

Afviklingen af krigstidens kvotaordninger og restriktioner voldte besvær og tog tid. Marshallhjælpen i 1948 var en betydelig hjælp til at få hjulene i gang, og det kom de. Medlemmerne holdt ved, og omsætningen steg. Der blev investeret i nye pakhuse, og nye produkter blev udbudt nemlig et stadig større sortiment af blandingsgødninger og færdige foderblandinger. Det krævede ny teknik og store investeringer. I slutningen af 50'erne så det ud til, at privathandelen tog føringen. Der skete en betydelig koncentration i den sektor. Mange selvstændige foderstofhandlere måtte opgive deres selvstændighed og blev opslugt af de store, som derved blev endnu større. Konkurrencen fra K.F.K. og Gødningskompagniet blev følelig og pågående også på servicetilbud.

Der skete også det efter krigen, at antallet af unge landbrugsmedhjælpere reduceredes voldsomt, nemlig fra ca. 300.000 i 40'erne til ca. 100.000 i 1960 og til 50.000 i 1966. Det krævede mekanisering og rationalisering. Den gik andelsgrovvarerhandelen og F.D.B. direkte ind i ved sammen med Landbo- og Husmandsforeningerne i 1947 at oprette *Dansk Landbrugs Andels-Maskinindkøb*. Udviklingen betød, at forretningerne måtte yde en stadig større og mere alsidig service. Foderstofferne skulle ikke alene blandes, de skulle helst leveres, så de kunne løbe i krybberne. Blandingsgødninger i stadig flere variationer skulle helst spredes på markerne. Kemikaliehandelen blev kombineret med sprøjtning. Og da landmændene anskaffede mejetærskere, gik det rent galt med korntørring og -opbevaring. Sækkene lå på markerne efter mejetærskerne eller kornet lå sneglet af på plastik i fugtige dynger. Den nye teknik stillede uoverkommelige krav til den lokale andel om afhentning, tørring og opbevaring.

Mange forretninger foretog store, kostbare investeringer uden alligevel at kunne honorere kravene. Det drejede sig også om at kunne give kvalificeret vejledning om sprøjtning, gødskning og fodring til både medlemmer og teknikere, og det betød nye aktiviteter og ny forskning. I organisationerne blev der brug for nytænkning og for betydelige rekonstruktioner af landbrugets spredte og individuelle andelsvirksomheder.

På initiativ af Andelsudvalget, men især af direktør *Finn Thøgersen* og oplysningskonsulent *Povl Brøndsted*, blev der i 1962 afholdt en konference på Hindsgavl, hvor 60 repræsentanter fra alle hovedforeninger i tre dage drøftede situationen. Resultatet blev nedsættelsen af *Andels-Grovvarerhandelens Landsplanlægningsudvalg*, L.P.U. med Finn Thøgersen som formand og kontorchef *Arne G. Nielsen* som sekretær.

Stillingen i 1962 var sådan, at der var over 2.000 selvstændige lokalforeninger, hvoraf de 1.700, 86 pct., var uden teknisk udstyr, flere af dem endda kun med en telefon i formandens dagligstue. Han eller den lokale brugsuddeler indsamlede medlemmernes bestillinger og sendte dem videre til en hovedforening.

14 pct. af foreningerne, de ca. 300 foreninger med mere eller mindre teknisk udstyr havde ca. to trediedele af foderstofomsætningen og ca. halvdelen af gødningsomsætningen. De havde siloplads og mulighed for nogen korntørring, og flere havde blandingsanlæg, så de kunne yde medlemmerne en vis service. Men det kneb med det indbyrdes samarbejde. Det var der for lidt af.

I 1963 etableredes et samarbejde mellem hovedforeningerne under navn af *Hovedforeningernes Samarbejdsudvalg*, hvor formænd og direktører med jævne mellemrum drøftede og planlagde forhold af fælles interesse såsom finansiering, oplysningsarbejde, uddannelse og forsøgsarbejde. Allerede i 1962 havde man dannet *A/S Landsteknik*, som tilbød hjælp og styring i den tekniske udvikling.

I foråret 1963 gik L.P.U. i gang med på grundlag af indsamlede oplysninger at udarbejde en grundig rapport om forholdene og med udpegning af problemer og problemløsninger.

Direktør i F.D.B. *Jørgen Thygesen* blev i efteråret 1964 anmodet om at udarbejde en betænkning om »Andelsgrovvarerhandelens frem-

tid i Danmark«. Den forelå i maj 1965, og så tog arbejdet form og fart. L.P.U.'s arbejde og de to rapporter drejede sig især om at få et bedre samarbejde etableret mellem lokalforeningerne indbyrdes og mellem dem og hovedforeningen.

Der skete en hel del. Energiske mænd, her igen Finn Thøgersen, gik ud i et systematisk oplysningsarbejde. Medlemmerne skulle forstå behovet for rationaliseringer, vedtægterne skulle ændres, og vigtige beslutninger skulle træffes. Der blev enighed om, at målet skulle være *Dansk Landbrugs Grovvarereselskab, D.L.G.* Formanden for Dansk Andels Gødningsforretning, *Martin Nielsen*, ramte plet, da han på andelskongressen i 1966 sagde: »Det er nødvendigt, at vi forstår tidens krav og er villige og modne nok til at gå vejen, hvis andelsbevægelsen fortsat skal være en betydelig faktor indenfor dansk erhvervsliv«.

Jylland viste i 1967 vejen ved at J.A.F. og D.A.G. gik sammen og oprettede *D.L.G.-Jylland*. Fyns Andels Foderstofforretning var godt i gang med strukturændringer. Allerede i 30'erne havde F.A.F. overtaget en del af arbejdet i nogle lokalforeninger, og efter krigen overtog F.A.F. ledelsen af flere større fynske foreninger med det resultat, at i midten af 60'erne stod hovedforeningen for en betydelig del af grovvarehandelen på Fyn, hvorved Fyn i nogen grad kom til at danne model for den nødvendige strukturudvikling. Øernes Andel var inde i en tilsvarende udvikling, men kom nok i den forbindelse ud for flere vanskeligheder og større problemer, end der var styrke til i ledelsen, i hvert fald blev den økonomiske udvikling i Ø.A. så faretruende, at det kunne have ført til den sjællandske foderstofhandels sammenbrud med uoverskuelige følger for hele andels-grovvarehandelen.

Ind under jul i 1968 blev det nødvendigt med en redningsaktion for at afværge et sammenbrud. Formanden for J.A.F., *N. Skak Jensen*, var som formanden for D.A.G., *Martin Nielsen*, stærkt engageret i den store planlægning og strukturændring. De gik ind for en hurtig sammenslutning, hektiske forhandlinger foregik, og på få dage skete der en historisk betydningsfuld udvikling, som ellers kunne have taget flere år.

Direktør *J. E. Olesen*, J.A.F., og direktør

Finn Thøgersen, D.A.G., påtog sig ledelsen også af Ø.A. Andelsbanken stillede ved direktør *Kr. Møller* sammen med andre kapital til rådighed. Takket være L.P.U.'s forberedende arbejde kunne man meget hurtigt etablere Dansk Landbrugs Grovvarereselskab, dog med Fyn udenfor, men i tæt samarbejde og med en udvikling der løb helt parallelt.

I begyndelsen af 1969 blev der afholdt møder i de respektive bestyrelser og repræsentantskaber. Alt forløb roligt og beslutsomt. Stemningen var positiv, og der var store forventninger til det fremtidige samarbejde. Ved den fælles ekstraordinære generalforsamling for J.A.F. og D.A.G. i Århus 12. marts 1969 stemte ikke færre end 85 pct. af de ca. 1.500 deltagere ja til dannelsen af D.L.G.

Den 17. april 1969 afholdtes den endelige generalforsamling, hvor 96 pct. stemte ja. På Andelsudvalgets vegne udtalte *C. Christensen*, Ryttergaard, at 17. april 1969 ville gå ind i andelshistorien som en historisk dato. Formanden for J.A.F., *N. Skak Jensen*, og formanden for D.A.G., *Martin Nielsen*, valgtes til et formandsskab, og Finn Thøgersen ansattes som direktør.

Målet var en fuldstændig samling af hele andels-grovvarehandelen, en total integration i én hovedforening. Den målsætning har D.L.G. stadig. Men efter den gode start og hurtige udvikling kom der »tømmermænd«.

Der kom lidt ind i 70'erne en begyndende modstand imod formålsparagraffens ordlyd. Den kom især fra store, veludbyggede og økonomisk stærke lokalforeninger, som ville satse på fortsat selvstændighed. På initiativ af en del uddelere og lokalformænd dannedes i 1975 en landsforening af andels-grovvareforeninger, der føler sig i opposition til målsætningen og ofte føler sig i konkurrence med D.L.G.

I 1980 har andels-grovvarehandelen en omsætning på lidt over 6 milliarder kr. og en markedsandel på godt halvdelen af landets grovvarehandel. K.F.K. og Superfos har ca. 30 pct., øvrige små og store private grovvareforretninger har resten.

D.L.G. består i 1980 af 57 centre, som sammen med F.A.F. har knap halvdelen af andels-handelen og er hoved-engrosleverandør til deres medlemsorganisationer, de 106 selvstændige grovvareforeninger.

LANDBRUGSOPLYSNING

De første landbrugsskoler

Efter censurens ophævelse i 1755 blev der skrevet flere afhandlinger om bondens dygtiggørelse. Medlem af Den store Landbokommision geheimeråd Luxdorph skrev i 1774: »For at bringe agerdyrkningen til sin fuldkommenhed må man dog oplyse og oplære bønderne. Agerdyrkning er en kunst, og de, som er denne kunst betroet, ved dog hverken regler eller grunde; de følger kun en vankundig praksis«. Flere forfattere slog fast, at når man i øvrigt var af den overbevisning, at en bedre udnyttelse af agerjorden var afgørende for landets flor, så måtte den allerbedste investering være at dygtiggøre bondestanden. Flere forskellige mænd med de meninger prøvede at få kongen, Chr. VII til at oprette særlige agerdyrknings-skoler med henvisning til og understregning af, at agerdyrkningen nu var den vigtigste genstand for monarken og hans vise mænd. Der bør, foreslog man, i hvert amt købes en gård på 12–20 tdr.h. og på sådanne gårde indrettes praktiske og teoretiske læresteder for bønderbørn.

Det gjorde kongen ikke, for han og landet blev fra 1772 til 1784 styret af Guldberg, og han var af den mening, at bønder helst ikke måtte lære for meget, da de så kunne finde på at kræve for meget og blive kede af strengt legemligt arbejde. Bønderbørn skulle have kristendomsundervisning og lære at skrive og tale dansk. Det sidste var netop Guldbergs mærkesag.

Men andre arbejdede videre på ideen om skoler for landmænd. Brødrene Reventlow var helt modsat Guldberg af den mening, at børn også skulle undervises i naturlære og vækkes til interesse for de nye landbrugsteorier.

Chr. Reventlow indførte den skik, som siden blev almindelig i Danmark, at unge bondesønner skulle bort fra hjemmet og sognet nogle år for at arbejde hos agerdyrkere, som i dygtighed hævdede sig over det almindelige.

Det blev især på større gårde og hos reformbegeistrede præster, som almindeligvis drev sognets bedste landbrug.

På flere præstegårde blev der indrettet lærerseminarier, hvor unge lærere blev uddannet til også at være »en fornuftig bonde blandt bønder«, så børn i ældste klasser også kunne få nogen undervisning i landbrug. Der blev skrevet en lærebog til brug for den undervisning: »Vejledning til et godt landbrug for den danske Bondestand«.

En genial skribent foreslog, at rigmænd, som døde uden arvinger, burde testamentere deres formue til oprettelse af agerdyrknings-skoler, og det blev faktisk også på det grundlag, Danmarks første landbrugsskole blev oprettet 1799, nemlig *Næsgaard Agerbrugsskole* på Falster.

Den rige fabrikant og godsejer J. Fr. Classen testamenterede før sin død i 1792 hele sin formue til en fond, der skulle anvendes »til at danne nyttige mennesker til statens bedste, til at befordre vindskebelighed og arbejdsomhed og til at lindre fattigdom og elendighed«. Fonden fik navnet Det Classenske Fideikommis. Classen havde selv vedlagt et udkast til et agerdyrkningsseminarium for bondesønner ved Korse-litze. Landhusholdningsselskabet skulle udpege en forstander, som skulle sendes på studierejse til andre lande i 2–3 år.

Det blev landmåler Oluf Chr. Olufsen, og han rejste til Tyskland, Böhmen Schweiz og England. 1796 begyndte han at udforme planer for skolen. Der skulle optages 10–12 elever i alderen mellem 15 og 25 år, og de skulle gennem 3–4 år lære alle sider af agerdyrkning, husdyrbrug, husflid, redskabers brug – både praktisk og teoretisk. Undervisning, kost og bolig skulle være gratis.

Skolen blev bygget, og i dec. 1799 udgik der meddelelse til landets amtmænd om overfor alle at bekendtgøre skolens formål og indby-

delse. I maj 1801 ankom der én elev gående fra Ry i Midtjylland. Da han var den eneste, opgav man at holde skole, og han måtte gå hjem igen. Året efter forsøgte man at finde 10–12 »seminarister« ved at henvende sig til unge udenfor bondestanden, men også det var forgæves. Man måtte dermed konstatere, at for søget på at lave en landbrugsskole var slået fejl.

Efter nogle års overvejelse oprettede fideikommisset et teoretisk agerdyrkningsinstitut på Østerbro i København, hvor Olufsen holdt forelæsninger om landbrugsøkonomi især for teologiske studenter, og han skrev flere bøger om landøkonomiske emner.

I de følgende ti år forsøgte flere godsejere at etablere en systematisk landbrugsuddannelse på deres gårde. 1837 oprettede forpagter Niels B. Chr. Krarup på *Frijsendal* ved Århus en landøkonomisk læreanstalt og fik hertil et årligt tilskud på 700 Rd. fra Landhusholdningsselskabet i tre år, hvorefter staten ydede et direkte tilskud. Kurset strakte sig over tre år, og omfattede både teoretisk og praktisk landbrug. Skolen havde oprindelig plads til 12–13 elever, men blev udvidet til 24 og senere til 36.

Eleverne var især sønner af præster og fra de større landbrug. De fleste fik efter opholdet pladser som forvaltere og ledere af større gårde.

Landhusholdningsselskabet begyndte om trent samtidig at organisere en systematisk landbrugsuddannelse idet selskabet gik ind i planlægningen på den måde, at det traf aftale med unge om en treårig læringeuddannelse. Af de tre år skulle det ene tilbringes på en af Krarups gårde, for at man også kunne få en teoretisk undervisning. Den ordning tiltrak en hel del bondesønner.

Krarups skoler blev flyttet flere gange fra Frijsendal til Haraldslund – til Skaarupgaard og siden til Dauggaard ved Vejle, hvor den fik navnet landbrugsskole i 1867. Skolen fortsatte til 1874, hvor den gik ind på grund af svigtende elevtilgang.

I 1845 åbnede stamhusbesidder N. E. Hofman Bang et landbrugsinstitut på *Hofmansgave* på Nordfyn. Kurset var étårigt og helt overvejende teoretisk. Instituttet virkede i 8 år og havde da haft 60 elever især fra større gårde.

I 1840'erne er man fremme i tiden, hvor

bønderne selv bliver mere interesserede. Til stænderforsamlinger indgives flere ansøgninger om at få oprettet »højere bondeskoler«. Det blev begrundet med, at bønderne nu fik styringsopgaver i stænderne og i kommunerne, hvorfor det var nødvendigt for dem at tilegne sig flere kundskaber og en højere dannelse, så de med større værdighed kunne påtage sig sådanne opgaver.

Problemet blev behandlet på flere landmandsforsamlinger. Den første af disse blev netop afholdt på foranledning af forstander Krarup i Randers i 1845. Ved den næste forsamling i Odense året efter var »oprettelse af landøkonomiske læreanstalter i almindelighed og en landøkonomisk højskole i særdeleshed« dagsordenens vigtigste punkt. I den drøftelse deltog forstander for Rødding højskole professor Chr. Flor og en af lærerne C. M. Poulsen. De havde da to års erfaring med korte teoretiske kostskoleophold, men ikke med landbrugsundervisning. Flor erklærede sig ganske ukundig i landbrug og sagde, at skolen var en almindelig oplysningsanstalt, hvor dog en del undervisning nok befordrede landmændenes bedre indsigt. »Ikke en eneste kommer for at uddanne sig som landmand, men ikke en eneste forlader højskolen uden at hjemføre bedre forstand på sit landvæsen, end han medbragte«.

Højskolerne kom til at danne model for landbrugsskolerne, men i fyrreerne og halvtredserne blev der lavet andre skoleforsøg. Næsgaard Agerbrugsskole kom i gang i 1849, men stadig som de Krarupske skoler med lange kurser med både praktisk og teoretisk undervisning. I 1851 oprettedes Krejbjerg landbrugsskole i Salling ved blandt andre også Grundtvigs personlige hjælp og bidrag. Den ophørte 1908. I Lumby på Nordfyn var der en landbrugsskole fra 1859 til 1893. Der var en mejeri- og landbrugsskole i Ribe fra 1848 til 1918.

Endnu flere forsøg blev gjort, men det var svært at finde en form. Det var dog endnu sværere at motivere bondestandens sønner for landbrugsteori og for skoleophold. Det var også svært at finde kvalificerede lærere. Landbrugsvidenskab var der heller ikke meget af endnu.

De mangler blev erkendt, og der blev gjort et arbejde for at oprette et landbrugsvidenskabeligt institut – en landbohøjskole.

Landbohøjskolen

Der var i 1747 tanker fremme om at oprette et akademisk institut for en højere landbrugsforskning og uddannelse. Holberg bestemte sig da til at skænke sit gods til Sorø akademi for at gøre »agerdyrkningens kundskab til et akademisk studium«. Men det blev ved tanken. Omkring 1800 oprettedes der på universitetet en lærestol i landbrugsøkonomi med professor G. O. B. Begtrup som lærer. Han havde den opfattelse, at eksemplets magt ikke var nok, det gav jo kun inspiration til efterfølgelse. En grundforskning var nødvendig for at give fremskridt. Men han følte samtidig, »at uvidenhed og fordomme har kastet et hæsligt lys over alt, hvad som bærer navn af teori i økonomiske fag«.

Han fik 1810 fra regeringen den støtte til sine forelæsninger, at der ved besættelsen af teologiske og juridiske embeder på landet skulle tages særlige hensyn til ansøgere, som medbragte en erklæring om og bedømmelse af de fremskridt, de havde gjort i landøkonomiske studier.

Chr. Reventlow forsøgte igen i 1812 at sætte liv i tanken om en landbohøjskole i tilknytning til Sorø akademi, men landets økonomiske situation blev så håbløs, at tanken måtte opgives.

På landmandsforsamlingen i Odense i 1846 blev der nedsat et femmandsudvalg til at udarbejde planer for en landøkonomisk højskole bestående af forstander Flor og lærer Povlsen, Rødding, forstander Hofman Bang, provst J. Vallentin og godsejer Ad. Valentiner. Der kom ingen betænkning fra udvalget, men i 1849 blev der oprettet et fakultet på Politeknisk læreanstalt med professor B. S. Jørgensen som leder og lærer. Forelæsningerne her fortsatte i ti år.

Ved landmandsforsamlingen 1852 blev der igen valgt et femmandsudvalg, hvor Rødding-folkene faldt ud og B. S. Jørgensen kom ind. I 1854 forelå en betænkning, og der var nu enighed om, at Landbohøjskolen skulle oprettes, men uenighed om, hvor den skulle ligge. Hofman Bang ville have den ud i det åbne land, B. S. Jørgensen ville have den lagt i eller nær hovedstaden. En ny kommission blev nedsat, og 8. marts 1856 vedtoges loven om oprettelse af *Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole*.

Den 33 ha store gård Rolighed i Frederiksberg sogn blev købt, og byggeriet gik i gang. 24. august 1858 blev skolen åbnet for elever. Den i 1773 oprettede veterinærskole blev flyttet til Frederiksberg. Professor B. S. Jørgensen overtog ledelsen af den ny skole og blev i flere år den eneste lærer i alle landbrugsfag bortset fra husdyrbrug. Der blev ikke stillet særlige optagelsesbetingelser kun krav om praktiske erfaringer, åndsmodenhed, flid og interesse. Trods det var tilgangen beskeden. I de første fem år, 1858–63 blev der pr. årgang tilmeldt 232 studerende, heraf var 132 veterinærer, 60 landbrugere, 21 landinspektører og 19 mejeribrugere. Kun 25 nåede at dimittere som landbrugskandidater i den periode. De første 10 år blev det til 52, men så øgedes interessen for studiet.

Ved 50-års jubilæet var der 457 studerende: 228 veterinærer, 105 landbrugere, 33 landinspektører, 21 havebrugere, 51 skovbrugere og 19 mejeribrugere. Der var 22 professorer, og 8 andre lærere. 88 studerende dimitterede, heraf 35 landbrugskandidater.

Ved 100-års jubilæet var der 953 studerende: 423 veterinærer, 275 landbrugere, 73 landinspektører, 34 havebrugere, 57 skovbrugere, 40 mejeribrugere og 42 specialstuderende. Der var 41 professorer, 19 andre lærere og 117 videnskabelige medarbejdere. 152 dimitterede, deraf 57 landbrugskandidater.

1980 var der 1.449 mandlige og 721 kvindelige studerende, i alt 2.170: 624 veterinærer, 735 landbrugere, 253 havebrugere, 121 skovbrugere, 111 mejeribrugere og 178 på det nye levnedsmiddelstudium, som blev oprettet 1974, hvor landinspektørstudiet blev flyttet til Aalborg universitetscenter, samt 148 licentiatstuderende. Der var 59 professorer, 219 andre lærere og 254 videnskabelige og tekniske medarbejdere. Der dimitterede 174 kandidater, heraf 54 som cand. agro.

I landbohøjskolens første 100 år blev der for optagelse til landbrugsstudiet krævet et vist kendskab til praktisk landbrug og helst også et landbrugsskoleophold. Det var naturligt, for de fleste kandidater endte som konsulenter, landbrugslærere og forsøgsfolk. I de senere år er

Fig. 14. Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole omkring 1860.

kandidaternes arbejdsfelt blevet mere spredt og mange går ind i en mere videnskabelig grundforskning, andre får job udenfor landets grænser. Der er altså blevet mere brug for en anden grunduddannelse, hvorfor optagelsesbetingelserne nu er studentereksamen eller H.F. endda med høj kvotient, for ca. halvdelen af ansøgerne kan af plads- og ressourcemæssige grunde ikke optages. Mange af ansøgerne kommer nu fra bymiljøer og fra andre landbrugsfremmede kredse, hvorfor der i 1980 er rettet henvendelse til Undervisningsministeriet om, at studietiden udvides fra fire til fem år for

at give de unge et års studierelevant erhvervsuddannelse.

I sidste halvdel af 70'erne er optagelserne og antallet af studerende øget med 35 pct., hvilket betyder, at 70 pct. af de ansattes tid går til undervisning og administration, og altså mindre end en trediedel til videnskabelig forskning, hvor det ellers lige fra Landbohøjskolens start har været hensigten, at de ansattes arbejde skulle være 50 pct. undervisning og 50 pct. forskning. Antallet af studerende som afslutter deres studie med kandidateksamen er de senere år faldet med 20 pct. og mest for agronomer og hortonomer.

Landbrugsskolerne

Det var svært at finde en landbrugsskoleform, brugbar for landbostandens unge. De fleste forsøg og ideer mislykkedes. Når man ville forene en praktisk oplæring med en teoretisk underbygning, skulle skoleopholdet strække sig over flere år og blev derved for langt for landbouddommen, i hvert fald blev den ikke fristet af tilbud eller muligheder. De ret få elever, som kom på de første landbrugsinstitutter var især sønner fra de større gårde og disses funktionærer og sønner af embedsfamilier i provinsbyer og landdistrikter. Kun få landbrugsskoler var i gang omkring 1850, men da var de første højskoler i gang, og det viste sig her, at nogle vintermåneders ophold på en kostskole

kunne trække bondesønner ind til en teoretisk undervisning. Det blev så også landbrugsskolernes form. I 1850'erne kom også de første kandidater fra Landbohøjskolen med kvalifikationer til at viderebringe nye landbrugsteorier.

Mange af disse kandidater var påvirkede af højskolernes åndelige, men dog praktiske atmosfære, og flere af de første landbrugsskolefolk havde været lærere på en højskole, før de oprettede deres egen landbrugsskole.

Højskolerne blev i overvejende grad søgt af unge gårdmandssønner, og der var i nogle år tvivl om, hvad man skulle kalde sådanne skoler. Man kaldte dem i flæng bondehøjskoler,

højere bondeskoler, men navnet højskole slog an. Der blev på flere højskoler givet en undervisning, som tangerede landbruget og i høj grad bondens tilværelse: Dansk, regning, naturlære, landmåling, regnskab, og der blev snakket om agerdyrkning og husdyrbrug, selv om historie, kristendomskundskab, litteratur og andre almene menneskelige forhold var hovedfagene. På de først oprettede landbrugsskoler blev der sat nogle timer af til »højskolefag«, hvorfor de første faglige skoler blev kaldt landboskoler for at fremhæve, at de var skoler for landbolivet, ikke kun landbrugsøkonomiske institutter.

Den første landbrugsskole blev oprettet i Lyngby 1867 af *Jørgen Carl la Cour*. Planen var, at eleverne skulle gennemgå to kursus hver på 6 måneder fra oktober til april. Første kursus var et alment højskolekursus, andet rent landbrugsfagligt.

La Cour fik allerede til sit første vinterkursus flere ansøgninger om optagelse, end der var plads til. I alt blev der optaget 56 elever, og få år efter havde skolen over 100 elever. Skoleformen havde slået an, dog udskilte man ret hurtigt højskoleafdelingen, og eleverne kunne så vælge mellem en eller to vintres undervisning. Men landbrugsskolernes form blev ret hurtigt et 5-måneders vinterkursus, som nogle få elever forlængede med 4 måneder.

Der viste sig altså et behov for sådanne skoler, så flere blev oprettet. To lærere ved Hindholm højskole, *A. Svendsen* og *Chr. Christensen*, begge landbrugskandidater, oprettede i 1871 *Tune landboskole* i en nedlagt højskoles bygninger. 1879 oprettedes *Ladelund landbrugs- og mejeriskole*, af landbrugskandidaten *Niels Pedersen*, lærer på Askov højskole, og 1886 omdannedes Kr. Kolds højskole i *Dalum* til landbrugsskole med *Jørgen Petersen* som forstander. Han var assistent hos Landbohøjskolens mejerilærere, docent N. J. Fjord, og han oprettede da også en afdeling for mejerister i 1889. Samme år oprettedes *Malling landbrugsskole*.

Fem af de nuværende landbrugsskoler foruden Ødum, som siden er nedlagt, samt Næsgaard Agerbrugsskole var i gang ved århundredskiftet.

Det årlige elevtal steg fra ca. 200 i 1869–70 til knap 500 i årene frem til 1890, og til godt 1.000 1900–01.

I årene fra 1900 til 1915 blev der oprettet 11 landbrugsskoler, hvoraf 4 siden er nedlagt, og elevtallet nærmede sig 1.500. I tyverne oprettedes Vejlbys landbrugsskole (1921) og Graasten landbrugsskole (1924). 1938 kom Hammerum til. Under krigen 1939–45 steg elevtallet til over 2000. Efter krigen oprettedes 8 skoler, heraf 6 i Jylland, og i 1959–60 toppede elevtallet med

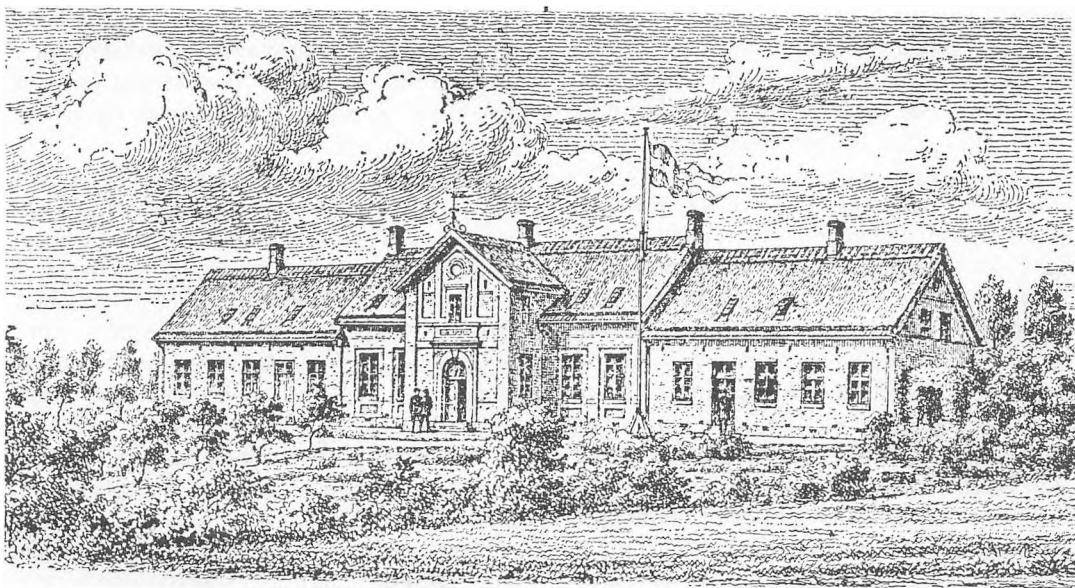

Fig. 15. Lyngby Landbrugsskole ved indvielsen i 1868.

2.481, og det gjorde antallet af skoler også med 28.

Det var næsten udelukkende unge mænd, der søgte til landbrugsskolernes 5-måneders vinterkursus. Om sommeren var skolerne næsten tomme. Helt naturligt opstod da den ide at lave en sommerundervisning for unge piger. Det var også en parallel til højskolerne. Flere landbrugsskoler indrettede derfor specielle undervisningslokaler for husholdningselever og ansatte lærere og lærerinder til undervisning i madlavning, ernæring, hygiejne, barnepleje, håndgerning, familieøkonomi og andre emner særlig nyttige for landhusmødre.

Oprettelse af landbrugsskoler og højskoler var i mange tilfælde en enkelt mands ide og forretning, hvorfor skolerne blev drevet som privat forretning. For nogle få blev det en god forretning, for de fleste en så dårlig, at skolen måtte opgives eller overgå til anden økonomisk basis eller andet brug. Efterhånden blev det mere almindeligt, at en kreds eller gruppe skabte interesse for oprettelsen af en skole og samlede kapital til dens oprettelse, kautionerede for lån og fandt en egnet mand eller et ægtepar til at påtage sig forstanderstillingen og det fulde ansvar for skolens økonomi, drift og form. Flere landbrugsskoler blev oprettet i nedlagte eller svage højskolars bygninger f.eks. Tune, Dalum, Korinth, Vinding, St. Restrup, Kalø, Langeland og Try, men både disse og de nyoprettede var primitive både m.h.t. undervisnings- og boligforhold, og kostforplejningen var yderst økonomisk, hvad der i de allerfleste tilfælde passede til elevernes hjemlige forhold.

Der blev både fra højskoler og landbrugsskoler stillet krav om at få driftstilskud fra statskassen med henvisning til, at realskolerne, der især blev søgt af unge fra byerne, fik tilskud. Af og til blev der også bevilget nogle småbeløb.

Efter lange og vanskelige forhandlinger vedtoges i april 1892 en lov om højskoler og landbrugsskoler, hvorefter der blev givet et grundbeløb på 300 kr. til hver skole samt 10 kr. pr. årselev (dengang en elev i 12 måneder). Ingen skole kunne få mere end 3.000 kr., og det samlede beløb til alle skoler måtte ikke overstige 120.000 kr. Uformuende elever kunne få op til 20 kr. pr. måned bevilget af amtsskolerådene, som tilsammen højst måtte bruge 180.000 kr.

Gennem årene steg bevillingerne og ikke

kun i takt med inflationen, men også på grund af en større forståelse for skolernes arbejde. Efter en ny lov af 1942 blev der givet tilskud både til skolernes drift, til materialer, til lærerlønninger og til eleverne.

Den offentlige støtte til elever på højskoler og landbrugsskoler var 1942-43 1,1 mill. kr., og undervisningsministeriets støtte til skolerne 3,1 mill. kr. plus 0,6 mill. kr. til husholdningsskolerne.

Landbrugsskolerne var for alle praktiske landmænd, og undervisningen tog ikke sigte på en bestemt ejendomsstørrelse. Men de fleste elever var fra gårdmandshjem og fra de større gårde. Husmandsbørn havde dårlig råd til at tage på skole og havde nok heller ikke fået tradition for at tage på højskole. Husmændenes førstemænd og småbrugernes talsmænd, som hele tiden forsøgte at give disse familier et skub frem menneskeligt, politisk og fagligt, så problemet og gik ind for oprettelse af specielle husmandsskoler. Det var der positiv politisk holdning til. 1902 bevilgede rigsdagen således to lån à 60.000 kr. til oprettelse af en husmandsskole i Jylland, Borris, og en på øerne, Kærhave, og i de følgende år oprettede husmandsforeninger eller husmandskredse 5 andre husmandsskoler. Borris og Kærhave gik fra navnet og kaldte sig landbrugsskole og er nu grundskoler. De fem andre er gået over til anden skoleform.

Selvom der var en vis ensartethed over skolerne, var de dog meget forskellige både i undervisning og livsform, præget som de var af den kreds, som havde rejst skolen og af forstander og lærere.

»Landbrugsskolen var et barn af højskolen« og i hvert fald havde mange af de to første generationer af landbrugsskolernes folk et meget nært forhold til højskolen. De fleste havde været elever på en højskole, og nogle havde været lærere på en sådan. Landbrugsskolernes undervisningsform var højskolens med foredrag, samtale, sang og med fællesskabet som noget væsentligt.

En stor del af eleverne havde været på højskole en vinter, før de kom på landbrugsskole, eller på en efterskole, så de kendte formen og satte pris på den, og det satte præg på hverdagslivet. I de senere år er slægtsskabet mindre tydeligt. Højskolerne har ændret sig både når

det gælder holdning og problembehandling, og elevtilgangen er totalt ændret. Det er bondeungdommen også. Den går også nu i den offentlige skole 9-10 år og vælger eksamensskole frem for efterskole og højskole og kommer til landbrugsskolen af rent faglige grunde. Landbrugsskolerne blev gennem årene mere udpræget fagskoler, men er dog nok mere lig den tidligere højskole end den moderne højskole er.

Alle skoler er i dag selvejende institutioner med bestyrelser valgt af støtte- og interessekredse, fortrinsvis blandt tidligere elever. Det blev nødvendigt at finde en sådan anden form end privatmandseje, eftersom skolerne blev udbyggede til store, veludstyrede skolekomplekser, ofte med ret store tilhørende landbrugsbedrifter.

I 1979 var gennemsnitsværdien af skolerne ca. 15 mill. kr., heraf egenkapital ca. 7 mill. kr. forsigtigt vurderet.

Landbrugsundervisningen er stadig en fri og frit tilgængelig uddannelse, men den er efter landbrugsloven af 1978 blevet »kompetencegivende«, idet landbrugskursus er en forudsætning for at erhverve en landbrugsejendom. Det er hovedbestemmelsen i loven, som ganske vist giver visse dispensationsmuligheder.

Dette betyder, at næsten alle unge landmænd kommer på landbrugsskole. I årene før 1900 var det færre end hver tiende af de vordende landmænd, der kom på landbrugsskole. Efter 1900 og frem til 1930 var det ca. en femtedel, fra 1930 til 1960 var det ca. en trediedel, og i halvfjerdsenerne blev det altså nødvendigt for alle.

Landbrugsundervisningen blev i midten af tresserne lagt i mere faste rammer. Et landbrugsskoleudvalg blev nedsat af skolerne, landboorganisationerne og undervisningsministeriet. Det har udarbejdet plan for en regulær uddannelse, hvorefter alle skoler har autorisation til at udstede et uddannelsesbevis. Der er ingen eksamen, men beviset giver adgang til køb af ejendom og ret til et etableringstilskud og til et etableringslån af beskeden størrelse til favørrente.

Uddannelsesplanen pålægger de unge at skaffe sig tre års praktisk oplæring på mindst to ejendomme og mindst et halvt års praktiske erfaringer i pasning af kvæg eller svin, desuden et grundskoleophold af 18 ugers varighed og i voksenalderen seks måneders faglig-teknisk kursus plus tre måneders driftslederkursus. Det er minimumskrav, men nogle skoler tilbyder længere kurser, og to skoler, Vejlbj og Nordisk, tilbyder mellemteknisk kursus af forskellige længder, som kvalificerer eleverne til stillinger som forsøgs- og foreningsassistenter og i virksomheder med tilknytning til landbruget.

Et par skoler tilbyder specielle begynderkursus for ikke-landbrugsfødte unge, som ønsker en landbrugsuddannelse.

De var i 1980 besøgt af 84 elever, heraf 35 piger. På det 18-ugers grundkursus var der 1726 elever plus 71 på et afkortet grundkursus for unge med anden forberedende uddannelse. I 1979 var der på det da tilstrækkelige 12-ugers grundkursus 2.377 elever. Ca. 70 pct. af eleverne kom begge år fra landbohjem.

På det egentlige 37 ugers driftslederkursus var der 1980 1.423 elever, 1979 var der 1.354 elever. Det er en betydelig stigning siden 1974, hvor elevtallet var under 1.000. 1980 kom 79 pct. af driftsledereleverne fra landbohjem.

Der er ingen lov, der regulerer landbrugsuddannelsen, og det offentlige har ingen skoler, hvor der gives landbrugsuddannelse. Eleverne betaler selv en væsentlig del af skoleopholdet, men nogle modtager et beskedent tilskud fra staten, og kommunerne giver højst forskellige tilskud fra nul til nogle tusinde kroner.

I 1977 blev landbrugseleverne i nogen grad ligestillet med andre unge i faglig uddannelse. Landmændene fik da også pålagt den særlige lønskat, som indbetales til Arbejdsgivernes Elevrefusion, hvorfra arbejdsgiverne får refunderet et beløb udbetalt som løn til medhjælpere, som tager på det 6-måneders faglig-teknisk kursus.

Fra Undervisningsministeriet oplyses, at i 1980 var det samlede statstilskud til 28 landbrugsskoler 69,9 mill. kr. lig 25.283 kr. pr. årselev (en elev i 40 uger).

Kursusarbejdet

Landbrugsskolernes lærere og forstandere, konsulenter og forsøgsfolk har været og er som foredragsholdere, kursusledere, skribenter, fortolkere og direkte vejledere aktive på mange måder i en fortsat ajourføring af yngre og ældre landmænd efter deres landbrugsskoleophold, og en meget stor del af landmændene har benyttet mulighederne for at følge med i den videnskabelige og praktiske udvikling. På samme måde har højskolerne og andre skoler i forbindelse med de lokale kulturelle foreninger givet deres værdifulde bidrag til den almenmenneskelige udvikling i hjem og lokalsamfund.

Fra bondestanden blev sat i bevægelse og selv tog føringen i den faglige, politiske og kul-

turelle udvikling i sidste halvdel af 1800-tallet, er der skabt et levende bondesamfund, som tåler sammenligning med de bedste andre samfundsformer her og ude i verden. Men i den sidste snes år er der sket ændringer i lokalsamfundene og i foreningsformerne, som vækker bekymring. Dansk landbrug er blevet et »gammelmandserhverv«. Der er meget, meget få unge i landdistrikterne, så landsbyernes fællesskaber er i krise. Denne forstærkes af nedlægning af lokalvirksomhederne: mejerier, brugsforeninger, foderstofforretninger, værksteder, skoler o.s.v.

En mere systematisk oplysnings- og kursusvirksomhed tog sin begyndelse omkring 1960.

Landbrugets oplysnings- og konferencevirksomhed

På andelskongressen 1959 mindede professor Nyboe Andersen om, at et af andelsbevægelsens principper var at formidle oplysning. Det havde været næsten glemt, for i de små lokale andelsvirksomheder kunne alle overskue forholdene, og sammenholdet om idé og forening blev styrket af lokal modstand og tvivl – troen på andelsideen var levende i de første generationer.

Men med fusioneringerne kom der vanskeligheder. Kravet til medlemsdemokratiet blev større. Der måtte indføres et repræsentativt demokrati, vælges repræsentanter i de lokale kredse og derfra vælges overordnede bestyrelser og forretningsudvalg. Problemerne blev større og beslutningerne mere komplicerede. Et oplysningsarbejde var en forudsætning for, at medlemmerne kunne forstå de praktiske og økonomiske problemer og for, at repræsentanterne kunne tage fornuftige beslutninger.

I efteråret 1959 nedsatte Andelsudvalget et særligt oplysningsudvalg med forstander *Arnfred* som formand, og højskolelærer *Povl Brøndsted* blev ansat som daglig leder.

Landbrugsrådet startede i 1961 et kursusarbejde for formænd for slagterier, mejerier og landboforeninger med henblik på en bedre forståelse for arbejdet især i relation til det øvrige samfund. 1963 blev der enighed om at få

de forskellige initiativer samlet. Landboforeningerne, Husmandsforeningerne, Landbrugsrådet og Andelsudvalget enedes om et samarbejde og om dets finansiering og godkendte forslag til arbejdsopgaver og arbejdsformer. Dermed havde man dannet *Landbrugets Oplysnings- og Konferencevirksomhed* – en virksomhed, som fik uvurderlig betydning for de følgende tyve års udvikling i landbruget, i oplysningsarbejdet, for forståelsen af tidens krav og af, at andelssamarbejdet stadig bygger på aktive medlemmers indsats.

L.O.K. har til formål ved møder, kursus og konferencer samt gennem studiekredse at udbrede saglig viden om landbruget og dets organisationer, deres opgaver og problemer. Arbejdet er rettet udad mod den øvrige befolkning og indad mod alle i landbruget.

L.O.K.'s arbejde er delt op i fire specialudvalg efter de særlige målgrupper og de nødvendige informationsformer.

I 1972 byggede L.O.K. ved hjælp af særlige midler sit eget kursuscenter Kollekolle nord for København. Der foregår en betydelig del af oplysningsarbejdet, som i øvrigt er spredt ud over hele landet i hundreder af forskellige lokaler og skoler, og kursusdeltagerne tælles i tusinder hvert år.

Landboforum

I efteråret 1961 blev der på Kalø landbrugsskole på initiativ af forstander *Frits Teichert* og de jyske husmandsforeningers formand *Emanuel Vestbo* stiftet et jordbrugernes oplysningsforbund under navn af *Landboforum* med det formål at udarbejde specielle oplysningsmaterialer og at organisere studiekredse overalt i landet. Professor *Thorlund Jepsen*, Århus, udarbejdede en grundbog, Landbrugets stilling i det danske Samfund, og flere skribenter gav an-

dre bidrag. Et repræsentantskab og en bestyrelse blev valgt, og i flere hundrede aftenhøjskoler og studiekredse diskuterede flere tusinde deltagere faglige, men især kulturelle emner med tilknytning til bondesamfundenes strukturudvikling og de menneskelige og samfundsmæssige følger heraf.

Landboforum gennemførte et sådant oplysningsarbejde gennem fire sæsoner, hvorefter der skete en sammensmeltning med L.O.K.

FINANSIERING

Sparekasser og banker

Kapitaltilførsel var en forudsætning for selvejerlandbrug og for at få den naturaløkonomiske erhvervsform afløst af en pengeøkonomisk. Det kostede penge at købe en gård og endnu flere at flytte og bygge en gård. Driftomlægningen betød også nyopdyrkning, stenrydning, mergling, afvanding – med grøfter, senere med drænrør. Dertil skulle også bruges penge, og der skulle investeres i flere dyr og nye maskiner.

For at få gang i udviklingen oprettede regeringen 1786 Den kgl. Kreditkasse, som gav uopsigelige lån til først 2 senere 4 pct. rente og 25 års afdragstid. På regeringens foranledning blev der også ydet lån fra Den kgl. Enkekasse, og mange godsejere modtog ejerpantebreve eller traf anden særlig aftale om overgang til arvefæste og videre til selveje.

Selvom finansieringsvilkårene var ganske gode, især set med nutids øjne, kom dog mange af de første selvejere i så alvorlige økonomiske vanskeligheder under landbrugskrisen efter 1813, at de måtte opgive selvejet og igen gå ind under fæsteforhold.

Under landbrugskrisen, nemlig 1810, oprettedes Danmarks første sparekasse på Holsteinsborg gods. Hovedformålet var at fremme spareviljen, men vel også at overføre kapital fra kistebunde og strømpeskafter til investeringer. Sparekassebevægelsen trængte dog kun langsomt igennem. Der blev i 1830'erne og -40'erne oprettet en del sparekasser, men især af købstadsfolk, altså bysparekasser, og de var nærmest uvillige til at yde lån til landbruget, selvom de efter bedringen i de økonomiske vilkår fik betydelige indlån fra dette erhverv.

Da bønderne i fyrerne blev mere selvhjulpne, kom der også en sparekassebevægelse i landdistrikterne. I 1864 var der 74 sparekasser, men i femåret frem til 1869 blev der oprettet ikke færre end 219, 44 om året. 1870 var der 446 sparekasser, og tallet nåede i 1940 op på 515. De fleste var små sognesparekasser med

beskedne indlån. Af de 515 havde 310 under én mill. kr. i indlån, i gennemsnit knap 400.000 kr., og det gav kun små udlånsmuligheder.

Sparekassebevægelsen havde sammenhæng med de folkelige vækkelser. De fleste sparekasser opstod, hvor der var livligt politisk røre og i forbindelse med dannelse af landboforeninger, dog kun undtagelsesvis i direkte tilknytning til disse, men ofte oprettet af de samme mænd.

De fik ofte navnet Landbosparekasse eller Herredssparekasse og dækkede et større geografisk område. 1856 oprettedes Den sjællandske Bondestands Sparekasse, flere fulgte efter. De ydede lån til ejendomsprioritering, hvor de små mere finansierede det lille kreditbehov. Sparekassens soliditet var baseret dels på en garantkreds, håndplukkede solide gårdmænd, og lokalindustriens småmatadorer, dels på en meget forsigtig udlånspolitik.

Sparekasserne var skattefrie og blev normalt administreret billigt, nærmest ved en slags fritidsarbejde for en velrenommeret gårdmand, lærer, mejeribestyrer eller lignende.

1950 var det samlede indlån i landkommuners og provinsbyers sparekasser 3,3 milliarder kr. Af disse var 760 mill. kr. lånt ud til landmænd + 190 mill. kr. til andelsvirksomheder – tilsammen godt en fjerdedel af indlånsmassen.

Omkring 1950 begynder en fusionering af sparekasser. 1960 er antallet under 200, og i 1980 er der 169. Men indlånsmassen er steget til 40 milliarder kr. Flere sparekasser er nu store finansieringsinstitutter, der arbejder som banker og under samme lov. De to største har alene 60 pct. af indlånsmassen.

Sparekassernes andel af landbrugsfinansieringen er beskeden, ligesom bankernes er det. Tilsammen havde sparekasser og banker i 1980 kun 15 pct. af landbrugsfinansieringen.

Bankerne er af nyere oprindelse end sparekasserne. Ser man bort fra Nationalbanken, som blev oprettet 1813–1818, havde Danmark

før 1850 kun én bank, nemlig Fyns Diskontokasse, oprettet 1847, men efter 1850 oprettedes et stort antal banker på aktieselskabsbasis og fortrinsvis i købstæderne. De fleste blev politisk højreorienterede og meget lidt interesserede i at yde lån til landbruget og slet ikke lange prioritetslån. Ved andelsvirksomhedernes start gik flere aktiebanker direkte imod disses finansiering. Hvor mange sparekasser efter bedste

evne finansierede mejerier og lokale foderstof- og gødningsforretninger, var det ofte vanskeligt at få finansieret sammenslutninger og slagterier. I 1930'erne var der 175 banker. 1950 var der 159, men så begyndte bankfusioneringen, og i 1980 er der kun 70 banker, hvor de fem største har over to trediedele både af indlån og aktiver. Bankernes samlede indlån var i 1980 omkring 100 milliarder kr.

Andelsbanken

Nogle andelsfolk havde i en årrække arbejdet for at få oprettet en særlig bank for andelsvirksomheder. Brugsforeningsbevægelsens førstemand Severin Jørgensen, pegede i 1898 på nødvendigheden, for, sagde han, fællesvirksomhederne vil komme til at stå overfor kapitalbehov, som de små sparekasser ikke vil kunne dække, og som bybankerne nok vil være uvillige til at deltage i.

Andelsudvalget, som blev nedsat 1899, tog sagen op, men et flertal foretrak, at der blev gjort flere forsøg på at få et godt samarbejde med, hvad der var af pengeinstitutter. Nogle toneangivende andelsfolk var i ledelsen for større sparekasser, enkelte endda i bankbestyrelser. Den anden førende andelsmand, Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, havde i en del år dette standpunkt. »Vi bør ikke starte en andelsbank, så længe vi er tilfredse med de bestående banker«. Senere erkendte han vanskelighederne i dette samarbejde, bl.a. da det viste sig umuligt for Jydsk Andels Foderstofforretning at låne penge i en bank, hvorfor Anders Nielsen som formand sammen med den øverste ledelse af J.A.F. måtte hente pengene i et københavnsk vekselererfirma imod personlig, solidarisk kaution.

I 1907 nedsatte andelsudvalget et særligt bankudvalg med Anders Nielsen som formand, og på de jyske landboforeningers delegeretmøde fremsatte han det år en plan for oprettelse af *Den danske Andelsbank*. Der blev med bankkyndig bistand udarbejdet love for den og indbudt til tegning af andelskapital. Det vakte betydelig opmærksomhed og stærk modstand fra finansverdenen. Avispolemik og læserbreve

trak plusser og minusser op og pegede især på risikoen i stærke indlæg. Den 23. nov. 1909 afholdtes stiftende generalforsamling i Den danske Andelsbank, og Anders Nielsen blev valgt til formand.

Det tog tid at rejse den nødvendige kapital, så der gik fem år, før Andelsbanken den 14. oktbr. 1914 kunne åbne sine døre og begynde sin virksomhed. Men derefter gik det stærkt. Andelsbanken fik et godt samarbejde med en del landbosparekasser, overtog nogle få, men ekspanderede især ved oprettelse af kontorer og filialer, afdelinger, opfordret dertil af ivrige andelsfolk rundt om i landet og normalt i nær tilknytning til brugsforeninger, mejerier, slagterier, grovvareforeninger o.s.v. På få år havde Andelsbanken afdelinger over det meste af landet, fem år efter start var der over 100, det var flere end noget andet pengeinstitut, og allerede 1920 var Andelsbanken med en balance på 171 mill. landets femtestørste bank.

Hovedkontoret blev først placeret i Aarhus, men 1916 købte Andelsbanken grund i København med tanke på at oprette en filial der. Det blev til Axelborg. Grundstensnedlæggelsen blev foretaget 11. juli 1918, hvor Anders Nielsen lagde den ene sten. I oktbr. 1920 flyttede hovedkontoret ind i Axelborg, hvor det blev til 15. maj 1981, da det flyttede til det nyrestaurede Andelsbankens Hus i det tidligere Teknologisk Institut.

Andelsbanken begyndte altså sin virksomhed lige efter krigsudbruddet 1914 i en økonomisk kaotisk tid med markedssammenbrud, produktionskrise og fødevarerangel, men med pengerigelighed og vilde spekulationer.

Fig. 16. Som et enkelt eksempel på den rivende udvikling af teknikken i de sidste hundrede år vises her billeder fra kornhøst frem til 1981.

Efter krigen fortsatte højkonjunkturen, men kun et par år. Så kom et brat tilbageslag, hvor krigsvirksomheder og oppustede rigdomme forsvandt endnu hurtigere, end de var opstået. Det medførte tab, afskrivninger og krak.

Dansk landbrug fik nye chancer på verdensmarkedet, for der var fødevaremangel og sult overalt. Nye markeder gav nye afsætningsforhold. De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation foranledigede oprettelse af andelsvirksomheden *De danske Mejeriforeningers Mælke-eksport* til fremstilling og salg af mælkekonserver og specielle mælkeprodukter. Virksomheden kom hurtigt i vanskeligheder, især fordi de tilsluttede mejerier unddrog sig leveringspligten, og Fællesorganisationen erklærede sig uden forpligtende ansvar.

1922 var banksammenbruddenes år. Ikke færre end tre københavnske banker, heriblandt Landmandsbanken, og 14 provinsbanker kom i vanskeligheder og måtte reddes. Andelsbanken måtte også erkende betydelige tab på flere arrangementer. De store andelsvirksomheder forsøgte at støtte, men sammenholdet svigtede eller blev ikke stærkt nok. Nationalbanken og andre banker ønskede ikke at støtte, tværtimod rejste der sig fra mange sider en storm af mistænkeliggørelse og undergravende virksomhed. Ved bestyrelsesvalget 17. juni 1924 var stemningen sådan i repræsentantskabet, at den hidtidige bærende person, Anders Nielsen, ikke blev genvalgt som formand, og året efter kunne han ikke en gang genvælges til repræsentantskabet. Man valgte der en helt ny ledelse, hvor tidligere justitsminister Rytter blev bestyrelsesformand, og forstander Arnfred, Askov, blev repræsentantskabsformand. Den 25. juni 1925 måtte Andelsbanken lukke sin virksomhed og gå i likvidation.

Det viste sig senere, at lukningen burde have været undgået. Indskyderne fik stort set

alle deres tilgodehavender i løbet af nogle år, og inden året 1925 var gået til ende, var en ny andelsbank etableret. Det skete på en stiftende generalforsamling 5. nov. 1925 under navnet *Dansk Andels- og Folkebank*. Gårdejer P. Hansen, Lind, blev formand. 1932 ændredes navnet til *Andelsbanken*, og efter ændringer i aktieselskabsloven 1973 blev banken tvunget til at sætte A/S bag navnet.

De første år var vanskelige for den nyetablerede bank. Det var svært at skabe tillid og få indlån, så mulighederne for aktiv bankvirksomhed var begrænsede. Men i 1932 gik de store andelsvirksomheder, F.D.B., D.A.G., mejerier, slagterier, foderstofforretninger m.fl. ind for en styrkelse af Andelsbanken ved en betydelig kapitaltilførsel, og derefter gik det fremad.

Ved 50-års jubilæet i 1975 var indlånet 4.075 mill. kr., som dog kun var 7,6 pct. af samtlige bankindlån. Andelsbanken havde da 54 afdelinger og 234 kontorer, i alt 288 placeringer. Der var da 88.000 andelshavere.

1980 passerede antallet 100.000 andelshavere, som nu må kaldes aktionærer. Der er stadig 54 afdelinger, men kontorerne er reduceret til 209. Der er oprettet en afdeling på Cayman Islands, og repræsentationskontor i New York. Indlånene nåede i 1981 over 9.000 mill. kr., og balancen 17.000 mill. kr. Udlånene er på godt 8.000 mill. kr., heraf godt 14 pct. til landbrug og 12 pct. til andelsvirksomheder, ialt knapt 2.000 mill. kr. Det er et beskedent beløb i betragtning af de store kapitaler, der er nødvendige i landbruget og især i de store landsomfattende andelsvirksomheder. Hvor mejerier og slagterier har ca. 85-95 pct. markedsandel og andelsgrovvareforeningerne ca. 50 pct., har Andelsbanken kun ca. 5 pct. af pengeinstitutternes samlede indlånsmasse, men er dog landets fjerdestørste bank.

Kreditforeninger

Størst betydning for dansk landbrugs selveje-system fik de obligationsudstedende foreninger af låntagere, kreditforeningerne. De er også en slags andelsforeninger, idet ejere af fast ejendom er gået i fællesskab om pantsætning af

deres værdier og har påtaget sig begrænset hæftelse. Sådan blev udviklingen.

Efter at Den kongelige Kreditkasse havde indstillet sin virksomhed 1807 og sin eksistens 1816, blev der brug for ny kreditgivning. Der

blev i de følgende år fremsat flere forslag om oprettelse af kredittkasser med statsgaranti. Det blev der stillet forslag om i stænderforsamlingerne i 1830'erne og i landmandsforsamlinger i 1840'erne. Tanker om statsgaranti og -støtte måtte opgives, men en lov gav i 1850 tilladelse til, at ejere af fast ejendom måtte danne kreditforeninger.

I 1851 oprettedes *Kreditforeningen for jyd-ske Landejendomme* og en kreditforening på Sjælland, der fra 1854 fik navnet *Kreditforening af grundejere i de danske Østifter*. Flere kom til, og lovbestemmelse blev nødvendig bl.a. for at sikre obligationskøberne – altså de egentlige kreditgivere. 1861 blev obligationsudstedelserne inddelt i serier med solidarisk ansvar, og der blev lagt begrænsning på oprettelse af kreditforeninger og på pantsætningsvilkårene, krav om førsteprioritet, og en pantsætningsgrænse blev fastsat, først til 60 pct. af vurderingssummen, senere til 50 pct. Lånene blev uopsigelige, og tilbagebetalingen skulle ske over 60 år. Kreditforeningerne havde ikke selv kapital, men fremskaffede kontante penge ved at garantere for pantesikkerheden og ved at sælge kasseobligationer på børsen.

De første kreditforeninger gav ikke lån i huse under en vis værdi, hvorfor der i 1880 blev vedtaget en lov om oprettelse af husmandskreditforeninger med statsgaranti og kun 45 års løbetid.

I 1897 blev der som en følge af landbrugskrisen givet lovmæssig mulighed for oprettelse af såkaldte *hypotekforeninger*, der fik ret til at

udlåne op til 75 pct. af vurderingssummen, senere ændret til 70 pct. og som andenprioritet, også med 45 års løbetid.

Der blev gennem årene oprettet 13 kreditforeninger, som dog ikke alle gav lån til landbruget. 1970–72 gennemførtes en ændring af kreditforeningernes virksomhed. Flere blev sammenlagt, og hypotekforeningernes aktiver og aktiviteter blev overtaget af kreditforeningerne. Der er nu kun tre kreditforeninger, der giver lån til landbruget, nemlig *Kreditforeningen Danmark*, som er landsdækkende, *Forenede Kreditforeninger*, som giver lån på øerne, og *Jyllands Kreditforening*, som giver lån i Jylland. Afdragstiden er nu højest 30 år og kan være kortere, helt ned til 10 år.

Dansk landbrugs Realkreditforening oprettedes 1960 som et nyt andenprioritetsinstitut. Den er organiseret noget anderledes, nemlig som en selvejende institution, hvor Nationalbanken og banker og sparekasser går ind som garantier for en vis procentdel af hvert enkelt lån. Desuden er der tegnet en grundfond og oparbejdet betydelige reserver. Der er ingen solidarisk hæftelse. D.L.R. yder formålsbestemte lån op til 70 pct. af vurderingssummen. Lånene er serielån, og afdragstiden er fra 5 til 30 år.

De obligationsudstedende finansieringsinstitutter er landbrugets store långivere. Af landbrugets samlede gæld på 80,8 milliarder kr. (1979) havde disse kreditorer 51,6 milliarder kr., knap de to trediedele.

LANDBOLOVGIVNINGEN

Den umiddelbare bedømmelse af love er vist nok, at de er frihedsindskrænkende forordninger, bånd på den personlige udfoldelse og virkelyst, magthavernes og bureaukraternes overgreb på den jævne magtesløse befolkning. Sådan har love og forordninger også virket gennem tiderne, og sådan virker de i mange egne af verden i dag, og enhver borger kan også i vort land nævne mange eksempler på unødvendige og uretfærdige lovbestemmelser og bureaukratisk stivt sind, meningsløshed og tids-spilde.

Ser man historisk på lovreguleringer, må man konstatere, at megen bondeundertrykkelse mere var følgerne af magtgruppers friheder, lovovertrædelser, hævd og traditioner end af lovbestemmelser, og historien fortæller om adskillige kongers og embedsmænds forsøg på

at beskytte de svage, at regulere samværsformerne og at straffe misbrug og overgreb.

På et meget tidligt tidspunkt blev det erkendt og slået fast, at »med lov skal land bygges« (1241) og bondereformernes vel nok mest manende og mest citerede sætning er den på frihedsstøtten indhugne sætning: »Landbolovene skal gives orden og kraft, at den frie bonde...«

Landboreformerne er i sig selv en lang række af love og forordninger, om udvidelser af friheder, fra censurens ophævelse 1755 til et utal af regulerende bestemmelser om bondestandens og senere om underklassens forhold, og lovreguleringerne er fortsat siden. De vigtigste vil her blive fremhævet under tre afsnit: Ejendomsforhold, beskatningsforhold og produktionsforhold.

Love om ejendomsforhold, Landbrugsloven

Det er næppe forkert at mene, at generalprokurør H. Stampes landbrugslov af 1769 »Forordning om selvejerbønder og dem allernådigst forundte fordele«, er selve grundlaget for den danske bondegård, for den danske landbrugsproduktionsform og for bonde- og landsbykulturen.

Der var i reformperioden uenighed om landbrugets fremtidige produktionsform. Fremskridtsbegeistrede godsejere henviste til England, hvor stordriftssystemet også sejrede i landbruget, og de ønskede som dér at få ophævet bondegårdsbeskyttelsen. De bondevenlige godsejere og embedsmænd brugte udviklingen i England som eksempel på, hvordan det ikke burde udvikle sig her i Danmark. Den enevældige konge Chr. VII, blev af samme mening.

Magthaverne satte sig det mål at bevare en bondestand til opretholdelse af gårdbrugene og af familiebrugene.

Der har siden midten af 1700-tallet været diskussion om lovens berettigelse, ja vel også før, hvor godsejerne var utilfredse med kongers gentagne forbud imod bondegårdsnedlægning, men efter bondefrigørelsen har flere deltaget i og fortsat diskussionen.

Lovens bestemmelser har været årsag til uenighed mellem de forskellige brugsstørrelses talsmænd og organisationer: mellem tolvmandsforeninger og landboforeninger og mellem landboforeninger og husmandsforeninger, mellem konservative og venstre og mellem venstre og radikale. Ejendomsstørrelser, udstyknings og sammenlægning og samkøb og

samdrift har skabt politisk og faglig strid. Men lovens hovedsigte er fastholdt: gårdene skal ejes og drives af bønder og af flest mulig familier.

Man slog i 1769 fast, at jordsamling var forbi, nu skulle ejendomsretten spredes til flest mulig. Dette var et humant sigte, en social hensigt, men det viste sig som et både produktionsøkonomisk og samfundsstabiliserende godt princip. Og loven er ændret mange gange. Mange landbokommissioner har været nedsat for at tage stilling til nødvendige ændringer, det har været stramninger, tilføjelser og lempelser.

I 1925 indførtes begrebet »landbrugsejendom«, hvorved man forstod en ejendom på mindst én ha og en grundværdi på mindst 1.000 kr. Den skulle opretholdes som selvstændigt brug d.v.s. have avlsbygninger og beboelse, og jorden skulle drives fra bygningerne. 1957 forhøjedes grænsen til 2 ha og 2.000 kr., og der indføjedes køberetsbegrænsning, idet ingen måtte eje mere end to ejendomme, og det blev forbudt selskaber, legater og stiftelser at erhverve landbrugs- og gartnerijord. Begrundelsen var, at man ville forhindre en koncentration af ejendomsretten til landbrugsejendomme. Det kunne bringe selvejet i fare.

Efter 1960 er landbrugsloven ændret i 1967, 1971, 1973 og 1978. Den sidste ændring var resultat af et særligt nedsat landbrugsministerielt udvalg, som i en betænkning af 1977 slog fast, at selvejet burde opretholdes som den mest ønskværdige driftsform, fordi det sikrer en spredning af ejendomsretten og fordi det er »en væsentlig faktor til sikring af landbrugets sociale status«.

Love om jord til husmænd

I stændertiden og i årene omkring folkestyrets indførelse blev der større forståelse for landarbejderes og husmænds kår. Det var tiltrængt, for denne stadig større samfundsgruppe havde ikke fået rimelige kår, hverken økonomisk eller socialt.

I forbindelse med udflytning og jordfordeling var der givet muligheder for oprettelse af arbejderhuse med 4-6 tdr. land middelgod jord

Loven gav lempelse i samdrifts- og samlægningsreglerne. Kravet om avlsbygninger bortfaldt, men der skal stadig være en beboelsesbygning.

Allerede i loven af 1973 blev der indført bopælspligt og krav om, at køberne skulle have landbrug som hovederhverv. I 1978 blev disse bestemmelser skærpet, og der blev indført krav om, at kun folk med landbrugsuddannelse kunne blive ejere af en landbrugsejendom.

Med disse bestemmelser har lovgiverne, støttet af landbo- og husmandsforeningerne, ønsket at modvirke prisstigninger på ejendomme som følge af bylandmænds inflationssikrede kapitalanbringelser, og at sikre, at Danmarks stærkt begrænsede landbrugsareal bliver udnyttet produktionsmæssigt forsvarligt og maksimalt, at dyrkbar jord ikke bliver taget ud af drift ved at blive hobbylandbrug. Loven indeholder nemlig også en bestemmelse om landbrugspligt, hvilket vil sige, at jorden skal »udnyttes erhvervsmæssigt forsvarligt«, og ingen del af en landbrugsejendoms jord må overgå til anden anvendelse uden speciel tilladelse.

For at lette generationsoverdragelsen og unge landmænds start, blev det ved lov 1967 muligt for unge landmænd at få et beskedent tilskud og lån ved førstegangs køb af landbrugsejendom. Tilskuddet er til dækning af skødeomkostninger, stempelskat og moms. Lånet er af varieret størrelse afhængigt af et standardberegnet kurstab; i 1981 er maksimumsbeløbet mellem 200.000 og 250.000 kr. til en rente på 6½ pct.

Gennem den sidste snes år er vedtaget en hel del love, som begrænser landbrugets dispositionsfrihed: Fredningslove, miljølove, zone- love, råstofloven, byggelove m.fl.

ved udstykning fra gårde eller ved totalnedlægning af gårde. Både gårdmænd og godsejere var interesserede i at sikre sig stabil og billig arbejdskraft, hvorfor der blev bygget mange landarbejderhuse, så mange, at regeringen forsøgte at hæmme udviklingen ved krav om, at en større restparcel blev levnet ved de gårde, hvorfra udstykningen skete.

I 1850 var der 98.000 huse med jord, deraf

havde halvdelen under $\frac{1}{4}$ td. harthorn, altså kun et par tdr. land. Af de 98.000 huse var de 47.000 fæstehuse, og de fleste endnu på den tid på ringe fæstevilkår.

I slutningen af 1800-tallet blev der en meget betydelig udvandring til Amerika, og en begyndende industrialisering trak unge fra land til by. Det var især arbejderes og husmænds børn, der brød op. Derfor blev der en betydelig interesse for at skabe bedre vilkår for landarbejdere og for at gøre dem mere bofaste.

Den 27. marts 1899 vedtoges »Loven om jordlodder til Landarbejdere«, der 1909 ændredes til »Lov om oprettelse af Husmandsbrug«. Den første titel var nok den ærligste, for loven gav kun mulighed for at oprette små brug. Størrelsen måtte ikke overskride 8 tdr.l. Staten gav 4 pct. lån til 90 pct. af vurderingssummen, dog ikke over 3.600 kr. I 1909 blev lånemulighederne dog forhøjet en del, og der blev givet mulighed for tillægslån til de først oprettede huse, og et mindre beløb blev stillet til rådighed for køb af lejehuse.

En lovrevision i 1914 bestemte, at der ikke kunne ydes lån til huse under 2 ha middelgod jord. Da var der dannet husmandsforeninger, og de påvirkede beslutningerne. Et af deres hovedkrav var, at brugene skulle være så store, at en familie kunne leve af produktionen, og bruget skulle kunne give fuld beskæftigelse. Andelsvirksomhederne havde givet det lille brug stordriftens fordele, især for husdyrholdet og her igen for malkekøerne. Det gav husmandsbevægelsen styrke.

Der oprettedes fra 1906 til ind i tyverne ca. 30 udstykningsforeninger, som med særlige statslånsmidler kunne opkøbe og udstykke større gårde. Flere af disse foreninger arbejdede tæt sammen med husmandsforeningerne. Frem til 1914 var 208 større gårde købt og delvis udstykket til 1.200 huse med i alt 7.500 ha.

Fra 1850 til 1905 steg antallet af huse med jord fra 98.000 til 183.000, altså næsten en fordobling, og nu var fæstesystemet næsten afløst, idet kun 15.000, under 10 pct., var fæstehuse. Men det var især antallet af næsten jordløse huse, der var øget. Antallet af huse med mere end $\frac{1}{4}$ td. hartkorn var kun steget fra ca. 49.000 til 69.000.

Under I Verdenskrig, da det radikale parti dannede regering, forstærkedes kravene om og

interessen for oprettelse af husmandsbedrifter, og man fandt jordreserver.

Grundloven af 1849 forbød oprettelse af privilegerede stamhuse og bestemte tillige, at der ved lov skulle træffes en ordning, sådan at de ca. 60 majoratsgodser, som tilsammen havde ca. 50.000 tdr. hartkorn hovedgårds- og fæstegårds hartkorn, kunne overgå til fri ejendom. En del af denne fæstegårdsjord blev frasolgt mellem 1849 og 1919.

Ved lov af 4. oktober 1919 indfriedes grundlovens løfte om at finde en ordning. En af majoratsbestemmelserne var, at hvis stamhusbesidderen ikke havde arvinger, skulle godset falde tilbage til kronen, altså nu staten. Den hjemfaldsret ville staten opgive imod en indbetaling af 20 eller 25 pct. af ejendommens værdi og imod at godsbesidderen afstod en trediedel af landbrugsjorden til vurderingsværdien.

Det blev til et jordareal på næsten 20.000 ha, og frigørelsesafgiften indgik i statens jordfond og blev brugt til oprettelse af statshusmandsbrug. Fonden blev ledet af et af staten udpeget jordlovsudvalg.

Den 4. oktober 1919 vedtoges også en lov om vilkår for bortsalg af jord i offentligt eje og en lov om udstykning af præstegårdsjord. Efterhånden som nye præster i embederne accepterede frasal, eller når forpagtnings- og fæsteforhold ophørte, skulle præstegårdsjordene stilles til rådighed for husmandsbrug. Præstegårdene skulle dog efter menighedsrådenes beslutning have lov til at beholde en halv snes ha.

Disse love gav over en årrække staten og jordfonden rådighed over andre ca. 20.000 ha, så i alt blev ca. 40.000 ha stillet til rådighed for udstykning.

Mange ledende medlemmer af det radikale parti og af husmandsforeningerne var i tiden stærkt optaget af de georgistiske jordrente-teorier, og de fik i den ny udstykningslov vedtaget, at brugerne ikke skulle købe jorden af jordfonden, men kun have brugsretten overdraget imod en årlig konjunkturreguleret ydelse. Den ny husmandslov gav så i øvrigt mulighed for at låne op til 90 pct. af byggeudgifterne og til investering i maskiner og besætning. En del af lånet var rentefrit, og en mindre del endda afdragsfrit.

Da loven af 1909 om oprettelse af hus-

mandsbrug stadig efter flere reguleringer var gældende, var der to noget forskellige udstykningslove. Efter den gamle blev man selvejer, efter den nye brugsejer eller statsfæster, som modstanderne af jordrenteteorierne sagde.

I 1924 blev vilkårene for lån til nybygning, tilbygning og andre investeringer gjort ens, og jordlovsudvalget fik overdraget administrationen af begge love, og i hvert amt nedsattes særlige husmandsbrugskommissioner, der skulle vejlede og føre tilsyn.

Jordlovene af 1919 står som en milepæl i nyere dansk landbrugshistorie. Det sociale princip om at sprede det individuelle virksomhedsansvar slog igennem, og det gjorde også Køgeresolutionens ord om »at husmandsbruget beviseligt er den fordelagtigste form for landbrug både for samfundet og for den enkelte«. Udstykningslovene var også et direkte modtræk imod flugten fra landet taget i dobbelt betydning. De var en sejr for husmandsbevægelsen, men de skabte politiske spændinger og mange steder en dybtgående uenighed mellem gårdmænd og husmænd, hvor forskelle i holdninger ofte gjorde det faglige samarbejde vanskeligt.

Der opstod gang på gang politisk strid om landbrugslovens hensigt og indhold, der kom nemlig stadig langt flere ønsker om at få eget husmandsbrug, end der var jord til, og da de ældre huse og de først udstykkede huse var alt for små, rejste der sig krav om mere jord til »indeklemt« husmænd og til flere nye brug.

Ved flere revisioner af landbrugsloven indføjedes bestemmelser om nye pligter til jordafståelse og om statens forkøbsret og om be-

grænsninger af sammenlægning, samdrift og ejendomsstørrelse.

Husmandslovene blev i 1971 afløst af loven om statens fremskaffelse af jord og udlån til jordbrugsmæssige formål med mere. Med den lov bortfaldt også støtten til oprettelse af nye brug, men den gav mulighed for støtte til sammenlægning, jordfordeling og strukturforbedringer. Den indeholder også regler for afløsning af de gamle jordrentevilkår og statens forkøbsret til større landbrugsejendomme er bortfaldet.

Som et resultat af udstykningsbevægelsen og de mange tilhørende love er der oprettet ca. 28.000 nye brug, hvoraf ca. to trediedele er blevet oprettet efter den gamle lovs princip om selveje, og ca. en trediedel efter jordrenteprincippet, derudover har ca. 12.000 brug fået til-lægsjord.

I perioden fra 1900 til 1980 er landbrugsstatistikken lagt om flere gange, så det er umuligt præcist at opgive nettotilvæksten af landbrugs-huse, også fordi begrebet har ændret sig betydeligt.

I 1904 var antallet af huse med et areal mellem 0,55 og 10 ha opgjort til 97.328, hvoraf 42 pct. havde under 3,3 ha, svarende til 6 tdr. land.

I 1919 er antallet steget til 109.145; i 1930 topper det med 111.351, og 1960 er det faldet til 91.486 – i 1980 til 33.500. Til gengæld må man konstatere, at mange af de brug, der i statistikken kaldes gårde med over 10 ha er blevet »familiebrug«, idet ikke færre end 87 pct. af alle Danmarks landbrugsejendomme er uden fast ansat medhjælp, altså i gammeldags forstand husmandsbrug.

Love om beskatningsforhold

Beskatning har altid tyngt hårdt på bondestanden. Langt tilbage i tiden søgte bønderne at frigøre sig for skat til kongen, men fik i stedet flere former for ydelser til herremændene, som lokalt stod for samfundshusholdningen og landets værn. Normalt var både konger og herremænd dårlige husholdere, og gang på gang opfandtes nye former for ekstraskatter udover tiende, landgilde og hoveri, pligtkørsel, gæsteri, og hvad der ellers var mere faste og hævde-

vundne forpligtelser. Der blev udskrevet plovskat, kvægskat, kopfskat, krigsskat, kronings-skat, prinsessestyr, ildstedsskat, og der blev lagt afgifter på eksporten af landbrugsvarer især på heste og stude, og afgifter på importen f.eks. af salt, vin og øl, og der var »portskat« på varer til købstæderne.

Efter enevældens indførelse i 1660 forsøgte man at afbalancere bøndernes skattepligt ved en omfattende kvalitetsbedømmelse af jorde

og rettigheder, og den matrikulering var grundlaget for landgilden siden ejendomsbeskatningen til helt op omkring 1850.

I 1804 gik man i gang med en ny matrikulering, som kom til at strække sig over næsten 40 år, idet den først var færdig 1844. Man fastholdt stort set 1688-matriklens sum af hartkorn, men der var tale om en betydelig omfordeling. Man indførte begrebet »1 td. land boniteret areal« til takst 24. Ved sammenregning med Gammelmatriklen skulle der 5½ td. land af den kvalitet til 1 td.h. og dobbelt så meget til takst 12 og fire gange så meget til takst 6 o.s.v. De store hedeopdyrkninger og mosekultiveringer, som især fandt sted efter 1850 skabte ny skævhed i skattegrundlaget, og der kom i kriseårene i slutningen af 1800-tallet, der også var politisk kampår, en stigende utilfredshed med både skattegrundlaget og ejendomsbeskatningen.

Straks efter regeringsskiftet i 1901 blev der nedsat en skattekommission og ved lov af 15. maj 1903 blev hartkornsværdiansættelsen afskaffet som beskatningsgrundlag og erstattet af en periodisk ejendomsskyldvurdering. Statskatterne blev straks pålignet efter den nye vurdering, medens kommuneskatterne kun gradvist pålignedes på det grundlag, så hartkornsskatterne bortfaldt først endeligt i 1925.

Ved ejendomsvurderingen skulle man bestrebe sig på at ansætte en omtrentlig handelsværdi for jord og bygninger. Ved en ny lov 1922 blev der gennemført en særlig grundskyldsansættelse, som derefter blev grundlaget for statsskatten og fra 1926 også for kommuneskatten. Ved overgangen til ejendoms- og grundskyld blev fast ejendom i byerne også pålagt ejendomsbeskatning.

Samtidig med reguleringen af grundskatterne i 1903 blev der indført en ny formue- og indtægtsbeskatning til staten og en ændring i kommuneskatterne, og for første gang blev borgerne bedt om at indsende en selvangivelse, frivilligt. Først i 1917 blev der pålagt skønsmæssig forhøjelse af formueansættelsen, hvis ikke der var indsendt selvangivelse, og dermed blev den nærmest en nødvendighed.

Dermed kom der også en skattemæssig begrundelse for regnskabsføring. Interessen for regnskabsføring og økonomiske opgørelser

over driftsresultatet dukkede op i de velledelede gårdmandsbrug, efterhånden som pengeomsætningen øgedes, og landbrugsskolerne satte deres spor. De første kontrolassistenter tilbød flere steder deres hjælp til pengemæssig kontrol, og medlemskab i andelsforeningers bestyrelser vakte også interessen. Konkurrencen mellem hele landbrug gjorde, også økonomiske opgørelser nødvendige.

Landbrugskandidater, konsulenter og landbrugslærere udarbejdede regnskabsystemer og udgav regnskabsbøger. 1910 begyndte flere landboforeninger at danne regnskabsudvalg og ansatte regnskabskonsulenter, og fra 1915 blev der også ydet et beskedent statstilskud til det arbejde.

Landhusholdningsselskabet påtog sig at samle ideer, eksperimenter og økonomital sammen til en årsberetning 1913 og udgav et sæt ret avancerede regnskabsbøger.

I 1915 blev repræsentanter for landbo- og husmandsforeningerne, Andelsudvalget, Landhusholdningsselskabet, Det statistiske Departement og Landbohøjskolen enige om at oprette *Det landøkonomiske Driftsbureau*, som forstander J. C. Overgård, Ladelund, tilbød at lede i 2 år. 1918 blev bureauet endeligt etableret med *Ivan Dokken* som daglig leder, og han gik i samarbejde med de lokale regnskabskonsulenter og fik indsamlet 75 regnskaber og udsendte sin første beretning i 1918.

I 1977 blev Driftsbureauet omdannet og fik navnet Jordbrugsøkonomisk Institut, som i 1981 fik et »Statens« sat foran, så det nu hedder *Statens jordbrugsøkonomiske Institut*, hvorefter det navnemæssigt harmonerer med Statens udvalg for Planteavl og Husdyrbrug.

Instituttet har intet med skatteopgørelser at gøre, og det har de egentlige økonomikonsulenter heller ikke, tilskudsmæssigt. Men på de fleste regnskabskontorer er der nu ansat et større antal skatteeksperter, ligesom både landboforeninger og husmandsforeninger har nedsat specielle skatteudvalg.

I 1950'erne fik de større gårde pålagt regnskabs- og bogføringspligt, og ved en revision af loven 1966 blev pligten udvidet til at omfatte alle brug med et areal over 15 ha og med en ejendomsværdi på mindst 175.000 kr. Da lovens bestemmelse ville medføre så stor en ud-

videlse i regnskabsarbejdet, at det ikke var muligt at gennemføre det, fik landbruget indrømmet en tre års overgangsperiode.

Første august 1962 trådte et nyt skatteprincip i kraft, nemlig en omsætningsafgift, der skulle flytte en del af udskrivningen til dækning af det offentlige forbrug bort fra jordværdi, formue og indkomst og over på forbruget.

Begrundelsen var, at forbruget i Danmark var steget foruroligende med et stigende valutaunderskud til følge. Formålet med omlægningen var, hed det i regeringens fremlæggelse af lovforslaget, at opmuntre den private opsparring samt at begrænse forbruget.

Afgiften var 9 pct. i engrosleddet. I 1967 blev merværdiafgiften omlagt fra engrosled til detailléd, og navnet blev ændret fra *oms* til *moms* og også pålagt fødevarer. Landmændene blev derved skatteopkrævere for staten, hvorved alle faktisk blev bogføringspligtige, endda med to årlige opgørelser. Andre har fire.

Skattebesværet blev yderligere forøget ved kildeskattens indførelse 1. jan. 1970, hvor alle blev opfordret til at indsende et skøn over forventet indtægt og derefter pålagt pligt til at foretage en slutopgørelse senere.

I 1958 indførtes der skat på særlig indtægt, kapitalvindingsskat. Formålet var at inddrage

en del af ekstraordinær store fortjenester opnået ved salg i byernes udviklingsområder og ikke at ramme den almindelige handel med landbrugsejendomme. Det er gået anderledes.

En lovændring i 1965 øgede risikoen for beskatning af fortjenester i landbrugsomsætningen, og flere ændringer i både skatteprocent og beregningsmetode har haft den virkning, at store beløb er blevet indkrævet og ejendoms-overdragelse og normalt generationsskifte er blevet forsinket.

I det sidste skatteår før skatteomlægningen 1903 betalte landbrugerne 19 mill. kr. i ejendomsskat, og alle andre skatteydere 11 mill. kr. 1904-05 var det forhold ændret til 15 og 12 mill. kr., og som personlig skat betalte landmændene 7 mill. kr. og øvrige 22 mill. kr. Udskrivningen var altså i 1904-05 i alt 57 mill. kr.

1940-41 var fordelingen af landmændenes skat 77 mill. kr. på ejendom og 49 mill. kr. på indtægt. Andres henholdsvis 109 mill. kr. og 637 mill. kr., i alt 872 mill. kr. plus afgifter.

I 1980 var landbrugets ejendomsskatter 1.017 mill. kr., andres ca. 3.500 mill. kr., landbrugets kapitalvindingsskat var i 1980 ca. 200 mill. kr. Samtlige pålignede skatter var godt 100 milliarder kr. plus anslået moms og afgifter ca. 70 milliarder kr. i alt 170 milliarder kr.

Love til fremme af produktionen

De første forordninger vedrørte markbruget mere end husdyrbruget. De drejede sig om udflytning, jordfordeling, hegning, vandaflledning o.s.v. Forordningen om Landhusholdningsselskabets oprettelse hører med i den sammenhæng, for de fleste af de første offentlige midler, der blev bevilget til landbostandens oplysning og dygtiggørelse og til landbrugets udvikling blev administreret af Landhusholdningsselskabet og uddelt som præmier og anerkendelse for gode initiativer m.h.t. grundforbedring og bedre dyrkningsmetoder, for nye ideer og veldrevne brug og i forbindelse med udstillinger og konkurrencer.

Den første regulære støtte til mere videnskabeligt arbejde i planteavl blev også givet gennem Landhusholdningsselskabet til skolelærer P. Nielsen, Ørslev, som i 1882 blev ansat

som konsulent i plantekultur under Landhusholdningsselskabet på grundlag af en statsbevilling på 2.000 kr. årligt og selskabets eget bidrag på 1.000 kr. årligt. I 1885 forhøjedes beløbet med 7.000 kr., og P. Nielsen forlod sit skolearbejde, blev udnævnt til statskonsulent og oprettede Tystofte forsøgsstation med Askov som filial.

Den første foreningskonsulent i planteavl blev ansat 1900 i Fyns Stifts patriotiske Selskab, nemlig Aage Madsen-Mygdal. I Jylland ansattes i 1913 Th. Madsen-Mygdal som første planteavlskonsulent, og på Sjælland ansattes 1906 den senere professor O. H. Larsen, som sådan.

I 1898 gav staten for første gang direkte tilskud til ansættelse af planteavlskonsulenter, og i 1898 fik to landboforeninger hver 100 kr. i

støtte til forsøg med kunstgødning, og på finansloven fra 1901 blev der stillet 10.000 kr. til rådighed og året efter 15.000 kr. til lokale markforsøg.

Efter konsulentansættelserne steg bevillingerne til landboforeninger og senere til husmandsforeninger pænt. I 1910 var de nået op på 137.000 kr. årligt, i 1930 var de 602.000 kr., og der blev ydet tilskud til markforsøg, forevisningsmarker, udstillinger, konkurrencer og til beretninger og oplysningsarbejde.

Disse bevillinger fik stor betydning, idet enhver på egen mark kunne få syn for sagn. De lokale markforsøg viste på overbevisende måde gødningers virkning, behandlingsmetoders virkninger, sorter og stammer og meget mere. Sådanne forsøgsparceller blev vist og forklaret ved markvandring, og i beretninger blev de brugt som undervisningsmateriale på landbrugsskolerne og af konsulenterne ved vinterens oplysningsmøder. Statens tilskud til dette arbejde havde en betydelig effekt i oplysningsarbejdet og gav omgående økonomiske resultater.

Arbejdet blev udført af et stadig stigende antal planteavlskonsulenter og ledet af lokale planteavlsudvalg. Materialerne blev samlet af de provinsielle udvalg, og fra 1971 af *Landsudvalget for Planteavl*, som er valgt af alle de landøkonomiske foreninger.

Dette landsudvalg arbejder tæt sammen med *Statens Planteavlsudvalg*. Et sådant blev første gang nedsat i 1898, bestående af tre medlemmer, et udpeget af Landhusholdningsselskabet, et af De samvirkende Landboforeninger og et af Landbohøjskolen. Udvalget virkede under Landbrugsministeriet, som var oprettet to år før, 1896, og det overtog efter statskonsulent P. Nielsens død i 1897, ledelsen af de statslige foranstaltninger til planteavlens fremme, et arbejde, der blev meget omfattende og kaldtes under et for *Statens forsøgsvirksomhed i Plantekultur*.

I årene omkring 1900 blev der oprettet en halv snes statsforsøgsstationer for planteavl rundt om i landet, sådan at der kunne indhentes erfaringer fra alle slags jord under de der herskende klimaforhold.

Statsfrøkontrollen, som var oprettet privat i 1871 overgik 1891 til staten. I 1905 oprettedes

Statens plantepatologiske Forsøg, og i 1909 *Statens Planteavls-Laboratorium*.

Efter genforeningen i 1920 blev der oprettet forsøgsstationer på marskarealerne ved Højer og syd for Ribe og på sandjordsarealerne ved St. Jyndeved. I 1960'erne og -70'erne er der sket en betydelig ændring i den statsbetalte videnskabelige forskning inden for planteavlens med indskrænkninger til følge, så der stilles relativt færre midler til rådighed end for 10 år siden.

I 1970 var bevillingerne på 28 mill. kr. lig 2,7 promille af landbrugsproduktionens værdi. 1980 var bevillingerne til Statens Planteavlsforsøg på 59,7 mill. kr. lig 1,8 promille.

De første offentlige foranstaltninger til fremme af husdyrbruget kom også gennem Landhusholdningsselskabet som præmier til dyrskuer og til rationelt husdyrbrug og til husdyrbrugskonsulenter. Men den første egentlige husdyrlov, som kom i 1852, ændrede den praksis, idet tilskuddene efter den blev overdraget landboforeningerne til egen administration. Den hed Lov om foranstaltninger til husdyr- og især til hesteavlens Fremme, og foranstaltningerne var stutierier og dyrskuer. En årlig sum på 7.600 Rbd, skulle fordeles til amterne med maksimalt 400 Rbd. til hvert, og som præmiebeløb måtte statsmidlerne kun udgøre 50 pct. Amtets beboere skulle selv bidrage med mindst halvdelen.

I 1887 kom en lov, som svarede til navnet: Foranstaltninger til husdyravlens og husdyrbrugets Fremme. Staten ydede et årligt tilskud på 200.000 kr. på betingelse af, at de modtagende foreninger gav et lige så stort beløb. Indenrigsministeriet stod for tildelingen, og her pegedes for første gang på andre foranstaltninger end dyrskuer, nemlig kvægavlsforeninger og ansættelse af husdyrbrugskonsulenter. Tilskudsgrænsen øgedes ganske pænt gennem årene, og midler blev givet til stadig flere aktiviteter. I slutningen af 1890'erne bevilgedes 400.000 kr. til oprettelse af avlscentre for heste, kvæg, får og svin. Fra 1902 gaves også tilskud til kontrolforeninger, 250 kr. pr. forening, og kvægavlsforeningerne fik da 150 kr. i tilskud for hver præmieret tyr. Tilskuddene kom dermed op på over 1 mill. kr. om året. Men så blev bremserne slået i, og man nåede i mange

år ikke højere. I 1912 er bevillingerne stadig 1 mill. kr. årligt, men i 1927 blev de halveret. I 1940 var tilskuddene på 550.000 kr.

Efter anden verdenskrig steg de offentlige bevillinger ganske væsentligt, især til konsulenternes løn og arbejde.

En del af husdyrbrugsarbejdet er fra 1960'erne blevet finansieret ved afgifter i henhold til afsætningslove, via Dispositionsfonden og ved frivillige tilskud fra eksportudvalg, slagterier, fjerkræproduktionen m.fl.

Efter Danmarks tilslutning til E.F. blev der i 1973 enighed om at indføre en produktionsafgift på animalske produkter og på frø og kartofler. Afgiften beløb sig 1979 og 1980 til ca. 120 mill. kr.

I 1979 vedtog Folketinget en lov om tilbageføring af 3,5 promille af landbrugets grundværdiskat til de produktionsfremmende fonde. De udgør 130 mill. kr., altså i alt ca. 250 mill. kr., som især bruges til støtte af kvægavls- og kontrolforeningernes arbejde, til det avlsmæssige og fodringsmæssige forsøgsarbejde, til andre produktivitetsfremmende foranstaltninger, til produktudvikling og kvalitetsforbedringer og til fremme af afsætning både på hjemmemarkedet og eksportmarkedet.

Alt foreningsorganiseret arbejde vedrørende husdyrbrug blev også i 1971 samlet i landsud-

valg, fire i alt, for kvæg, svin, heste og fjerkræ. De arbejder meget tæt sammen med *Statens Hysdyrbrugudvalg*, idet de fleste af medlemmerne er med i begge udvalg.

Statens bevillinger til husdyrbrugsforsøg var i 1970 41 mill. kr. og til Forsøgsmejeriet 17,6 mill. kr. De vigtigste aktiviteter på dette område er det faste forsøgsarbejde på statens gårde, Trollesminde og Faurholt ved Hillerød samt på andre faste forsøgsstationer for tyreopdræt, for svin og fjerkræ.

Ganske særlig betydning har de bevægelige kvægforsøg, hvor Forsøgslaboratoriet går ud i de praktiske landmænds stalde og gennemfører et mangesidigt eksperimentelt, videnskabeligt arbejde i samarbejde med ejeren og hans medhjælpere. Mange værdifulde erfaringer vedrørende avl, fodring og økonomi er på den måde indhøstet relativt billigt, og i et praktisk, fagligt miljø. Det arbejde kan sidestilles med de lokale planteavlsforsøg. Når forsøgene foregår og er synlige i naboens stalde, er de mere troværdige og efterlignelige, end hvis de blev gennemført på specielle institutter.

Det nære og gode samarbejde mellem offentligt og privat forsknings- og forsøgsarbejde er hovedårsagen til, at vejen mellem videnskab og praktisk landbrug er kort i Danmark.

BONDEN I LITTERATUREN

Det er ejendommeligt at lægge mærke til, hvorledes forfatter efter forfatter tillægger bonden et ganske bestemt sæt af egenskaber. Det gælder lige fra Holberg, der nok var den første til at skildre sin samtids bonde, til nutidens forfattere.

Den norske biskop *Eivind Berggrav* opregner og begrundet en stor del af disse egenskaber i »Bondens Sjæl« (Humor og Alvor, 1954), og han indleder således:

Bønderne har den længste historie af alle befolkningslag, og det er derfor ikke mærkeligt, at der blandt dem er opstået et særligt »sprog«, en mængde fast indgroede skikke og talemåder, ja til og med en bestemt måde at tænke på«. Han fortsætter med at opregne følgende egenskaber:

Bonden er fast forankret i sit miljø, han nærer en indgroet mistillid til andre samfundslag; men kommer han uden for sit miljø, bliver han »rodløs og rådløs«, kommer endda til at se ned på den stakkels uvidende bonde, således som det gamle ordsprog siger det: »Bonden har værst af sin egen søn, når han bliver hofklædt«. Bonden er præget af en stærk følelse af afhængighed, han er afhængig af sol og vind og regn, af held og uheld i sin dyrebestand – af skæbnen – og han blev gennem skiftende tider afhængig af konge og herremand, af embedsmand og købmand.

Bonden er langsommelig og rolig, nærer en indgroet uvilje mod at lægge dristige planer og holder stædigt fast ved gamle traditioner. Men på sin gård er bonden selv herre. Indtil for få menneskealder siden skaffede han sig her – stort set uden andres hjælp – de to livsfornödenheder: mad og klæder. Han havde et ståsted, kunne føle sig fri og stolt og blev vel også noget egenrådlig og selvkløg.

Denne dobbelthet, følelsen af afhængighed og selvstændighed, har gjort bonden iagttagen-

de – bag en maske af ro – vågen og videbegærlig, altid på vagt og med afsky for den, der praler eller stiller sig i positur. Bonden er ikke gridsk; han er alt andet end gridsk. Han er blot altid parat til at kæmpe for det, som er hans.

Alle disse egenskaber, som Eivind Berggrav nævner, finder man i danske beskrivelser af bønder, men herudover også bondens følelse af dyb samhørighed med naturen, hans kærlighed til hjem og dyr og en følelse af, at hans gerning er et kald, næsten noget helligt, hans ofte inderlige gudsforhold, som nok har sin rod i følelsen af afhængighed af skæbnen og egen magtesløshed, men som undertiden kan føre til overspændthed, selvgodhed og dømmesyg. Endvidere bør vel nævnes, at sammen med bondens ønske om at forsvare det, der er hans, hænger troen på, at det at eje noget vejer tungere end lykken mellem to mennesker, som holder af hinanden, samt et stærkt standshovmod hos den velhavende gårdmand. De tragedier, som udspringer heraf, er nok det oftest brugte emne i bondelitteraturen.

Ejvind Berggrav slutter sin beskrivelse af bonden således: »For at forstå bonden er det nødvendigt at gå ud fra to tydeligt adskilte karaktertræk, som dels fremkalder hver sine egenskaber, dels samvirker ved frembringelsen af en række blandingsprodukter. Kun på dette grundlag er det muligt at forstå bonden. Og så er han alligevel en gåde – både for andre og for sig selv«.

I dette sidste ligger måske forklaringen på, at litteraturkritikere og fortolkere har været så uenige om *Holbergs* syn på bonden, sådan som han skildrer ham i sine to komedier »Jeppe på Bjerget« og »Erasmus Montanus« samt i en enkelt af epistlerne.

Jeppe på Bjerget er doven, fordrukken og forkuet. »Folk siger vel, at Jeppe drikker, men de siger ikke, hvorfor Jeppe drikker«. Hans

kone slår ham, ridefogden driver ham til arbejde som et bæst og degnen gør ham til hanrej (er kæreste med hans kone). Må han da ikke »bortdrive sorgen med de midler, naturen giver?« Men han er »et ejegodt gemyt, der aldrig søger at hævn sig«. Han elsker sine børn, især datteren, som han ved, han er far til, og tager kærligt afsked med dem, da han tror, han skal dø. Det samme gør han med sine dyr, og han pålægger sin kone at sørge vel for hans brogede hest, »thi jeg har elsket det bæst, som han kunne være min kødelige bror«. Jeppe ved selv, at han er »en fattig bonde, en træll, en slyn-gel, en hanrej, en sulten lus, en maddike, en kanalie«, men også at han er en »vittig mand«, det vil sige, han har en god forstand. Han er kritisk og mistænksom overfor ridefoged og degn, men især overfor doktorer og prokuratorer. »Jeg tænkte ikke, I folk var så ærlige«. Han svarer godt for sig i samtalen med baronen og hans tjenere, navnlig da vinen har givet ham mod. »Tungen siger nok Eders Nåde, men hjertet Eders Nar«. Men nu kommer også hævn-gerrigheden op i ham, så han er parat til at lade ikke bare ridefogden, men også hans kone og børn hænge.

Holberg har medfølelse med Jeppe, men udtrykker nok sin egen mening gennem baronens slutreplik: »At ringe folk at sætte til stor ære ej mindre farligt er end som at trykke ned den, som er blevet stor ved dyd og tapperhed – vi derfor øvrighd for plogen mer ej tage«.

Jeppe's modsætning finder vi i »Erasmus Montanus« i skikkelse af bonde-drengen Jacob, der overfor sin højlærde bror beviser, at han er lærdere end denne, fordi han »studerer på avling og jordens dyrkning, hvilket er de vigtigste ting. – Det ved jeg, at om vi bønder ville også tage en pen eller et stykke kridt i hånden og måle, hvor langt der er til månen, da ville I højlærde snart få en ulykke i jeres maver«.

Men også Jacobs far er et modstykke til Jeppe på Bjerget. Han er den solide, selvbevidste bonde: »Det er hver mand her i byen bekendt, at vi ere formuende folk; når vi svarer vore skatter og landgilde, da kan ridefogden ikke rykke et hår af vort hoved«.

I en af sine epistler skriver Holberg da også: »Jeg taler aldrig med bønder, uden at jeg jo lærer noget af dem. Thi de raisonerer ikke uden om solide og magtpåliggende ting, hvor-

om de vide fuldkommen besked. Man kan af dem lære, hvorledes jorden skal dyrkes, heste og kvæg konserveres, skove sættes i stand, gårde bygges og en skikkelig økonomi føres. Derforuden er bøndernes tale naturlig og uden affektation eller urimelige complimenters. Når en bonde hilser mig, ønsker han Guds fred, og når han går bort, siger han far vel. En køb-stadsmand kalder mig for og bag sin herre, og sig skyldigste tjener, skønt han ved alle lejligheder bevidner, han er mig aldeles ingen tjeneste skyldig«.

Medens Holberg (1664–1754) skildrer den sjællandske bonde, henter *Steen Steensen Blicher* (1782–1848) sit stof fra Jylland i sin skildring af hede-bonden.

Blicher skriver ud fra en dyb kærlighed til heden og dens beboere og et nøje kendskab til deres sind.

»Hosekræmmeren« er en skildring af Cecilia og Esbens tragiske kærlighed. På en af sine vandringer på heden kommer Blicher til en hede-bondes hus. »Dets beboere var mig ubekendte. Deres klædedragt var fattig, deres huseråd tarveligt; men jeg vidste, at hedeboeren tit gemmer ædelt metal i et umalet skrin eller i et uselt hængeskab, og en tyk tegnebog indenfor en lappet kofte«. Cecilia er »en ung og over-måde dejlig bondepige, hvem jeg ufejlbarligen ville have erklæret for en fra grusomme forældre og et modbydeligt ægteskab bortflygtet forklædt frøken, hvis ikke hendes rød-ladne hænder og uforfalskede bondemål havde overbevist mig om, at ingen forklædning fandt sted« – »thi virkelig fremviste denne bondepige i alt, hvad hun sagde og foretog sig, en vis naturlig ynde, som ingenlunde kunne skrives på koketteriets regning, undtagen man således vil benævne et medfødt, uvitterligt instinkt«. Da hendes bejler Esben træder ind i stuen, viser han sig at være »en meget smuk karl, en ægte søn af vor nordiske natur, der driver langsomt, men kraftigt og varigt: lyshåret, blåøjjet, rød-kindet«. »Mig behagede han ydermere ved et blidt og åbent ansigt, der vidnede om tålmodig udholdenhed – et hovedtræk i den cimbriske (jydske) nationalkarakter« – »Han var ingen uværdig tilbeder af den skønne Cecilia«.

Men hendes far – en halvgammel, gråhærdet men endnu kraftig mand – er af en anden mening. »At fri med et lommeur og en sølvbe-

slagen pibe kan ikke gøre sagen klar; der vil mere til at køre end at sige hyp! – dum hund, frier til vor datter med to stude og halvtredie ko – jo luur ham! Stodder!»

Han er typisk for sin stand, som det fremgår af følgende: »Jeg kunne have foreholdt faderen hans hårdhed mod den eneste datter. Men jeg kendte almuen for godt til at spille unyttige ord på den materie, jeg vidste at formue går for alt i denne stand. – Jeg kendte ydermere bondens fasthed, der går lige til hårdnakkethed, i denne punkt, og at han, i controverser af denne art med sine overmænd ofte firer og lader som han gik over til deres mening, så man fristes til at tro ham overbevist og overvunden, når han just er urokkeligt bestemt på at følge sit eget hoved«.

Han forsøger da at tvinge datteren til ægteskab med Mads Egelund, der frier med en gældfri gård og tre tusind daler på rente. Cecilia bliver sindssyg i sin fortvivelse, men faderen ser ikke sin egen skyld. »Det er Guds gerning, hans vilje kan ingen modstå«. Fulde af lune er fortællingerne i »E Bindstow«, men måske vanskeligere tilgængelige, fordi de er skrevet på dialekt. Her skal kun nævnes Rasmus Owstrups fortælling om Messingjens, hesten der er så klog, at det eneste den mangler er at kunne tale. Dragonen Rasmus eelsker den hest, han snakker med den, deler sit brød med den og sørger først for den, når han kommer i kvarter. Og den tjener ham tro og indvilger da også, da han beder den bære to, da hans kæreste forklædt som en syg dragon skal med hjem fra Aabenrå. »Hohohoho«, søh han. »De er Uer nok« (ord nok) søh A, »Do skal ett kom te aa faatrydh et« Rasmus køber den da også, da den har udtjent, giver den gode dage og en hæderlig begravelse under det gamle æbletræ. Sådan holder bonden af sine dyr!

Et ægte billede af bønder og bønders liv i midten af den 19. årh. giver den i øvrigt så lidet påagtede skolelærelitteratur af forfattere som Anton Nielsen, Zakarias Nielsen, Mads Hansen, C. A. Thyregod m.fl., der skrev om bønder, sådan som de kendte dem – og for bønder.

Anton Nielsen (1827–97) var den første. Han kendes i dag nok bedst for sin smukke aften-sang »Ved solbjergs-lag«. Men hans skildringer af sjællandske bønder virker overbevisende, fordi han skildrer typer, som han selv har

kendt eller har hørt om. Hans skildring af hyr-dedrengens kår er ikke som senere Jeppe Aakjærs skrevet i harme over de elendige sociale kår for de små i samfundet, men er en trohjertig skildring af den syvårige purk der – som hans egen far var blevet det – bliver sendt ud for at tjene sit brød. »Der, hvor han skulle tjene, var en god madplads, og det var jo det vigtigste; desuden var folkene skikkelige«. Det er med sorg, forældrene sender deres dreng ud til en 18-timers arbejdsdag uden forskel på hverdag og søndag, og med udsigt til prygl, hvis fårene eller gæssene slipper ind i naboens kornmark. Men her, som i alle Anton Nielsens fortællinger, hjælper Vorherre den, der beder til ham af et fromt sind, og han slipper for prygl. Fortællingen slutter da også med skil-dringen af drengen, der stolt vender hjem med det ny tøj, der er lønnen for en lang sommers arbejde.

Den overvættets respekt for myndighederne møder vi i »Løbetossen« hos sognefogeden, der er parat til at sende drengen, der er løbet bort fra nød og elendighed hos en ond plejemor, tilbage, for som han siger: »Vi må jo lyde øvrigheden. Kender du herredsfogedens navn? Det er ikke nogen fuldmægtigs navn med »const.« under, nej det er hans eget. Vi må sandelig lyde«. Men også her hjælper forsynet – bistået af sognefogedens godhjertede og forstandige kone – den, der er i nød.

I Bogen »Om Hans, der kom på højskole« finder man nok det mest utvetydige udtryk for opfattelsen af bondearbejdet som mere end et arbejde, som noget næsten helligt: »Der er jo ingen af jer, som har det, man plejer at kalde et embede, men jeg mener, at dette ord betyder ethvert kald af Gud, og på den måde har I jo alle et embede, en bestemmelse, og det er jo for de allerfleste at være agerdyrker. Ethvert kald af Gud er naturligvis hæderligt, men i mine øjne er bondens kald et af de bedste. Han står ligesom naturen og derved også Gud nærmere med andre, og det er igennem hans hænder, at Gud uddeler sin velsignelse af føde og klæder til alle; derfor må hans øjne i særdeleshed vogte på Herren«. Standsfordomme, for-agten for den, der søger andet erhverv end det solide bondearbejde og respekten for den, der »har noget« er gang på gang motivet i novellerne. I »Enken« forlover moderen uden skrupler

sin datter med en fortrukken gårdmand vel vidende, at hun holder af en anden. Datteren drømmer ikke om at trodse sin moder. Men hun får mange gode råd om, hvordan hun skal sørge for at blive den, der får magten i ægteskabet.

I »En kærestehistorie« får Jørgen en vellønnet stilling i byen som tjener; men han går til i spil og brændevin, indtil han hentes hjem til det solide bondearbejde af sin kønne, trofaste og fromme kæreste.

Endvidere fremhæves i andre noveller den sjællandske bonde for hans trohjertethed og jævne væsen, for sindsro og gemytlighed og kærlighed til dyrene.

Som Anton Nielsen beskriver den sjællandske bonde giver C. A. *Thyregod* (1822–98) et billede af den jydsk og fremhæver mange af de samme egenskaber. Også hans fortællinger har fast grund i virkeligheden, så fast, at han vover at fortælle om et fromt sind og en trofast kærlighed, som ikke belønnes. I »Pottepigen fra Ølgod«, der tydeligt har Blichers »Hosekræmmeren« til forbillede, fortælles om Mariane, »en ungdommelig pigeskikkelse, der var smuk at se, ansigtshuden var hvid og fin på grund af den megen indesidden, i trækkene var der liv og ynde, og kvinderne havde prægtige roser«. Hun er god og from, og hun elsker sin Jens. Men Jens er ikke en solid bondekarl, han »farer fra et og til andet« – og lader sig da også friste af den omvandrende bissekræmmer, »en spillefugl og svirebroder« til at begå indbrud og tyveri hos Marianes far for at skaffe de penge, han behøver for at få hende. Til og med påstår han, da han bliver afsløret, at Mariane har givet ham pengene. Fortvivlet over dette forræderi bliver Mariane sindssyg. Dog sejrer hendes sunde natur, hun bliver igen rask og lever sit liv som en ensom pottemagerske, hvis eneste omgang efter forældrenes død er de to heste, arbejdskammeraterne, der trækker hendes vogn, når hun kører til marked med sine lerkrukker.

Bondens syn på bondegerningen i modsætning til andre erhverv kommer tydeligt til udtryk i »Kulsviere og Kæltringer« i faderens ord: »Men ved du hvad Jeppe, du skal aldrig få min datter! Jeg har slæbt som et øg, for at hun skulle få det lidt godt, jeg vil ikke vide af, at hun gifter sig med en dreng, der arbejder en time

for Poul og en time for Per og sådan sognet rundt uden at få hvid eller skilling for det; jeg vil ikke gifte hende med nitten håndværker, for det er tyve ulykker!« Efter mange omskiftelser sejrer dog her den trofaste kærlighed. Margrethe henter sin kæreste hjem fra kræmmerlivet. »Da han og Margrethe nåede hjem, ville han ikke mere indlade sig på de nitten håndværker. Han passede sin moders avlsbrug med flid og stadighed, og da efteråret kom, drog Margrethe ikke igen til Kolding marked, men drog ind i Jeppes hjem som hans glade og trofaste hustru«.

Ganske anderledes følger skæbnen sig for Anna, der svigtes af sin kæreste og lader sig tvinge til ægteskab med en velhavende gårdmand, der gennem handel og drukkenskab øder alt, så hun dør i den dybeste fattigdom med sin hårdt tilkæmpede tro på Vorherre og sine børns kærlighed som sin eneste trøst.

Fynboen *Mads Hansen* (1834–80) udtrykker sig helst på vers, hvoraf flere har fundet plads i Højskolesangbogen. Her skal kun nævnes »Fo'ajle di små blomster, dæ'dov æ'te'i år, hvor han udtrykker det forhåbningsfulde:

Å vil I bare vente inå et lille ko'n,
så bliver bo'i la'ets bedste støtte.

(bonden landets bedste støtte)

og verset: Jeg er en simpel bondemand

og jævn og ligefrem,

dog elsker jeg min ringe stand,

thi i mit lille hjem

der vokser blomster milde

med farve og med duft,

min er den klare kilde

og min den friske luft.

Også hos *Zakarias Nielsen* (1844–1923) møder vi i »Nye Tider« modsætningen mellem kræmmeren, den rodløse, holdningsløse profitmager, og den solide fremskridtsbonde Knud, der ønsker, at bønderne i stedet for at gemme pengene på kistebunden skal »sprede dem ud over markerne«, det vil sige anvende dem til forbedret avls- og mejeridrift. (Bogen er skrevet i 1881). De nye tider, der kommer til det lille, isolerede sogn, er da foruden de forbedrede landbrugsmetoder de politiske brydninger og højskoletankerne med ungdommen i Knuds skikkelse i modsætning til den konservative, autoritære lærer Lystrup.

Stejlheden i bondenaturen udtrykker Knud selv således: »Min natur er nu engang indrettet således af Vorherre, at den ikke kan bøje sig for hårde hænder, den kan måske knækkes, sønderrives, men bøje sig kan den ikke«.

Det bliver da også ungdommen og fremskridtet, der sejrer.

Med digtet »Du husmand, som ørker den stridige jord —« indleder *Johan Skjoldborg* (1861–1936) »En Stridsmand«, skildringen af hedebondens liv skrevet af en »som kendte dit liv og forstod det«. Skjoldborg skildrer her det hårde slid og de farer, der lurer i form af drik og svir, når vilkårene bliver for strenge, og også bondens bevidsthed om, hvor der er hjælp at finde. Da der er fare for, at Søren's kone skal dø i barselsseng, er hans enkle reaktion: »Du får lade mig beholde hende, Vorherre! Ellers går det galt«.

Og da Søren i fortvivelse over, at det synes umuligt at klare terminerne og regningerne finder vej til kroen og dårligt selskab, kender hans kone kun én udvej: – »Hun bad gennem dage og uger, alle hendes tanker, hele hendes væren samlede til et bønnens suk og til anrøbelse. Og da var det, hun lidt efter lidt vandt et fodfæste, der mangefold øgede hendes bæreevne«. Hendes ord til Søren, at det eneste hun frygter er, at han skal blive en mand, hun ikke kan agte, og den gamle fars sidste bøn til sønner på dødslejet: »Lov mig at – a er ræd, det kan slægte« (hangen til drikkeri) »vakte mange tanker i Søren's sind om livets alvor og dets sammenhæng med andres, den slægt, der går forud og den, der kommer efter«. »Han skulle nok vise, han ikke var bare melgrød«. – Og Søren og hans kone fortsætter sliddet. »Som solen skred frem på sin bane og vandet løb til stranden, gjorde dette menneskepar sig jorden underdanig, så sveden randt ad den solbrændte hud. De tunge tag rundede ryggene og krøgede de ranke skikkelser. – Livet var her med sin modstand, jorden med sin trods, men de havde viljens sejghed, sindets ro og håndens styrke at sætte ind i kampen«.

Senere siges det om Søren: »Om han end stundom fik sine tvivl, så droges han dog stedse med en naturdrifts styrke mod sin marks sandede muld. Han skænkede den sin manddomskraft, at den kunne bære hans drømme frem. Han omgikkes den årle og silde i et kærlig-

hedsliv, så han, ladet ene af mennesker, ret indlevede sig med den jord, hvoraf han var taget. Det er denne kærlighed, som nu så vel som i tidernes morgen skabte liv, hvor der før var tomt og øde«. Bonderomantik, måske, men dog med megen sandhed i sig!

Men vanskelighederne for den, der sætter sig op imod gammel sædvane, lærer Søren at kende, da hans læplantning hindrer dyrene i efter høst at færdes frit overalt, når man »opgiver ævred« (»en af disse vedtægter, som i tidernes løb, stille og skjult, bygger sig selv op til en hellig og ukrænkelig lov«) »Thi lige så godmodig befolkningen er, lige så hadsk kan den være mod den, der sætter sig op mod lands lov og gammel hævd. Nu lurede onde øjne på Søren Branners færd både årle og silde«. Omsider forstår dog naboeerne det fornuftige i at plante læhegn og de forbedrede dyrkningsmetoder, så Søren kan give videre til sin søn: »Den, der vil noget, kan noget«.

»Kragehuset« beretter om næste generations kamp mod gammel overlevering. Jørgen har været på højskole. Men hvordan skal en gammel, forslidt bonde som svigerfaderen Anders forstå, at man kan bruge tid på at læse aviser og gå til møder og foredrag, og hvad er digtning og poesi andet end løgn og tant – og hvad nytte har man af Holger Danske, »når han ikke har været sådan rigtig levende?« Jørgens noget højstemte sprog passer ikke rigtig blandt hede-bønderne. Men da han har vist, han dog duer som bonde og taler et sprog, de forstår, om mere praktiske ting, begynder de at lytte, og langsomt vinder fremskridtet frem, brugsforening, andelsmejeri og -slagteri. Selv gamle Anders lader sig overbevise. Bonden begynder at forstå, »hvad sammenhold giver af kræfter«. De stemmer deres egne ind i kreditforening og i sogneråd, og i kampen imod Provisorierne står sammenholdet og sejgheden sin prøve. »Dersom vi ikke holder fast, må vi skamme os både for vore forfædre og vore efterkommere«, lyder det og »Vi måtte være nogen ringe mænd, om vi ikke kunne forsvare det, som vore forfædre har erhvervet«. Man danner skytteforeninger, køber rifler og ammunition. Bonden er vågnet til dåd.

Men snart han følte, der veg et tryk
fra sjæl som fra krop,
han rettede langsomt sin brede ryg

og slog øjnene op.

På tinge hans røst, i kamp hans sværd
har lydt, så det havde klem;
men end det kalder dog fjernt og nær:
»frem, bondemand, frem!«

(Hostrup: Helt tungt han efter sig foden drog)

»Bjærregaarden« er beretningen om Kræn Bjærre, bonden, der driver sit landbrug rationelt og dog har bevaret kærligheden til dyrene. Kræn Bjærre »føler sig inde i den strømning, der følger udviklingens fremgangsleje, som han står der og ser frem i den lyse, festlige stald, som det er hans slægtleds stolthed at have frembragt. – Al gårdens mangfoldige dyreyngel har jo vrimlet gennem hans barndoms verden fra killinger og hundehvalpe inde i stuen til lammene og søllene i marken og kalvene i den indestængede toftehave. Han havde levet med disse dyreunger af forskellig slags som med kammerater«.

Men Gammel-Jens er ikke tilfreds: »Men a vil sige dig, a tykkes ikke om tiden. Nej, a gør ikke. I sjønger ikke mere. I sjønger næsten aldrig de gamle salmer og sange. I kan købe Munkedal, (en berømt hingst), men I har ikke råd til at lønne lærerinden ved friskolen. Den la'r I forfalde. Men mejeriet, der ligger ved siden af, det bygger I op med en skorsten, der er så hyw, så hyw. Vor friskole, hvor vi begyndte i gamle dage, og havde så mange skønne møder, den dør hen og forfalder, for der er ingen, der bryder sig om den«. Til sønnens svar, at de holder dog alt det gående svarer han: »Ja, I holder det gående, men der er ingen liv«. »Kan du huske, Kræn, da du kom fra højskolen, du og de andre karle her fra egnen, hvor begejstrede I var, hvordan I talte og sang og ivrede? Det var en skøn tid. Da var der liv – og da var der gæring«. Det sidste siger den gamle med stigende kraft og strålende ansigt. Og sønnens øjne har et sekund det samme udtryk. »Det var drømmens tid«, siger han så, »siden kom jo virkeligheden«. Faderen vender hovedet rask mod sønnen: »Ja, med smør og flæsk og centrifuger« – »den drøm og den virkelighed synes mig ikke rigtig stemmer sammen, hva'?« »Fordi det ikke er nemt at se, derfor kan der godt være en sammenhæng. A mener i hvert fald, at havde højskolen ikke gjort os vågen, så havde vi bønder heller aldrig været så fremskredne, som vi nu er«.

Til denne skildring af bondegenerationerne omkring århundredskiftet slutter sig »Nye mænd«, der behandler modsætningen mellem gårdmandssønnen Per og hans forældre. Forældrene er stærkt påvirkede af Indre Mission og den strenge pastor Holst. Skønt Per holder meget af sine forældre, gør han oprør. »I hans hjem var der nok af udvendighed, sikkert også i deres religiøse forhold, det meste af det i alt fald. Det var bare en forsikringshistorie. Han troede ikke på sandheden«. Per erfarer dog senere, at forældrenes religiøsitet ikke er bare udvendighed.

Faderen er den driftige bonde med tillids-hverv i sogn og andelsforeninger og en drøm om, at Per skal nå videre, helst ende som rigsdagsmand. Men Per går sine egne veje, gifter sig med Mette, den fattige tøs, der til og med har et barn, men som menneske står højt over gårdmandsdøtrene i sognet. Han køber en jordlod og går ind til en lykkelig tilværelse som husmand og en hjemmets mand – indtil omsider de stejle sind blødgøres, og en forsoning kommer i stand. Det er i denne bog, vi finder den kendte sang »En bonde, han vågner med hanen på hjald«, der slutter med det smukke vers:

Min fader var bonde, en bonde er jeg,
og sønnerne bliver det siden.

Vi valgte at leve den ligeste vej
som korn under stråenes skriden.

Vi skylder vort land hver en duftende sang;
til tak vil vi dyrke dets bølgende vang,
at Danmark kan blomstre i tiden.

Jeppe Åkjær (1866-1930) er bondefødt, og bondens nære forhold til naturen ligger dybt i hans sind og kommer sammen med erindringerne fra hans barndomshjem til udtryk i de sange, der gennem årene har været sunget med så megen glæde. Et par eks. vil være tilstrækkeligt:

Far kom kroget ind fra stalden,
hængte trøjen op på bjælken,
spiste tavs indtil han sagde:

»Lad os takke gud for mælken«.

Bad vi da i lys fra månen,
som kun børn og bønder beder,
medens tunge stjerner tændtes
over brede tavse heder.

(Jeg er født på Jyllands sletter)

Eller et enkelt vers fra »Jeg lagde min gård i den rygende blæst«.

Dér rinder de dage i sommer og tøj
med alt, hvad den bonde må gøre,
for føllet vil klappes og fåret ha' hø,
småspurve fra taget mig fritter om frø,
og grisen vil kløs bag sit øre.

Hans skildringer af unge bønder er ofte betegnet som bonderomantik, og nogen romantik er der nok i skildringen af f.eks. Martha og Visti i »Arbejdets glæde«. »Martha betragtede alle nyfødte dyr på gården som hendes myndlinge. Der kunne ikke fødes hverken føl eller kalv, hverken lam eller gris, før Martha var ved hånden. Det hørte til de store sjældenheder, at et lille dyr døde i Vistis gård; de trivedes alle ved hendes hånds varme. Visti ved da også, at der er ikke mange som Martha. »Hvor beklageligt – syntes det ham – at kvinden havde taget sine milde hænder bort fra dyrene. For det var jo det, der var sket i nutidens bondehjem, til ubodeligt tab både økonomisk og moralsk«. Visti udstykker dele af sin gård uden andet udbytte deraf end at se nye bondehjem vokse op, det gør sikkert få bønder, og der er vel heller ikke mange, der føler glæden ved natur og bondearbejde så stærkt som han. »Visti pløjede. Plovjernetes stærke rytme fangede hans sind. Han følte sig med et så ydmyg og glad som et barn, der har fået lov til at gå i furen og holde tømmen for far. Han kjendte, hvor jorden og han blandede åndedrag i denne stund«. »Jorden er det store mysterium; og ingen bliver færdig med at løfte dens skatte. Her havde han valgt sin plads, her ville han blive til sine dages ende. Thi her havde han fundet den tryllevånd, der gjorde hver ny dag blank og rig: Glæden ved sit arbejde«.

I skarp modsætning hertil står Aakjærs skildring af højskolebonden og højskolebevægelsen, hvor han mener at finde hykleri og forlorenhed:

»På denne baggrund kunne han bedre forstå Jakob Sjøllænder og alle hans forlorne talemåder. Her var jo i virkeligheden det folkekøkken, hvori Jakob havde fyldt sig indtil ræben. Og sådan gik en hel sværm af vore dages bønder omkring med munden fuld af låneord; så ængstelige for at komme til at vise

noget af deres eget. Thi hvor var det i Jakobs mund, der var hans eget. Men hvis var skylden? Havde skolen nogensinde kaldt på det? Kaldte disse skoler overhovedet nogen sinde på, hvad der var bondens særlige eje, hans natur- og hjemstavnskærlighed, hans dialekt, hans herlige lune, hans sans for de store, rene linjer i livet og tingene? Hvilken af lærerne havde taget sit udgangspunkt i bondens egne medfødte muligheder? En streng gned de alle på – den religiøse – men den skreg falsk, grundfalsk! Thi bondens oprindelige tro, det var ingen højskoletro, men en skæbnetro, altså i sin bund en instinktmæssig forståelse af, at vi og alt vort væsen beherskes af ubøjelige love, hvori de hedeste bønner ikke kan rokke en flis«. »Disse skoler havde forlængst overlevet sig selv. Ja, det syntes Visti«.

Aakjærs kærlighed til de små i samfundet, de fortrykte, kommer frem overalt i hans forfatterskab, men navnlig i »Vredens børn« med dens krasse angreb på bønderne og deres behandling af tjenestefolkene. Per oplever hyrede drengens strenge liv og tjenestekarlens usle kår, de elendige karlekamre og det rå liv blandt tjenestefolk. Han rejser sig til modstand, men oplever, at han ikke magter at gennemføre noget og udvander. »A har ett en følels i mit bryst, ett en rettighed af hvad slags lige nævnes må, som ett der er blevet spyttet og trådt på«. »Ja, men det bliver anderledes! Der kommer andre tider«, råbte Goj«.

Jeppes Aakjærs bøger gjorde deres til, at det blev anderledes.

Medens Skjoldborg og Aakjær skriver om småårsbonden, beretter *Jacob Knudsen* (1858–1917) om storbonden og hans sind, det heftige, stejle sind og den stærke holden på sin ret. Klarest kommer det frem netop i bogen »Sind«. Per Hjarmsted opdrager sin søn Anders med urimelig strenghed, og han indpoder ham sin strenge retfærdighedssans og mistro til al øvrighed. Så voldsomt er hans sind, at han gennemprygler en nabo, der lader sine heste græsse på hans mark.

Anders gør oprør mod sin far, men han tager ved lære. Selvtægt i retfærdighedens navn er nødvendig. Han dræber herredsfuldmægtigen og arrestforvareren, da de ikke vil skaffe ham hans ret i en strid med en nabo om brugsretten til et stykke fællesjord. Der er dog end-

nu en grund. Gamle Per Hjarmsted er uberettiget anklaget for brandstiftelse og fuldmægtigen og arrestforvareren sørger under forhørene for, at han ingen mulighed får for søvn. Anders dræber en aften fuldmægtigen og dagen efter, da man vil arrestere ham, arrestforvareren. Han føler, at han dermed yder sit for at udrydde uretfærdigheden i verden, men også at det er i sin orden, at han selv må dø, for »hvo som dræber med sværd, skal selv omkomme ved sværd«. Han bliver skudt af en retsbetjent lige efter drabet på arrestforvareren.

Men også i Anders' kæreste Gjartrid er der sind. Hun sætter sig op imod sin far, da han vil tvinge hende til ægteskab med fuldmægtigen, og da Anders om aftenen henter hende og fortæller hende om drabet, følger hun ham til præsten, der vier dem, og de har da én eneste nat som ægtefolk, før Anders selv bliver dræbt.

Så voldsomt er handlingsforløbet og så knap er formen, at det minder om en islandsk saga snarere end om en beretning om jævne jyske bønder.

Marie Bregendal (1867–1940) er ligesom Jeppe Aakjær, med hvem hun var gift nogle år, bondefødt og kender bondens tilværelse fra sin egen. I »Sødalsfolkene« skildrer hun bondens liv i hverdag og fest med glæder og tragedier, jævnt og ægte og drager enkeltskikkelser frem, som vel ikke er typiske, men dog hører med i billedet af bonden. Det samme gælder for »Henrik i Bakken«. Henrik er i bevidstheden om sin egen grimhed blevet sygeligt følsom, han formår ikke at give udtryk for sine følelser, men gør tilværelsen knugende og glædesløs for sig selv og sine omgivelser. Heller ikke sorgen over hustruens død kan han give udtryk, kun sønnen, der har lidt af sin fars tunge sind, får indblik deri. Oppe i lyngbakkerne vandrer Henrik og hans søn frem og tilbage i regnen, og efter to timers vandring kommer endelig det frem, Henrik har følt som forbandelsen over sit liv: »Ja, din mor, Ole, hun kunne også være glad – og hun ville også gerne have været glad for mig. Ja, hun ville gerne! Men hun kunne ikke. Det var jo det, at hun kunne ikke«.

»Holger Hauge og hans hustru« er skildringen af fremskridtsbonden og hans vej gennem årene fra 1877 til omkring 1920. Holger arbejder Harreborg op til et mønsterlandbrug, opdyrker hede, udtørrer søbund, oparbejder ko-

og svinebestand, starter mejeri og omdanner det til andelsmejeri – alt under mistro, modvilje og direkte modstand fra egnens bønder ledet af storbonden Kræn Højgaard, der ser sin stilling som sognets konge truet. Men Holger inspireres og støttes af sin hustru Kirstine. Hun ser mulighederne, hvor han ser vanskelighederne, og ved sin dygtighed og sit blide væsen klarer hun forholdet til naboerne og sejrer over Kræn. Kirstine ser bondens gerning som den ypperste. Da Holger bliver handelsmand – »rodløs og rådløs« har hun svært ved at følge ham. »At være pranger var ikke rigtig bondegerning. Men disse prangere – nej de kunne knap blive nogen tiltalende kaste og aldrig nogen ophøjet – slet ikke sådan anseelig som det at være bonde – rigtig bonde«. Det er da også hendes ide, at sønnen skal oprette en landbrugsskole, hvor der ikke kun skal dyrkes landbrugsinteresser, men også være »føde for sjælen og ånden«.

Under Holgers førerskab vågner sognet langsomt, forstår betydningen af andelssamarbejdet, bliver aktivt i politik – og selv Kræn Højgaard glæder sig, da »bonden, gårdejereren, er steget ind i kongens råd«, da det første venstreministerium er dannet.

Kirstine dør, men Holger fortsætter sit næsten alt for virksomme liv. »Med det ny århundrede var bønderne kommet ind i en opgangstid, eksporten gik frem, priserne steg støt. Holger blev en rig mand – men blev han glædere af det?« Da bønderne efter krigen taber fornuften og sætter millioner overstyr til luksus og tåbelighed, piner det Holger, at de ikke kan se, at de gode år ikke kan vare. Men han har mistet sin indflydelse, han er blevet en gammel, ensom mand. Han gør da sine tanker om livet op: »Vi skal dyrke jorden, for af den skal vi have vor føde, og vi skal have et menneske af det andet køn at stå sammen med, for ellers er der ingen ro eller orden i tilværelsen. En mand er en mand, en kvinde en kvinde, men et menneske – et menneske, det er en mand og en kvinde.«

Thomas Olesen Løkkens »Bonden Niels Hald« bygger på samme motiv. Niels har store syner, han vil hjælpe bonden frem, han vil se nye hjem spredt ud over de gode jorde. Men dertil skal bruges penge – mange penge. Niels begynder at handle, han bliver godsejer, ud-

stykker og skaber nye hjem. Men noget er galt, der gror ikke lykke og tilfredshed om ham. Og Niels bliver spiller og spekulant. »Der må vel findes måder, hvorpå man kan få pengene til at komme. Jeg vil sejre nu, mens jeg er ung og vågen«. Pengene kommer og går. Niels vover sig stadig længere ud i desperation og galskab, til han kører galt med bilen en mørk aften og bliver bragt bevidstløs hjem efter at have bragt sig selv til fallittens rand. Hans hustru Kirstine har kæmpet forgæves imod og har søgt at holde ham tilbage ved ærligt bondearbejde. Nu griber hun tøjlerne, fortsætter spekulationerne, aktierne stiger. Mens Niels ligger bevidstløs, vinder hun tilbage, hvad han har tabt. Men da hun bliver klar over, at spillet er ved at gribe hende, bryder hun af.

Efter lang tids bevidstløshed vågner Niels til livet igen, vender tilbage til bondens gerning, og Kirstines angst for, at han igen skal lade sig lokke til handel og spil, viser sig ubegrundet. Han har været for langt ude. Der er også nok at gøre for en stærk mand i krigens og efterkrigstidens år med at hjælpe, hvor det kniber, arbejde imod de værste dårskeber og bygge op igen efter krak i bank og kartoffelmelsfabrik. Og som det blev det for Holger Hauge bliver det klart for Niels Hald, at man skal være to for at bære byrderne og finde vejen frem.

Thorkil Gravlund (1879–1939) ønsker ikke at skrive om bonden og fremskridtet. Han ønsker, at bonden skal vedblive at være, som han var. Klarest kommer det nok til udtryk i »Nilaus standser høstmaskinerne« fra trilogien »Sagnet«. De sociale skel er blevet trukket hårdt op imellem bønder og arbejdere, det er svært for bønderne at skaffe arbejdskraft. Der er derfor kommet fem nye mejemaskiner til sognet. Men gamle Nilaus ønsker det gamle fællesskab tilbage, han tror ikke på fremskridtet. »Og nu på slutningen havde udviklingen næsten gjort folk hjemløse i deres eget sogn, så ingen ville gøre bysens gavn mere, men bare hjælpe sig selv og fjotte sig om mulen, det bedste man havde lært af fremskridtet«. Så piller Nilaus lidt ved maskinerne, så de ikke vil gå, og nu, da det gælder brødkornet, er arbejdsfolken villige. De møder op i samlet trop »til Hov påny, ikke for adel og ikke for bonde, men for hjemmets grøde«. Gamle Nilaus nyder sin triumf: »Lad os nu bare hilse og sige, om det

må være, som det er – og blive, som det var«.

Men den gamle bonde er ikke mere. *Johs. V. Jensen* (1873–1950) siger det lige ud i »Graabølle«. »Mangen fornem gammel bonde, der i sin tid netop var bonde, tager sig med sine nye vaner og fra stationsbyen hentede mundart ud kun som en stodder. En kommende generation vil jo få form igen, sin egen, men bonden er ikke mere«.

Johs. V. Jensen skriver med megen bitterhed om opdyrkningen af heden, »et barbarisk hærværk, hvorved store poetiske værdier ovenikøbet ret antikke og for så vidt uerstattelige, lægges øde til fordel for en ganske åndløs tilvirkning af brødkorn«. Men han nærer den dybeste respekt for hedeboenderne, »småfolk, der uden nogetsomhelst at begynde med andet end et par stærke hænder i løbet af tredive år har skabt et hjem, en lang, bitterlig lang udholdenhedsprøve, der kun kan lignedes med selve urmenneskets kamp for erhvervelsen af de allerførste livsbetingelser, tag over hovedet, husdyr og et par agre at føde dem med«. Men der er mange hjertesuk over den ny tids bonde. »Hvad køber bonden i det hele taget ikke nu om stunder, han som før skilte sig fra daleren med en smerte, som om det var et indre vitalt organ han lod sig berøve – maskiner, luksus, alt, lige til det halvdannelsens sidste fabriksstempel, klaveret der begynder at få indpas på gårdene og gør dem af kvinderne til tomme tingester, der ikke er det i forvejen«.

»De gamles hjertelige uvidenhed ville det være uforstand at ønske tilbage. I den har vore smukkeste drømme og sogn sin rod, og den skjulte en dyb menneskekærlig filosofi. Men til den træning af hovedet, der nu kræves for at leve, forslår den ikke. Hvad der er kommet i stedet er endnu kun surrogat, gør ikke fyldest hverken praktisk eller dekorativt. Højskolens frugt, der skulle have været natur, er tværtimod en masse unatur, dygtigt med indbildskhed og en hel del ublufærdigt bræg i flokkevis og i offentlige forsamlinger; meget langt fra dannelse det hele. Til gengæld har højskolen utvivlsomt fortjenesten af at have skabt den politiske maskine, hvorpå landbodemokratiets majoritet hviler i øjeblikket. Landbrugsskolen er sikkert en solidere opdragelsesfaktor«. »Udvidet horisont, oplysning er vejen for landbefolkningen til at blive bønder igen. Lad så nog-

le blive »seminarister« og andre tage vejen over Amerika. En gang i en ny omgang skal de dog ende med at blive seende og genvinde de gamles smag for simpelhed og arbejde«. Det er Johs. V. Jensens dom over og håb for den danske bonde – men han har aldrig selv levet en bondes liv.

Martin Andersen Nexø (1864–1954) er først og fremmest arbejderens digter, og hans »Midt i en jertid« er en ubarmhertig skildring af bondens dans om guldkalven under den første verdenskrig, omend den mildnes af et vist lune.

»En ny ånd – uånd kaldte de ældre den – rykkede ind i sognet. De vertikale modsætninger rejste sig igen, denne gang indenfor menneskenes egen kreds. Trods al sin jordbundethed følte den ny slægt af gårdmænd sig dog himlen nærmere og så ned på alle, der ikke ejede et vist kvantum jord – den ny målestok for Vorherres nåde. Med den gamle gode frihed og lighed var det forbi; den lige værdighed i borg og hytte ophævedes. Grundtvig var jo ikke længer den ufejlbarlige, på dette punkt havde han nok endda grebet grundigt fejl med sit »frihed og lighed og broderskab«. Han havde ment det godt nok, den gamle; men jorden var nu engang ingen paradishave«.

Jens Vorup er sognets foregangsmand, altid i stand til at se mulighederne og udnytte dem. Nogen sentimentalitet er der ikke i hans syn på småfolk. »Inderst inde var han på ingen måde overbevist om nytten af at give »de udslidte gamle en fredelig livsaften«, som det så kønt hed. Følgen var jo bare, at ingen sparede; man lod stå til og stolede på den store forsørgelsesanstalt samfundet. Og nogen nytte kunne enhver selv den sølleste gøre«. »Og hvorfor skulle småfolks børn ikke bestille noget – vogte, pille sten, høste med – ligesom i gamle dage. Skolen, skolen, skreg man helt hysterisk. Men Jens Vorup fandt, at det ligefrem var at oplække dovenskab fra statens side, når den berøvede de vordende arbejdere muligheden for at lære at arbejde allerede i barndommen«.

Den helt store chance øjner han, da en tysker tilbyder ham eneret for Danmark på en »flydende hesteko«. Men da krigen er forbi, og planerne skal realiseres, viser det sig, at det hele er svindel, alle de forudbetalte penge er tabt, Jens Vorup har intet tilbage, heller ikke

sin hustrus kærlighed og tillid. »En nat stod han op, tog en ren skjorte i rejsetasken og gik bort fra Vældegård. Han efterlod en seddel til Marie, hvorpå der kun kort stod: »Du tror jo på en fortsættelse. Nu går jeg bort for at søge den«.

Mere sympati har forfatteren for Jens Vorups hustru Marie, omend hun skildres med en vis ironi. »Marie Vorup var en smuk kone, høj og rankvoksen, ferm til sit og dog stille af væsen. Og endnu smukkere virkede hun, når hendes blik som nu gled bort i drømme, ingen kunne følge«.

»Om det svære, sorte hår, som faldt i glat skilning over den hvide pande, bar hun bestandig et sølvbånd, i halslinningen sad en sølje af form som et gammelt skjold, og ved bæltet bar hun et svært nøgleknippe. Hun havde som højskolepige forelsket sig i frejaskikkelsen og forestillede sig, at den gamle nordiske gudemoder så sådan ud«. Hun lever i splittelse mellem en drøm om en norsk gut, hun har brevvekslet med, men aldrig set, og virkeligheden som storbondens hustru – og mellem det gamle, grundtvigianske livssyn, som hun stadig finder det hos sin gamle far, og storbondens nye, der giver velstand og luksus – for en tid.

Men forfatterens fulde sympati har Ebbes søn Niels, der tager på højskole som en troende ung mand og derfra som en tvivler og ender som fritænker – og socialist! Bogen er i sin helhed en kritik af bondestanden, der holder sig uden for verdensopgøret og udnytter krigen til egen fordel.

»Mellemløstidens roman om livet på landet« har man kaldt »Vestenvind« skrevet af *Martin Jensen* (1909–1945), og den giver da også et virkelighedstro billede af livet i landsbyen i de urolige år, hvor alle slags strømninger blæser ind over sognet. Der er lune, og nok lidt onskabsfuldt lune, over skildringerne af bønderne i sognet.

»Da krigen brød ud, løftede Per Nørsgaard sit åsyn mod himlen, sukkede og sagde: Herren se i nåde til vort folk! Og Herren så i nåde til vort folk og lærte Per Nørsgaard at tjene mange penge ved at sælge svin og fedekvæg til de folk, der førte krig«. »Men Per Nørsgaard vedblev at være en ydmyg mand. Han kendte livets omskiftelser. Når en af hans heste døde, løftede han sit åsyn mod himlen og sagde: Her-

ren gav, Herren tog, Herrens navn være lovet! Så smilede han igen frimodigt. Per Nørgaard havde sine heste godt forsikret«.

»Sognefoged Frederiksen kunne med sandhed sige, at Guds ord var en lygte for hans fod og et lys på hans sti. Men det var fru Frederiksen, der svang lygten. »Bekymrer eder ikke for den dag i morgen«. »Bekymringer hører hedninger til, ved du nok lille far«, er hendes omkvæd, og da krisen for alvor sætter ind: »Der som du havde tro som et sennepskorn«. Frederiksen ville gerne have tro som et sennepskorn, men et sennepskorn kendte heller ikke noget til terminer«.

Her overfor står den vantro slagter, der altid klarer sig, skønt Herren egentlig »burde udstrække sin arm og straffe ham. I hvert fald sende ham lidt modgang«. Og så arbejdsmændene. »Arbejdsmændene levede af hånden og i munden. De tog arbejde i grusgrave, i tørve-moser, ved tærskværkerne, på kommunevejene eller rundt hos gårdmændene, der mistænkte dem allesammen for at være socialister. De ville i hvert fald helst være fri for at bestille noget. Og have meget for det«.

Sagnet prøver nu at finde vej gennem krisedårene. L.S. vinder indpas, J.A.K. frister med drømmen om at slippe for de urimelige renter, ja selv nazismen vinder til en vis grad gehør. »Det var nogenlunde de samme angreb på regeringen som ved L.S. og J.A.K. møderne. Der var kun det med jøderne, som de ikke havde hørt før. Det lød helt mærkeligt«. Men hvad var en jøde i grunden for en person. Der var ingen, der nogen sinde havde set en jøde.

Men de unge går deres egne veje, prøver at finde en mening i al forvirringen, prøver at finde egne ben. Der er stadig håb.

Alt det hårde og stejle i bondens sind kommer stærkt frem i bogen »Nu opgiver han« af *Martin A. Hansen* (1909–55).

»Da gamle Ole Jørn, grundtvigianeren, skiftede mellem sine to sønner, – dette lå over 30 år tilbage – gav han Kristen, den yngste, fødegården. Ved samme lejlighed sagde han til Lars: »Dig vil jeg ikke bo hos. For du vil næppe give mig bedre føde end dine svin«. På disse ord lagde Lars Jørn ansvaret for meget ondt. Efterhånden opfattede han det sådan, at disse ord havde omdannet hans sind, der var kendt

som hårdt og hidsigt. Men den egentlige skyldige var dog Kristen. Han havde sneget sig ind hos faderen – . Derfor brød Lars med broderen, og i tredive år havde de ikke vekslet ét fredeligt ord«. Hadet forplanter sig til sønnen Henrik, der ikke vil overtage gården, men læse. Han bliver jaget hjemmefra og tager til Argentina. Også den yngste søn Niels hader Lars, og Niels gengælder hadet af et godt hjerte og venter kun på, at faderen skal give op og overlade ham gården. Det bliver en lang og bitter kamp. Niels fælder træer, anlægger ny vej, brækker svinehuset ned og ændrer langsomt gården, men må dog give op over for faderens stejthed og rejser bort for en tid. Og tiderne bliver stadig dårligere. »På sognets strandside vrimler det med blanke biler, sommergæster, brogede og brune mennesker, der nu og da kaster et blik ind på de kønne gårde og fede marker og udbryder: Hvordan kan bønderne lide nød? Hvorfor taler de om desperation? Men disse brogede folk har intet øvet øje. De ser ikke de små tegn på forfald. Tagets huller, seletøj, der er bundet sammen med sejl-garn, de uskoede, ældede heste eller maden, der sættes på bordet. De har ikke tid til at standse legen og føle de rolige jorddyrkeres puls«.

Da Niels vender tilbage, bruger han andre metoder, får Lars til at føle sig som en betydelig person og skyde den tanke til side »at det var helligbrøde at udstykke jorden og forestille sig velstanden, dersom al strandjorden blev solgt«. Og skønt Holger, som oprindelig var tiltænkt gården, vender hjem, lykkes Niels' planer tilsyneladende. »Nu opgiver han«, er bogens slutreplik.

Helt anderledes er grundtonen i novellen »Aasynet«, beretningen om høsten hos den lille familie, der er vant til at bøje sig under skæbnen. »Det ved man, der, hvor man kan overskue skæbner, at selv den stræbsomme ikke kan afvende uheldet, hvis det udpeger ham. Det vil ikke sige, at man bare er uheldig en gang eller to. Uheldet, når det virkelig kommer, er en grå engel. Den grå engel flytter ind i et hus eller en gård, til familien dér. Til prøvelse. Eller til bod. Ingen kender den lov, hvorefter boden pålægges. Mennesker synes heller ikke altid, den falder, hvor den er mest for-

tjent. Dog om det skønner mennesker måske endnu ringere end om alt andet. Men den grå engel kan blive boende år efter år. I det hus bliver man vant til, at alt mislykkes. Dyr dør pludselig, børn skranter, selv beskedne planter slår fejl, venner trækker sig bort, og sindene bærer mærker.»

Rugen er høstet, men det falder ind med dårligt vejr, og da dette endelig bedres, og man kan begynde at køre ind, bliver hesten syg. »Det var den hvide hest. De sad mer stille end før. Den mindste var den eneste, som turde se nogen i ansigtet. De andre mærkede, at der sad en mere ved bordet. Den grå engel sad hos dem«. Men hesten bliver rask, og indkøringen begynder. En af børnene står og betragter en rugkerne. »Der er ligesom et billede i den. Det er ligesom et ansigt. Det er Vorherres Aasyn, sagde moderen, sådan husker jeg, mor sagde. Ja, det er Vorherres Aasyn, sagde faderen. Det var så lille, den mindste medaillon i verden. Det var et aasyn, det så på en. Et blik så op på dem fra kernen og løste de frygtsomme fra frygten. I stilheden veg noget gråt og koldt fra dem, som stod der. Glæden kom ikke brat. Den kom ligesom langvejs fra. Vandrende mod huset som en gæst, man har længtes efter at se. Nu ser man ham komme, nu nærmer han sig. Skridt for Skridt«.

Endelig skal medtages nogle få linjer fra novellen »Roden«.

»Da trækker faderen vejret dybere, og sønnen drejer langsomt hovedet. Møder faderens øjne. Den ældre mands vejrbrune hoved er blegnet af kampen, men der er et let smil om hans mund, et let og undskyldende smil. Hans blik er stort og rent, som sønnen aldrig før har set det. Strengt og dog mildt.

Han viede dig, det er bærerens vielse, ved sønnen. Jeg vil ønske, tænker han, at min dreng, når min tur kommer, når han er i mit sted, om det da bier så længe, at han også vil stå som det tavse, rolige vidne, så jeg kan gøre ham til bærer.

Ordløst går det til. Sådan er det gået til, sådan er byrden flyttet fra mand til mand, så længe der var styrke i kæden«.

Hans Mølbjergs »Gården« skildrer bondens slid, men også hans glæder i hverdagen, når dyr fødes og trives og hans angst, når der kommer sygdom blandt dem.

»Næste morgen lå to grise kroppe stive og ubevægelige i stien. Anton gik forpint og grublende omkring i stalden. Følelsen af at eje stedet var hellig for ham. Han var fri mand på sin egen jord. Han havde ranket ryggen, når læreren talte ved grundlovsmødet i plantagen. Han talte om frie, selvhjulpne mænd, der aldrig havde været slaver og aldrig havde bøjet sig for nogen. Det var bondens stolte traditioner, og det gjorde godt at høre, at ens tilværelse havde historisk perspektiv. Men terminen faldt to gange om året og bragte gården i fare«.

Anton er slideren, der bare ønsker at klare dagen og vejen. Hans kone Anine ønsker lidt mere. Det giver vanskeligheder, ligesom forholdet til børnene gør det. Småt som stort slider på sindene til Anine dør og efterlader Anton til sorgen og angeren. Børnene vokser til, overtager mere og mere af arbejdet på gården, begynder deres eget hønseri og tjener penge, indtil de en efter en forlader hjemmet for at følge deres egne veje, indtil Anton kun har den yngste, Jacob, tilbage. »Anton havde langt om længe forsonet sig med, at de forlod slægtens traditioner og gik deres egne veje. Han læste i avisen, at de tog fine eksaminer. Også Severin var begyndt. Han havde sparet sammen og ville være landbrugskandidat. Ellers var det mange penge, der skulle ud af gården. Men blot den kunne holdes gående, så de fik deres eksaminer engang og var hjulpet på vej«. Men det klarer Anton ikke. Han bliver kørt over af en bil og dør. Ved begravelsen gør børnene op. »Vi børn står i dag ved fars kiste med en særlig sorg. Der har været uoverensstemmelser mellem os, vi har ikke altid forstået ham. I dag kan vi se, at han har ført en umenneskelig kamp mod sygdom og modgang. Han tog fat på den nøgne hede og rejste den ene længe efter den anden, til gården ligger der i dag, og jorden er dyrket op. Og vi børn føler, at vi ikke kan ære ham bedre end ved at føre gården videre som et minde om hjemmet og den kamp, han har ført«.

Jakob overtager gården og arbejder den op, tager alt det nye, der kommer, i brug. Han ser lyst på fremtiden. Men der mangler noget væsentligt. Han har giftet sig med den mest ombejlede pige i sognet. Nu kommer han ind efter en lang arbejdsdag og sidder i mørkningen sammen med hende. Da kommer hendes be-

brejdelser: »Vi kommer aldrig ud at danse mere – – Her kommer aldrig et menneske. Hvorfor sælger vi ikke gården?»

»Et svindende lys ude bag de efterårssorte grene i haven havde lyst til det sidste i forgyldningen om Antons og Amines tavse billede. Nu fyldtes stuen af Bittens hulken. Hun sad inde i mørket og begræd sin skæbne«.

Vor egen tids bonde og hans stædige kamp for retten til at dyrke jorden, til at fortsætte kæden, synes ikke at være stof for forfattere eller digtere.

En enkelt bog findes dog. Landinspektøren fra Mors *Knud Sørensen* har i 1980 udgivet »Bondeslutspil«. Den rummer digte og prosastykker, nogle har været trykt tidligere, andre er nye. Bogen rummer desuden nogle dejlige billeder af livet på landet og portrætter af bønder taget af fotografen Kirsten Klein. Det synes, som om man dermed har villet fastholde billedet af noget, som er ved at forsvinde. Meget i bogen kan da også tolkes som forfatterens advarsel om, at Danmark er ved at miste sin bondestand.

Der er to måder at klare en vanskelig situation på.

Enten:

Man skønner, at det ikke forrenter sig at udvide og modernisere stalden.

Man sælger kreaturerne og er nu kvægløs landmand.

Man tar lidt løst arbejde ved siden af.

Det går ikke helt godt.

Man tar lidt mere arbejde og får en maskinstation til at klare landbruget.

Det går stadig ikke så godt.

Arbejdet gir for lidt.

Maskinstationen tar for meget.

Man sælger jorden og blir industriarbejder.

Så går det.

Eller:

Man skønner, at man er færdig, hvis man ikke udvider og moderniserer.

Man udvider og moderniserer.

Man søger statslån, kreditforeningslån og sparekasselån.

Man hjemsøger sine kautionister.

Man håber på stigende kurser, men den dag kreditforeningslånet tages hjem er kurstabet enormt.

Man klarer den første termin.

Man klarer den anden termin.

Et par høstpantebreve klarer den tredje.

Så ser man det hele klart.

Man sælger gården. Man blir industriarbejder. Så går det.

Nogen forsigtig optimisme findes dog her og der, måske mest til sidst i »Først må jeg være min egen herre«.

Henrik har været til LR-80 møde: »Pludselig, lige pludselig, da jeg sad der mellem 5.000 andre, havde jeg en sådan fornemmelse af, at vi i virkeligheden var på vej mod et eller andet, som måske slet ikke havde noget at gøre med det, der blev sagt. Jeg aner ikke, hvad det var, men noget var der knageme«.

Dette billede af bonden i litteraturen giver sig ikke ud for at være et fyldestgørende billede, kan vel snarere kaldes et hastigt strejftog gennem bondeskildringerne. Men det burde være nok til at vise, at ønsker man at kende bonden, findes der i litteraturens verden rige og næsten uudtømmelige kilder at øse for den, der læser med åbent sind og kritisk sans.

Hvor ligger sandheden? Hos historikeren eller hos digteren?

